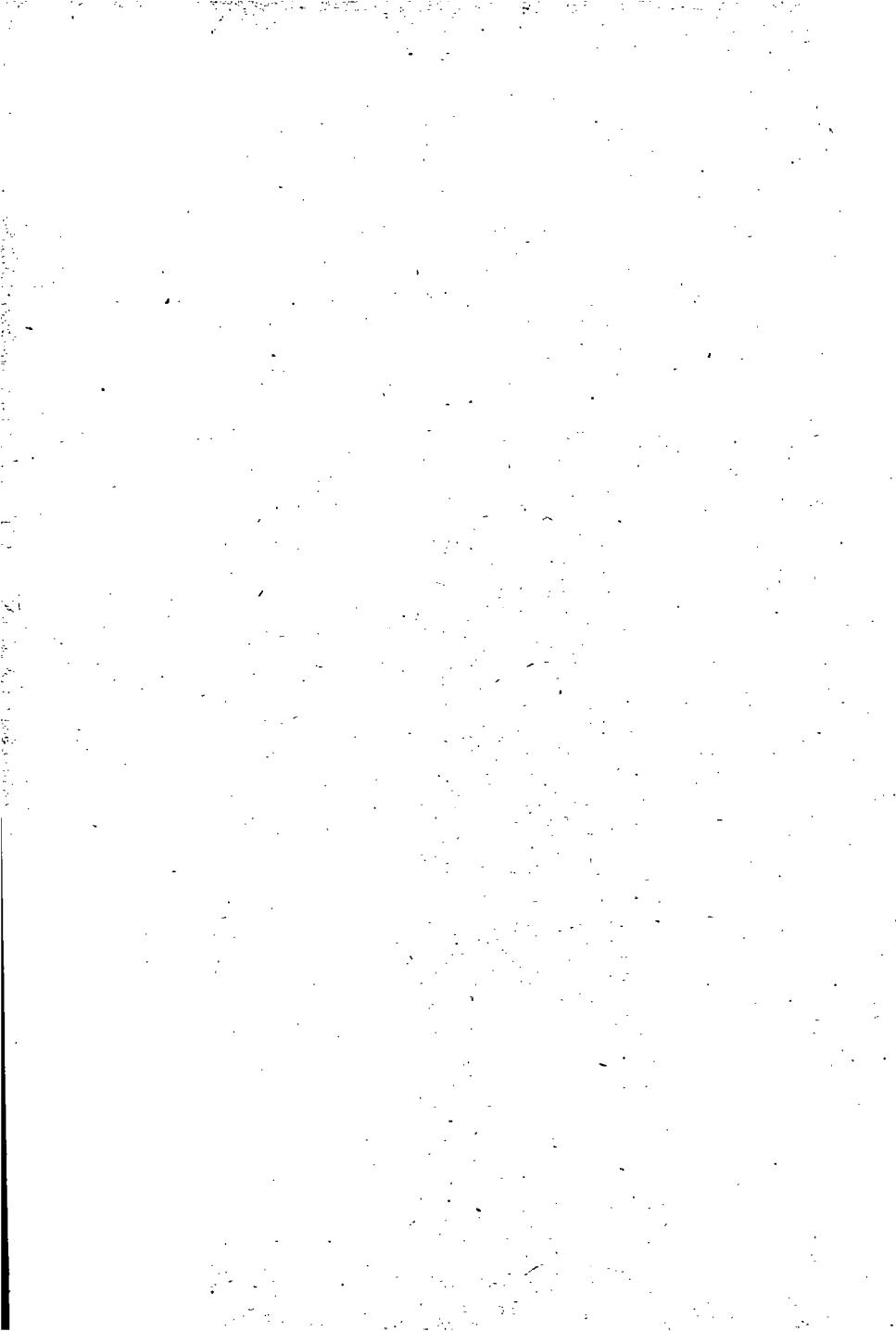

BAZIL NİKİTİN

KÜRTLER
CİLT 1

özgürlük
yolu yayınları

BİLİM DİZİSİ : 3
Aralık — 1976

Bazil Nikitin'in bu eserinin ikinci basımı, Paris'teki Fransa Kürdistan Derneğinin girişimiyle yapılmıştır. (Çeviri, eserin 1956'da Paris'te yapılan Fransızca baskısından yapılmıştır.)

Yönetim Yeri ve İsteme Adresi
Özgürlük Yolu Yayınları
Başmüsaahp Sok. Aşağ İş Hanı 5/201
Cağaloğlu/İSTANBUL

Dizgi, Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası.
Cilt : Numune Mücellithanesi.

BAZIL NİKİTİN

RUSYA'NIN ESKİ İRAN KONSOLUSU, PARİS ASYA DERNEĞİ
VE ETNOGRAFYA DERNEĞİ ÜYESİ
ULUSLARARASI ANTROPOLOJİ ENSTİTÜSÜ DEVAMLİ ÜYESİ
ULUSLARARASI DİPLOMASİ AKADEMİSİ ÜYESİ

K Ü R T L E R

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

Collegè de France Profesörlerinden
Ünlü Doğubilimcisi
LOUIS MASSIGNON'un Önsözüyle

Çeviren
H.D.

INSTITUT KURDE DE PARIS

ENTRÉE N° 2278

özgürlük
yolu yayınları

*Karım ve sadık arkadaşım,
Laure (Leroy) Nikitin'e,
Urmiye anısı olarak
1915-1918*

FONDS M. REMZI BUCAK

YAYINEVİNİN ÖNSÖZÜ

Okuyucuya 1. cildini sunduğumuz Bazil Nikitin'in «KÜRTLER» adlı bu eseri, bu alanda başvurulacak temel kitaplardan biridir. Yazar Kürtlerin kökeni, tarihi, dili, karakteri, inançları, folkloru, Kürt aşiretleri vb. ilgili olarak uzun yıllar boyu geniş araştırmalar yapmış, pek çok yazarın konuyla ilgili yapıtlarını incelemiş ve onları kendi gözlemleriyle birleştirerek bu eseri hazırlamıştır. Metin boyu verilen kaynakların yanı sıra, kitabın sonuna da zengin bir bibliyografya eklenmiştir.

Okuyucu, Nikitin'in bazı değerlendirmelerinin işçi sınıfının dünya görüşü açısından tartışma götürceğini farkedecek ve eseri okurken Nikitin'in liberal kişiliğine, ciddi araştırmacı niteliğine rağmen onun bir marksist olmadığını gözönünde tutacaktır. Elbette bu durumun, Kürtlerle ilgili olarak, aynı zamanda araştırmacılar ve aydınlar için önemli bir kaynak oluşturacak bu temel eseri okurlarımıza kazandırmış olmanın önemini azaltmıyacağı kanısındayız.

Kitabın ileride yayınlayacağımız 2. bölümünde Tarihteki Kürt devletleri, Kürt Ulusu, ulusal hareketler, Kürtlerde din ve edebiyat gibi konular yer almaktadır.

Ayrıca eser, sonuna eklenen notlarla ve geniş bir bibliyografya ile zenginleştirilmiştir.

Kitabın Fransızca metninde Kürtçe olarak verilmiş bulunan bir kısım isim, söz ve deyimleri, Türkçe metninde Kürt alfabesine uygun yazdık. Ancak bazı sözler, isimler kesinlikle bilinemediği için, bunların mahalli şivelerden alınmış olması ihtimalini de gözönüne alarak onların yazılışını Fransızca metne uygun biçimde verdik.

Okuyucu için kolaylık olsun diye şunu da ekleyelim: Kürt alfabesinde (x) sesi, Türkçe'nin bazı şivelerine de yansımış olan sert (ğ) sesidir. Almancada kalın seslilerden sonra gelen (ch) gibi. Örneğin das Buch'taki (ch) sesi.

Kürtçedeki (q) harfi, genizden gelen (k) sesini verir. Arapçada da bu ses vardır.

Kürtçe alfabedeki (ê) harfi, Türkçede «êlođlu» ya da «êl» derken kullanılan, dile istisna olarak girmiş baştaki (ê) sesidir.

Kürtçe alfabede (û) harfi, Türkçedeki (u) sesini; Kürtçedeki (u) ise Türkçedeki (ı) ile (u) arasında bir ses verir.

Kürtçe alfabede (w) harfi Türkçedeki (v) sesini; Kürtçedeki (v) ise Türkçedeki (f) ye yakın bir ses verir. Almancadaki (v) sesi gibi.

Ö N S Ö Z

Dicle ve Fırat'ın kaynaklarında bulunan Ararat dağ düğümü, yüzyıllardan beri, toplumsal ve dilbilimsel türdeşliği tarihte çok kez izini bırakmış bir aşiretler kümesini barındırır: Bunlar Kürtlerdir. Kürt konularıyla uğraşan bir dizi uzman yarım yüzyıldan beri bu konularda yöntemli bir incelemeye girişmiş olmakla birlikte, *Kürdistanın* ne olduğu henüz iyice bilinmemektedir ve yetkili bir Kürt konuları uzmanının elinden çıkan bu inceleme Kürt probleminin çeşitli yönlerini içine alan ilk toplu eserdir.

Çünkü, hiç bir zaman bir Kürt devleti var olmamışsa da, bir Kürt problemi vardır; lehçeler, İran asıllı olsa bile, kökenlerinde bundan ayrılan bir temel bulunduğunu hissettirmektedirler; şimdiki din İslâm olsa bile, ana yol mezheplerine pek az uygun olan Yezidilikte, Ehl-i Hak'larda, Sünni ve Şiiilerde birtakım eski unsurlar hâlâ yaşamaktadır. Suriyeye, Anadoluya, İraka, Ermenistana ve İrana dağılıp yerleşmiş Kürt askerî kolonilerinden, Kürt karakterine özgü kudret iradeleri parlayıp taşan büyük adamlar çıkmıştır: örneğin Selahaddin Eyyubî, Birçok Türk, Arap ve İran siyaset adamları aslında Kürt idiler.

B. Nikitin, Urmiye'de bulunduğu sırada kurduğu

değerli dostluklar sayesinde, Kürtler üzerine, bizdeki çeşitli bilimsel dergilerin de yararlandığı, yerinden derlenme bir belge dizisi toplamıştır. Konu hakkında İngilizce ve Rusçada gittikçe çoğalan zengin bibliyografyayı izleyen yazar, kitabının on iki bölümünde Kürt probleminin bütün yönlerine el atmıştır: dilin kökenleri, yaşam tarzları, ruhsal tipoloji, oturuş çevre, aşiret yapısı, klanların tarihi, ulus fikrinin oluşumu. Anlayışlı bir sempatiyle dolu araştırmasının ana yaklaşım eksenleri bunlar olmuş, henüz kesinliğe kavuşmamış şeylerin boyutları üzerinde, bu konularda ne denli düşündüğünü gösteren bir ölçülülikle kendini sınırlamasını bilmıştır.

Henüz pek ham ama öylesine canlı olan Kürt edebiyatında yazarın haklı olarak tesbit ettiği folklor şişkinliği, vaktiyle Anadolunun fethinde Selçuk Türkleriyle birleşen Kürt dağlılarının, belki de, bazı anlaşmazlıklar çözümlendiği zaman, sınırdaş devletlere bir kez daha etnik bir «gençleşme» sağlayabileceklerini önceden sezdirebilir.

Mayıs 1943

Louis MASSIGNON

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Kürtler ve Kürdistan mı?!.. Kim bunlar? Nerede bu ülke? Nice ağır sorunlarla zaten dolu olan günümüzde bunlardan söz etmekte ne yarar var? Kitapçının önünden geçerken durup vitrine araştırmacı bir gözle bakan kitap meraklısının kendi kendine soracağı sorular herhalde bunlar olur... Gerçekten de, kitabın başlığının anımsattığı adlar Fransız okuyucusuna hayli yabancıdır. Kamunun dikkatine sunulan bu eserin yazarı bu tepkileri pekâlâ beklemektedir; ama konunun asıl ilginç yanıda, dar bir uzman çevresi dışındayayınlanıp gün ışığına çıkarılmamış ve pek tanınmamış olması değil midir? Kürtlerin ve ülkelerinin gerçekte ne olduğunu tanıtmak yararlı bir görev üstlenmek değil midir?

Fransız kamu oyunun artık, Asya'nın sonsuz karmaşıklığına sırt çevirmesi bağışlanamaz, o «ırk üretici» kıta ki, daha 1. Dünya savaşının ertesinde, dünyanın şaşkın gözleri önüne birden bire yeni ve beklenmedik bir ışık altında çıkıvermişti. Her zaman görmeye alışık olduğumuz hareketsizlik ve durgunluk, ansızın, alışılmadık bir kaynaşmaya, yükselme hırsları ve hak isteklerinin boy atmasına, ulusal hareketlere yerini bırakıyor, bunlar da Barış'ın bir düzene

bağlanması bakımından son derece önemli siyasal ve ekonomik sorunlar yaratıyordu.

1. Dünya Savaşından doğan bu sorunlar, o zaman doyurucu bir çözüm yoluna ulaşmak şöyle dursun, büsbütün çıbanlaşıp ağırlaşmış ve zaman zaman, son derece tehlikeli, çaresi zor bulunur o Doğuya özgü ateş yükselmesine yol açmıştır! Şu halde, öyle görünür ki çağımızın bu problemleriyle ilgili bütün verileri elden geldiğince doğru olarak tanınmasını öğrenmek şimdi her zamankinden çok önem taşımaktadır. Bu satırların yazarı, Asyanın bu köşesinde konso-losluk ettiği sıralarda gözlemlenmek ve incelemek fırsatını bulduğu Kürtler ve Kürdistan konusuna eğilerek, kitabında, «tarihin unuttuğu» bu halkın anlaşılmasını sağlamaya, müslüman Doğunun siyasal, toplumsal ve manevî gelişimindeki yerini belirlemeye, ayrıca kendine özgü kişiliğini ve özlemlerini, oturduğu ülkelerin hükümetleri ve diplomasi tarafından kendisine ne türlü davranıldığını ana çizgileriyle belirtmeye uğraşmıştır.

Böylece okuyucu, Kürtlerin 19. yüzyıl sonuna doğru Ermeni probleminde oynadığı ve adlarının iğrenç katliamcıya çıkmasına yol açan uğursuz rolün, onların tedirgin, acılı yaşamının sadece bir yönünü aydınlattığını görebilecektir. Kürt halkının bu acele ve rahat yargıya, bu kestirme kara damgaya lâyık olmadığını anlayacaktır. Yazarın niyeti elbette ki, vaktiyle hıristiyan komşularına karşı işledikleri suçlardan sorumlu olan Kürtlerin günahsızlığını savunmak değildir. Sadece, bu halkın, esasen toplumsal ve siyasal gelişiminin koşullarına bağlanabilecek -ki bu koşullar da içinde oturduğu doğal çevrenin ve buna bağlı yaşam tarzının zorunlu bir sonucudur- bütün kusurlarına rağmen, ona adalet ölçüleri içinde dav-

ranmak, onu, gerçekte olduğu gibi, bir önyargı beslemeden, iyi ve kötü yanlarıyla objektif olarak tanıtmaya çalışmak gerektiğini düşünmüştür.

Kısacası: «Her şeyi anlamak, her şeyi bağışlamak» ilkesi karşısında yazarın tavrı, bu sözün sadece birinci kısmını benimseyerek ikinci kısmının içinde sakladığı tehlikeye atılmaktan kaçınmak olmuştur.

Konunun genişliğinin farkında olan yazar, Kürt tarihini tümüyle anlatmaya kalkışmaktan sakındığını da belirtmek ister. Acaba bu tarih, Kürtlerin ataları olan Karduk'lara çarpan Kseno Ksenofon'un Onbinlerinin geri dönüşünden çağımıza kadar geçen bütün yüzyılları kapsamaz mı? Bu türlü anlaşılınca, Kürtlerin bu uzun ve dalgalı tarihi sadece uzmanların ilgisini çekebilirdi. Kaldığı böyle bir eser meydana getirmenin zamanı henüz gelmemiştir. Bu denli geniş bir tarihsel panoramanın boşluklarını doldurmak için daha bir yığın titiz hazırlık araştırmasına ihtiyaç vardır. Kürtler, yüzyıllar boyunca, Ön Asya'nın bunca hareketli sahnesi üzerinden sıra sıra geçen bütün kavimlerin tarihine etkin olarak katılmışlardır. Ancak iniş çıkışlar ve birbirine girişimlerle dolu bu zengin tarihin giderek ayrıntılarıyla tanınmasıdır ki Kürt oluşumunun bunca yoğun ve bunca çeşitli katkılarla örülmüş dokusunu, bu çetin sorunlar üzerinde çalışan tüm uzmanların yardımıyla ilmek ilmek yeniden kurma olanağını sağlayacaktır.

Bu yüzden yazar, Kürt yaşamının bütün çizgilerini kucaklayan ve bunlar hakkında elden geldiğince tam bir genel fikir edinmeyi mümkün kılacak geniş bir şema ile yetinmiştir. Bu mozayığın birçok noktalarına sadece değinip geçmiş olmakla birlikte, yine

de, problemin bütün temel unsurlarını ele aldığına inanmaktadır. Etnografya olsun, etnoloji olsun, arkeoloji, tarih ve dilbilimi olsun, bütün konularda Kürt çevresi çok geniş bir inceleme alanı meydana getirmektedir; bu alanın yöntemli bir biçimde araştırılması ise, gerek siyasal nedenler ve ilgili hükümetlerin kuşkulu tavrı yüzünden, gerekse -özellikle geçmişte- bu alana girmenin tehlikeli bir iş olması (örneğin, 1830'da Alman bilgini Schultz'un öldürülmesi) yüzünden, şimdiye kadar güçlüklerle uğramıştır. Bir gün Kürdistan normal ve barış içinde bir hayat yaşama olanağına kavuşursa, bilim bundan sadece kazançlı çıkacaktır. Kürtlerin kendi aralarından da bir gün araştırmacılar çıkacağı - nitekim bunun şimdiden ilk habercileri çıkmıştır -ve bunların yabancı bilginlerle etkin biçimde işbirliği edecekleri umulur.

Kürdistan hakkındaki bilgimiz doğubilimcilerin ölçüsüne göre ne kadar eksik olursa olsun, bu ülkenin «hava» sını vermemiz, yaşam üslubunu kavratmamız yine de mümkündür; nitekim yazar, Kürdü yaşamının bütün evrelerinde izleyerek bu üslubu açığa çıkarmaya çabalamıştır. Kürdün yaşam biçimine egemen olan, hiç kuşkusuz, aşiret yapısıdır ve Kürt, şimdiden bir yerleşikleşme (Sovyetler Birliğinde «proleterleşme») sürecine girmiş olmasına ve bu süreç oturduğu ülkelerin gelişmesi ile daha da hızlanabilecek bir nitelik taşımasına rağmen, henüz bu aşiret yapısından kurtulmuş değildir. Her ne olursa olsun, şimdiki hâlde Kürt, aşiret insanının en karakteristik örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu daha gelişmiş toplumsal tiplerle karşılaştırmaya kalkışmaksızın, böyle, olduğu gibi kabul edersek, kusurlarını da, erdemlerini de kolayca kavrayıp bunların nedenlerini açıklayabiliriz. Devlet içindeki kamu düzenine kar-

şı anarşik, serkeş, yönetim altına girmez bir tutum gösteren Kürt, kendi aşireti içinde, tersine tamamıyla uyumlu, aşiretine ve reisine bağlı, gözünü budaktan sakınmaz savaşçı, topluluğu için kendini fedaya hazır, soyu sopyula, şeceresi ile, mücadele dolu geçmişi ile gururlanan bir kişidir. Parlak bir süvari, alacalı elbisesi içinde özenli, silâhlarına tutkuyla bağlıdır. Bu imajı tesbit etmenin belki de tam sırasındır, çünkü Kürtler çağımıza kadar ayakta kalmış biricik Hint-Avrupalı göçebelendir.

Aile yaşamı içinde mükemmel bir baba olan, ocağına bağlı Kürt - ki bu ocak içinde kadına da başka müslümanlarda görülmeyen bir yer verilir- çocuklarını, özellikle oğullarını çok sever. Rahatlama ve dinlenme zamanlarında Kürt, destanlarının koruyucusu olan gezici halk ozanlarını dinlemeye bayılır, ya da kadınların eşliğinde kalkıp coşkuyla oyunlar oynar; onu başka islâmlaşmış kavimlerden ayıran bir nokta da budur. Türküler de söyler ve sevdiği güzelin ya da savaştaki kahramanlıklarının anısına yakılmış dokunaklı şarkılar icat eder. Başkalarına karşı çoğu kez zalim, ama kendisine karşı her zaman acımasızdır; sırasında pervasız, sırasında kurnazdır; kimi zaman öfkeli, kimi zaman sinsidir; hem müthiş alaycı, hem de böndür. İşte Kürt bu karakter çizgileri altında bize kendini gösterir, o Kürt her şeyden önce, öz yurdu olan dağlara aşıktır, bu dağlardaki ak köpüklü sellere, yüce başlı doruklara, derin boğazlara, başlıca geçim kaynaklarını oluşturan sürülerle yer yer kaplı o şirin yaz otlaklarına sevdalidir.

Bütün gözlemciler, Kürtte canlı bir zekâ ve çabuk bir kavrayış bulunduğu birleşmektedir: Hatta mekanik gibi hiç alışık olmadığı alanlarda bile kürt bu niteliklerini göstermekte, özellikle petrol çıkarma

işlerinde örnek bir işçi olmaktadır. Din konusunda ise, Kürt kitleleri dini aşiretin çıkarlarına bağımlı tutarlarsa da, seçkinler derin din bilgisinde, özellikle tasavvuf alanında kendilerini gösterirler. Genel olarak, düşünce kıvraklığı Kürdü, İran mizacının karakteristik bir özelliği olan «Tanrıyı arama»ya iter; çeşitliliği de esasen burdan kaynaklanan Kürt inançları, hiç bir şekilde İslamlık çerçevesi içinde sınırlı kalmamakta, tersine, çok daha uzak bir geçmişe dayanan ve Ön Asya toprağında filizlenmiş dinlerin dört yol kavşağındaki Kürdistanın içinde bulunduğu tarihi çevre ile açıklanabilen birtakım tapınma biçimleri göstermektedirler.

Bu kavmin ruhu, aynı zamanda, zengin bir inceleme malzemesi oluşturan bol ve çeşitli folklorunda da kendini gösterir. Yazılı edebiyat az gelişmiştir ve henüz ortak bir yazın dilinden yoksundur. Ancak yine de birkaç eski eser vardır ve günümüzde bu konuda kayda değer birtakım ilginç çabalar görülmektedir. Bu çabalar Kürt ulusal hareketiyle ilişkili olup yazar, bu hareketin, başlangıçlarını araştırarak ve geçirdiği bütün evreleri izleyerek, tam bir tablosunu sunmaya çalışmıştır.

Okuyucu, böylece görecektir ki Kürt yaşamının, öğrenilmeye değer etnolojik yönü yanında belli bir tarihten bu yana şu yönü de kendini göstermektedir: Bu yaşam, 1914-1918 Dünya Savaşının ertesinde ulusal kurtuluşa susamış olarak ortaya çıkan Doğu halklarının benzer hareketleriyle aynı özellikleri taşır. İşte aynı anda beliren bu eğilimlerin çarpışması, Kürt problemini, bu problemin gündeme çıktığı ve kendileri de aynı ulusal gelişim evresini geçirmekte olan devletler içinde garip bir şekilde çetrefilleştirmektedir.

Kısacası, Kürtlerin kaderinin incelenmesinin günümüzde ilginç bir siyasal aktüalite konusu olduğu tartışma götürmez. Daha 1. Dünya Savaşı sonunda, nüfuz bölgelerinin tesbiti ve Osmanlı İmparatorluğunun mirasçısı olacak devletlerin yaratılması sırasında, Kürt etkeni, varlığıyla diplomatları şaşkınlığa uğratmıştı. Hatta bir an, bu halkın özlömleri, durumun hakemleri olarak ortaya çıkan büyük devletlerce uluslararası bir kararla resmi bir sonuca bağlanmak üzere görünüyordu. Tantanalı resmi vaatlerin ve tumturaklı demeçlerin tersine sınırlar, etnik ve insancıl düşüncelerle değil, sermaye çevrelerinin gizli çıkarlarına ve başbakanlıkların kaygılarına uygun olarak çizildi. Daha sonra da, telâfi olarak verilen garantiler ve Milletler Cemiyeti'nin kâğıt üzerinde kalan vesayeti, Saint-James (İngiltere) Hükümetinin uygun gördüğü şekilde, çok yetersiz ölçülerde işledi. O zamandan bu yana olaylar bata çıka yürüyerek kontrol edilmez bir hal aldı, ama Kürt problemi ortadan kalkmadı; nitekim bu halkın yıkılmaz iradesinin belirtileri olan kanlı ayaklanmalar bunu sık sık göstermiştir.

Sınırları içinde Kürtleri barındıran ülkelerin gelecekteki uluslararası statüsü hakkında şimdiden bir şey söylemek erkendir; ama şurası apaçık ki eğer haklarının bilincine varmış ve bunları kullanmak kararında olan bu azınlığın hakları yine verilmezse, her türlü anlaşma, sakat doğacak ve kaçınılmaz çalkantıları siyasal kuruluşların içinde zorla örtbas etmekten başka bir sonuç vermeyecektir.

Gerçekten de, haritaya bir göz atarsak hemen görürüz ki Ön-Asyayı kesen ve Doğu ile alışverişlerin yapıldığı tarihi yönlerde batıdan doğruya giden bütün yollar, Ermeni yaylasını boydan boya geçip İran

Azerbaycana ve Transkafkasyaya ulaşanlar olsun, Mezopotamya ile İran arasındaki dağ geçitlerini izleyenler olsun, hepsi de Kürdistanın göbeğinden geçerler. Bu yollar boyunca gidiş geliş güvenliğine ve geçilen bölgelerdeki rahatlık koşullarına bel bağlanıp bağlanamayacağını bilmekte de yarar vardır. Kürtlerin düşmanlığıyla karşılaşabilen bu uluslararası ulaşım yolları bugün değerlerini büyük ölçüde yitirmektedirler. Yeraltı servetlerinin, özellikle petrolün işletilmesinde de aynı sorun vardır. Bu değerli ürünün gerek Irakın Kürt kesiminde, gerekse Ermenistan yaylasında damarları vardır; Iraktakiler bugün işletilmekte olup, Ermenistan yaylasında da petrol, bakır vb. alanları bulunmuş ve kısmen değerlendirilmiştir. Yarara dayanan bu düşünceler apaçık görünmekte ve doğrudan doğruya güdümlü siyasal ve ekonomik çıkarlara bağlanmaktadır. Bu yüzden de bunlar, Kürdistan konusunda ilerde oturulacak bir konferans masasında dikkate alınacak nitelikte gözükmemektedir.

Her şeye rağmen, yeni yaşadığımız şu dev boyutlu çatışmanın bitiminde dünyayı düzenlemekle görevli diplomatlarla uzmanların dikkatini çekecek nedenlerin yalnız bunlar olmayacağına inanmak istiyoruz. Umut ediyoruz ki yalnız birkaç bencil ve yanlış anlaşılabilir çıkarın yararına düzenlenecek ve bu yüzden kaybedilecek yeni bir barışın uyandıracığı hayal kırıklığından İnsanlığın korunması için, ahlâki nedenler, hukuk ilkeleri, uluslararası adalet ve vicdan gerekçeleri bu kez sesini işittirecek ve üstün gelecektir. Bu düzenlemede Kürt problemi de, dünya sahnesinde çarpışan çıkar ve ihtiraslar karşısında ne kadar önemsiz görünürse görünsün, eğer Asya'nın gittikçe Avrupa'ya yaklaşan bu hayati bölgesinde Barış'ın

nimetlerini güvence altına almak istiyorsak, bir çö-
züm yoluna kavuşmalıdır.

Üstlendiği görevi başarıyla yerine getirmek için yazar, kendi deneyimine ve derin bilgili bir Kürt olan Molla Said'le birlikte yürüttüğü kişisel incelemelerine dayandığı gibi, ayrıca, her biri Kürdistan hakkındaki bilgilerimizin zenginleşmesine ayrı ayrı katkıda bulunan Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, İran'lı, Polonyalı, Rus doğubilimcileri ve Kürt konuları uzmanlarının çalışmalarından da geniş ölçüde yararlanmıştır. Bu uzmanların adları kitapta yerleri gelince anılmıştır; ama yazar, araştırmalarının başarıya ulaşmasında çeşitli sıfatlarla önemli bir payı bulunan yurttaşları sayın Marr, Minorsky, Vilçevsky ile Suriye Kürtleri ve Yezidileri konusundaki ayrıntılı belgelerinden çok yararlandığı Fransız bilim adamları sayın Rondot ve Lescot'nun adlarını özellikle anmak ister. Ayrıca, kitabın müsveddesini gözden geçirmek lütfunda bulunan sayın Rondot'ya da sonsuz teşekkür borçludur. İncelemelerinde yazarı her zaman cesaretlendirmiş bulunan sayın Louis Massignon da kitaba bir önsöz yazmak lütfunda bulunmuştur. Yazar, meslektaşlık sevgisiyle dolu bu güzel davranışı burada şükranla anar ve kendisine en içten minnet duygularını sunar.

Nisan 1943

B. NİKİTİN

C. N. R. S. (Ulusal Bilim Araştırmaları Merkezil, Enstitü üyesi M. Ch. Virolleaud'nun başkanlığındaki ve M. L. Massignon'la R. Grousset'nin de katıldığı yetkili komisyonun («Klasik-olmayan Uygarlıklar» Komisyonunun) onayıyla bana maddi bir destek sağlamıştır; öyleki bu destek olmasaydı kitabımın yayın-

lanması tehlikeye girebilirdi. Bu değerli doğubilimci meslektaşlarımın desteğini yürekten takdir ediyor, kendilerine burada derin şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca, dileğimi beni yüreklendirici bir biçimde karşıladığı için C. N. R. S.'ye de teşekkür ederim. Nihayet, çalışmamın, her zamanki özelliği olan özen ve dikkatle yayınlanmasını kabul eden Imprimerie Nationale'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Şubat 1955.

Arap harflerini Latin harflerine çevirirken, bunların esasen çeşitli kaynaklardan aktardığım yazılış biçimlerinde, dilbilimin kabul ettiği transkripsiyon kurallarına her zaman uymadım. Eserim bir dilbilim çalışması olmadığından, bu davranışımın bağışlanacağını umarım.

I. BÖLÜM

KÜRTLER, KÖKENLERİ, DİLBİLİM VE ANTROPOLOJİ AÇISINDAN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

§ 1. Ölçütlerin göreceliği

Tarihin tanıklığı özellikle Kürtlerde olduğu gibi kesintiye uğrar ve bazı bakımlardan doğrulanamazsa, bir kavmin kökenleri çoğu zaman çözülmesi çok güç bir sorun haline gelir. Bir kavmin «kimliğini» saptamak için çoğu zaman adı, ırkı ve dili gibi ölçütler kullanılır; ama bunların mutlak değeri hakkında her zaman tam bir güven taşımak olanaksızdır. Gerçekten de, bir kavmin adı o kavim hakkında tek başına hiç bir doyurucu sonuca ulaştırmaz. Buna kanaat getirmek için birkaç örnek vermek yeter. Eğer Fransızların, tarihsel geçmişini iyi tanımadan sadece adına dayansaydık, Cermen asıllı olduklarını sanabilirdik. Bunun gibi, Rus adının da Vareg önderlerinden egemen bir zümreyi gösterdiğini ve Rusların adlarını bundan aldıklarını bilmeseydik, İskandinav dilinden türeyen bu ad bizi yanılgıya götürürdü. Bugünkü Bulgarların, ilk yurtları Volga üzerinde bulunan Turanlı atalarıyla hiç bir benzerlikleri yoktur; Romenler de adlarını, sadece ülkelerinde bir kaç Roma lejyonunun bulunmuş olmasına borçludur, kaldı ki bu lejyon-

ların safları yalnız Latinlerden oluşmuş da değildi, vb. Irk ve dil için de durum böyledir: Irk ve dilin birer karşılaştırma noktası olarak kullanılabilir saf unsurlarını, tarihte ortaya çıkmış bir kavmin yaşamındaki ilk halleriyle kesin şekilde belirlemek olanaksızdır. Kaldığı dilbilimcinin işi daha kolaydır, çünkü bir kelimenin tahmin edilen ilk biçimini, başına bir yıldız işareti koyarak yeniden kurar. Buna karşılık antropolog, bir kuşaklar dizisinin başında bulunan bir ilk insan tipi yaratamaz. Üstelik, şu son zamanlara değin arkeoloji de, antropolojiye gereken tüm yardımı sağlamıyordu¹.

Esasen, sayın Contenau'nun 1937'de Paris Etnografya Derneği'nde düzenlenen bir konferans sırasındaki bir gözleminden öğrendiğimize göre, bu konuda, bir kaç Sümer kafatasının incelenebilmiş olmasından bu yana bir tartışma vardır. Özellikle heykeller bize birtakım brakisefal tipler göstermekte, ama kafatası ölçümü aynı kanıyı vermemektedir. Arkeologların bu kazılardan çıkan kemiklere pek aldırmış etmemeleri, kısmen, insan kalıntılarının havanın etkisine uğrayarak çarçabuk bozulmasına ve antropolojik bir inceleme için yeterli ölçüde korunabilmelerindeki zorluğa

1) «Batı Asya'nın binlerce yıllık topraklarından nice hayranlık uyandırıcı anıtlar çıkaran arkeologların, rastladıkları insan kalıntıları karşısında nasıl da ilgisiz davrandıklarını düşündükçe, çıldırarak gibi oluyorum! Kendilerine «bilim adamı» adını veren birtakım insanların işlediği bu bilimsel vahşeti ne kadar protesto etsek yine azdır» (*Irklar ve Tarih*, E. Pittard, s. 388). «İran topraklarında yapılan kazıların büyüklüğünü, bunlardan elde edilen tarihsel, estetik, dilbilimsel hazineleri düşününce, bu eski geçmişin etnolojisini aydınlatacak «antropolojik malzeme» nin böyle önemli araştırmalarla görevli bütün arkeologları ilgilendirmek talihine erememiş olmasına yürekten yanmamız gerekir» (*Aynı eser*, s. 446).

bağlanabilir. Özellikle kafatasları alanında bu korunmayı sağlayan yöntemin saptanışı henüz yenidir (Keith) ve bundan böyle arkeoloji ile antropolojini yararlı bir işbirliğine girebilecekleri umut edilir. Bu bilimlerin her ikisini ise dilbilimi ile bağdaştırmak daha güç olacağına benzer. Kısacası, bütün bu ölçütler sadece görece dir². Bir kavmin tarih yıllıklarında anlatılan ilk eylemlerinden bu yana soy zincirini eksiksiz ve doğru olarak yeniden kurmak, bazan, olgun yaştaki bir insanın yüz hatlarından çocukluktaki yüzünü keşfetmeye çalışmak kadar zordur. Gerçi bu iki yüz arasında bir benzerlik görüldüğüne inanılabilir; ama içtenlikle davrandığımızı kabul etsek bile, unutmamalı ki bu saptamada bir tek ve aynı kişinin söz konusu olduğu inancıyla hareket ederiz; oysa bir kavmin bugün tanıdığımız haliyle sözde ilkel hali arasındaki bunları birbirinden ayıran halkalar yetersizdir ve bize nadir olarak özdeşlik izlenimini verebilirler.

§ 2. Ksenofon'un Karduk'ları.

İşte bu ihtiyat kayıtları altında Kürtlerin kökenlerinin incelenmesine girişiyoruz. Tarih bize, bu kav-

2) Örneğin G. Contenau Fenikeliler konusunda şunları söyler:

«Fenikeliler hakkında şöyle sonuca varılmıştır: Bunlar, dillerinin Sami oluşundan ötürü hemen Sami sayılmışlar, aralarında bulunan etnik unsurlarsa dikkate alınmamıştır.»

«Öyleyse bir kavmin karakterini saptamak için ırk ve dilinin araştırılmasını mutlaka bir yana bırakmak mı gerekir? Ben bunun tersine inanıyorum; çünkü geçmişte ne kadar geriye gidersek, her iki yeri arasında bir uyuşum bulmak o kadar mümkün olur; örneğin, tarihin şafağında Sami dilini konuşan bir sami ırkı bulmak olanak dışı değildir» (*Fenike Uygârlığı*, s. 357.)

min adıyla az çok açık bir ses uyumu gösteren bir di-
zi ad bırakmıştır ki bunlar uzmanların, sırasıyla tar-
tışma konusu olan çeşitli yorumlarına yol açmıştır.

Böylece, Ksenofon'un Onbinlerinin bugünkü Kür-
distan boyunca Karadenize kadar ünlü geri çekilişin-
de (İ.Ö. 401-400 yıllarında) anlattığı *Kardoukhoi* [Kar-
duk'lar] ın Kürtlerin kesin olarak ataları olduğu ge-
nellikle kabul edilmişti. Onlar gibi dağlı, aynı ülkede
oturur, gözüpek olduklarına göre, varsayımı kesin-
leştirmek için daha ne gerekliydi? Oysa araştırmala-
rın bugünkü durumunda, artık bu konuda aynı ke-
sinlik kalmamış görünmektedir. Bir kere, bu alanda
büyük bir otorite olan Th. Nöldeke gibi, M. Hartmann,
Weissbach¹ gibi doğubilimciler, dilbilimsel nedenler-
le, *Kurd ye Kardû*² biçimlerinin eşanlamlı sayılama-
yacağını kanıtlamışlardır. Bu bilginler, tersine, klasik
yazarların, özellikle Strabon'un *Kyrtioi* ya da *Cyrtii*
diye söz ettikleri, Küçük Medya ve Persis ülkesinde
oturan toplulukların Kürtler olduğunu kabul etmek-
tedirler. Son zamanlarda, Asyanın bu kesimi konu-
sunda ünlü bir uzman olan Profesör C. F. Lehmann-
Haupt, Karduklar sorununa yeniden dönmüş olup,
bunları Kürtlerin değil, Gürcü-Kartveli'lerin ataları
olarak görmektedir³. İber'ler adını da taşıyan bu Kart-
veli'ler, bugünkü ülkelerine nisbeten daha geç bir ta-

1) Nöldeke, *Kardu und Kurden*, Festschrift F. H. Kieper, Ber-
lin, 1898; M. Hartmann, *Bohtan*, Mitt. d. Vorderasiat. Gesell.,
1892/2, 1897/1; Weissbach, in Pauly-Wissowa, *Real Encyclop*, bak.
Kardoukhoi ve Kyrtioi.

2) *Kardu* adının Sami dillerini andıran yönleri vardır: Özel-
likle Akad-Asur dilinde *kardu* «güçlü, yiğit», *karadu* «güçlü ol-
mak» anlamındadır.

3) *Gürcüleürin Kökeni Üzerine*, *Georgica*'nın 4 ve 5. sayıları
1937 [İngilizce].

rihte göç etmişler, burada daha önceden bulunan Mosk'larla giderek kaynaşmışlardır¹. Öte yandan, Herodotos Kafkasyada bulunan İber'liler hakkında hiç bir şey bilmediğine göre, Gürcü geleneğinde güneyden geldiği söylenen bu göç, en geç İ.Ö. 5. ve 1. yüzyıllar arasında geçmiş olmalıdır. Lehmann-Haupt şöyle devam eder: İmdi, doğu Dicle (Bohtân-Su) ile batı Dicle'nin birleştiği yerin çevresindeki topraklarda, 5. yüzyılın sonunda Karduklar oturmuştur ve Th. Nöldeke ile R. Hartmann'ın kanıtladıkları gibi, bu kavmin, ancak birkaç yüzyıl önce Pers ülkesinden gelip bu yöreye yerleşmiş bulunan Kürtlerle kesenkes hiç bir ilgisi yoktur. *Kardoukhoi*, çoğul olarak Ermenice *Kardu-kh*'un karşılığıdır; *Kardu* da, Gürcistan-İberya'da oturan halkın yerli adı olan *K'art'ueli* (*Kartveli*) ile yakın bir uyum halindedir. *Korduene*, *Gordyaioi* gibi bu güneyde topraklarını ve halkını gösteren adlar, aynı kökü taşırlar. Vaktiyle Karduklar'ın yurdu olan bu toprak, Gürcülerin kaya içine oyul-

1) W. E. Allen *Gürcü Kavminin Tarihi* adlı eserinde, Kutsal Kitaptaki Yafes'in oğlu Togarmah'ın soyundan gelen ve efsaneye göre Gürcü kavmine adlarını veren Kartlos, Mtzkhetos ve Upllos isimlerini, Asyanın eski tarihinde belirli aşiretleri gösteren K-D, M-S ve B-L diye üç köke indirger. Ve bu konuda şöyle der: «K-D kökü hem en önemlisi, hem en karanlık olanıdır. Bu kök, bir Gürcü eyaletinin adı olan Kartli'de görülmekte ve Çağdaş Kürd adında da yaşamaktadır. Bu Kürd adı, Ermenistan dağlarında yaşayan ilkel ve karışık ırktan bir grup aşireti kapsar. Bu aşiretler, muhakkak ki bünyelerinde İskit ve Kimmer istilâları çağından kalma birtakım kaçak unsurların torunlarını taşırlar. Ve Ksenofon'un Fırat'la Aras'ın yukarı vadilerindeki aşiretlere verdiği Karduklar adı, bu kök-adın çeşitli biçimleri arasındaki tarihi bağı gösterir» (s. 16, 17). Çivi yazısıyla yazılmış yazıtlarda da Kürd adıyla Kudraha adı birbirine yaklaştırılmaktadır. (Curzon, I, 550, Barthold'un Rusça *İran* adlı eserinin 130. sayfasından alıntı).

muş barınaklarıyla büyük bir benzerlik gösteren mağara-evlerle doludur; ama bu evler Ermeni-öncesi (Khald) kaya-içi yapılarından köklü şekilde ayrılır. Asya'nın Büyük İskender tarafından fethinden sonra, Karduk topraklarının Nisibin dahil bir kısmı, Mygdon kökenli Makedonyalılar tarafından iskân edildi. Bu yerleşme sonucu meydana gelen karışıklıklar, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Kardukları etkiledi ve bunlardan bazılarını, yukarıda belirttiğimiz İber'lerin göçüne rastlayan bir tarihte, kuze-ye doğru göçmeye zorladı; bazıları ise Greklerin ve Romalıların Gordyen (Korduen) dedikleri ülkedeki eski yurtlarında kaldılar. Durum böyleyse, Ksenofon'un, Karduk ülkesindeki yedi günlük yürüyüşünü anlattığı *Anabasis*'inde, Gürcü kavmini meydana getirmiş olan belli başlı unsurlardan birinin dövüşme yöntemiyle âdet ve göreneklerinin en eski tasvirini buluyoruz demektir. Lehmann-Haupt sözlerini böyle bağlar: Demek ki Karduk-K'art'uel'ler Khald'ların (Uratu) güney komşuları, Gürcü kavminin öbür temel kurucu unsuru olan Mosk'lar ise Khald'ların kuzey komşularıydılar.

Lehmann-Haupt'un Karduklarla Kartveli'ler arasında yaptığı bu yaklaştırma, Rus bilgini N.J. Marr'ın çalışmalarından da bilinmekte idi. Bu bilgin, *Yine «Çelebi» Kelimesi Üzerine* adlı (Ön-Asya tarihinde Kürt ulusunun taşıdığı kültürel anlam konusundaki) ve Rus Çarlık Arkeooji Derneği Doğu Şubesi'nin cit XX. fasikül II-III, 1911 tarihli Bülteninde (*Zapiski*) yayınlanan incelemesinde, aynı varsayımı öne sürmüştür. Ancak Lehmann-Haupt Kürtleri tezinin tamamıyla dışında bıraktığı halde Marr, «Zamanla gerçek olguların, şimdi birbirlerinden binlerce yıllık bir tarihle ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'art'lar

(Gürcüler) arasındaki köken birliği görüşünü güçlendirmesi» olanağını yine de kabul etmektedir. Marr notunda şunları ekler: «Eğer bu görüş zamanla doğrulanırsa, bugünkü Kürt dilindeki bazı kelimeler ilkel Kürt dilinin, yani Jafetik [Yafesî] dala mensup K'art' grubu dilinin yaşayan kalıntıları olarak görülebilir: örneğin, Kürtçede *bav* (* < *bam*): «baba»; K'art'çada *-mam-a*: «baba»; Kürtçede *de//da* ve *diia*: «anne»; K'art'çada *ded-a* ve *dia*: «anne» (örneğin, *dia saglisi*: «ev annesi, ev sahibesi»; *di-atsi*: «kadın», kelime anlamıyla «*anne-adam*»¹. Görülüyor ki şimdiye kadar kabul edilen yorumlardan vazgeçmek gerekmektedir. Şurası da apaçıktır ki problemin çözümü, bir yandan Kürtlerin öte yandan Jafetik kavimlerin yaşamındaki kültürel ve etnografik olguların tümünü doğru bir yaklaşımla incelemeye bağlıdır; yoksa, coğrafi deyimlerdeki rastlantısal bir ses uyumuna dayanabilen, az çok zekice yapılmış bir karşılaştırma hiç bir şekilde bu çözümü veremez. Etnik terimlere gelince, henüz bunlarla ilgili hiç bir çözümleme yapılmamışken, *Kard* (*Kardoukhoi*) ve *Kord* (> *gord*: *Gord* + *u-ene*) kelime köklerinin *Kwrt* (*Kyrtios*, *Cyrtius*) köküyle aynı kaynaktan mı geldiğini, yoksa rastgele mi benzeştiğini kesin olarak söyleyemeyiz. Her ne olursa ol-

1) Kaynağında olasılıkla anaerkil psikolojinin yattığı Gürcü paleontolojisinin ilginç bir problemi, erkek ve dişi kelimelerin birbirine karışmasıdır. Bu durum, birçok dillerde ortak bir biçimi bulunan «anne» ve «baba» anlamındaki kelimelerin yer değiştirmesinde görülmektedir. Gürcü dilinde *mama* «baba» *dədə* ise «anne» demektir (Allen, *adıgeçen eser*, s. 37). Anaerkillikle ilgili bu işaret, daha sonra göreceğimiz gibi, göz önünde tutulmalıdır.

Esasen Farsçada da *dādā* kelimesi mevcut olup, *sar-i-māmāk* adı verilen bir çocuk oyununda «anne» (*mādarāk*) anlamında kullanılır (Bak. *Suhan dergisi*, sayı 2, 1331, s. 122, not 4).

sun, güneydeki Karduk-Khald'larla, Ermenistan'ın kuzey batısında oturan ve belli bir tarihten sonra aynı şekilde Khal-t'lar ya da Khal-t'lılar adıyla anılan Khal-ib'ler arasında bir yakınlık kurmaya şimdilik bir neden görmüyoruz».

Marr'ın teorilerinden ilerde yine söz edeceğiz¹. Şimdi, Kürtlerle soydaşlıkları, görüldüğü üzere, tümüyle olanaksız gözükmeyen Karduklara dönelim: Bunlar, yine Ksenofon'un söylediklerine göre, ne kral Artakserkses'in, ne de Ermenistan'ın egemenliğini tanımıyorlardı. İ.Ö. 1. yüzyılda II. Tigran, Korduene'yi fethettiği zaman buranın kralı Zarbienos'u idam ettirdi. İ.S. 115'te Korduene kralının adı Manisarus idi; Korduene eyaleti de köklü biçimde Ermenileşmiş değildi².

Dil yasaları açısından Karduklarla Kürtler arasında bir yakınlık kurmak olanaklı olsun olmasın, şurası yine de kayda değer bir olgudur ki *Kard* unsuru mahalli yer adlarında görülmektedir. Arami'ler bu Korduene bölgesine Beth-Kardû adını, bugünkü Ce-

1) Marr'ın Jafetik (Yafesil) okulu, ilk önce Kafkas dilleri üzerinde durmuş ve bu dillere, bilinen dil «aileler» inden hiç birine girmediklerini belirtmek için bu adı vermişti. Sonra giderek bu okulun görüş alanına başka diller de girdi: Khald dili (Ari-öncesi Ermenice), Sümer dili, Elam dili, Pamir'de konuşulan bazı ağızlar, Bask dili, Berberi dili gibi. Son gelişim evresinde Jafetidoloji «yeni dil teorisi» adını aldı (Bak. B. N., *Dilin Kökeni*, Profesör N. J. Marr'ın Jafetik Teorisi ve Bunun Uygulanışı, *Ethnographie* dergisi, 1936,sayı32).

2) Bu konuda bak. Dumezil (*Centaures* (Yarı at, yarı insan olan efsane yaratıkları - ç.n.l, s. 250, n 1): «Gordyen'e adını veren ve Greklerin kaçan inek İo'yu Ermeni sınırlarına dek karaları denizleri aşarak kovalar halde gösterdikleri efsane kahramanı Gordys'in doğulu bir yön taşıması olanaksız değildir» (Bizanslı Stephanos, bak. Gordyaia; bak. Strabon, XVI, 747-750, Gordy üzerine; bak. Pretter, *Demeter und Persephone*).

ziret İbni Omar kentine de Kardü Gazarta'sı adını veriyorlardı. Ermeniler Kordukh adını, Araplarsa Bâkardâ adını kullanıyorlardı. Ermeniler ve Araplarda asıl Kardü bölgesi sınırlı bir alana sahipti. Esasen, Korduene eyaletinin tam sınırları bilinmemektedir. Bu eyaletin üç kenti olan Sareisa, Satalka ve Pinaka (bugünkü Finik) Dicle üzerinde bulunuyordu. Ama şurasını göz önünde tutmak gerekir ki Strabon'a göre Korduene dağları (•Gordyaia Ore), Diyarbekir'le Muş arasında uzanıyordu.

Ama Kürtlerin kökenleri üzerine bu bölgelerde tarihin bize bıraktığı adlar yardımıyla kurulmuş varsayımlar Ksenofon'un Karduklarıyla bitmez. Şu noktayı bilmemek olanaksızdır ki İ.Ö. 9. ve 6. yüzyıllar arasında, daha sonra Ermenileşmiş bulunan yayla, Khald ya da Urartu krallığına ülke olmuştur. (Bu isimlerden birincisi yerli addır; ikincisi ise Asur dilindeki ad olup kutsal kitaptaki Ararat'ın karşılığıdır). Babilonya'daki Samî Kalde'lilerle karıştırılmaması gereken bu Khald'lar, bir ara, Asur'un başına ciddi dertler açacak kadar güçlendiler ve Asur'la sık sık, bazan da başarılı savaşlar yaptılar. İmdi, fonetik yasalari Khald ve Kardü adları arasında bir yakınlık kurmaya imkân verir ve bu adların Kartvel-Gürcü adıyla bir ilişkileri bulunabilir. Bununla birlikte bu gözlemler, Kürtlerin kökenleri üzerinde gerçekten daha açık bir görüş edinmemize olanak vermemektedir, çünkü etnik karakteristikleri de tartışmalı olan Khald'lar hakkında fazla bir şey bilmiyoruz¹. Sadece, dillerinin Hint-Avrupalı dili olmadığını ve Kartveli grubu dil-

1) Sayce'in dediği gibi (bak. *Tevrat'taki Irklar*), Ararat ya da Ermenistan'ın ilk sakinlerinin irksal tipi, Asur kral sarayının duvarlarındaki kabartmalarda görülen haliyle, ülkenin bugünkü

leriyle bazı benzerlikler taşıdığını bilmekteyiz. Bununla birlikte Kürtler, hiç değilse şimdi, tartışma götürmez şekilde İrani, dolayısıyla Hint-Avrupalı olan bir dil konuşmaktadırlar.

Profesör A. Smieszek (bak. *Rocznik Orientalistyczny*'nin, 1925 tarihli II. cildinde Hititlerin adıyla ilgili makalesi) çok haklı fonetik kanıtlara dayandırdığı bütün bu mümkün ad benzerliklerinden söz etmektedir. Yazısının sonuç kısmında insanı gerçekten düşündüren bir işaretle bulunmakta, örneğin Kelt'lerin adını da şu üç farklı biçim altında gördüğümüzü belirtmektedir: *Keltai*, *Galatai* ve *Galli* (*Galatoi* → **Galt-oi* → *Gald-oi* → *Galli*).

Yukarıda, Ermeni-öncesi Khald'larla Babilonya Kaldelilerini birbirine karıştırmaması için okuyucuyu uyarılmıştı. Ama bu zorunlu ayırım, doğubilim tarafından nisbeten kısa bir zaman önce konulmuş ve kabul edilmiştir (Bak. ayrıca Lehmann-Haupt'un, bu

şakinlerinin tipine uymaktadır. Ninova'da kral Assurbanipal'in yanına gelen Ararat elçileri, dolikosefal, geniş alınlı, ucu sivri düzgün kıvrık burunlu ince dudaklı geniş çeneli ve kısaya yakın boylu kişilerdir. Ayrıca Balawat'taki bronz kapıların üzerinde, Ararat askerleri, Grek biçimi tepeli miğferler, tam dizlerinin üstüne inen gömlekler ve ucu kıvrık çizmeler giymiş, ellerinde yuvarlak küçük bir kalkan taşır şekilde gösterilir. Ama burada tasvir edilenler arasında iki etnolojik tip bulunmaktadır: Biri Asurbanipal'e gelen elçilere benzemekte olup ayrıca sakallı ve bıyıklıdır, öteki ise sakalsız, bıyısız ve çıkık çeneli olup profili Hititlere benzemektedir.

Bu tiplerden hiç birinde Ari tipini göremeyiz.

Sayce'in burada eklediği nota göre, Assurbanipal'e gelen elçilerin dolikosefal tipte gösterilmiş olması gariptir, oysa bugünkü Ermeni tipi belirgin şekilde brakisefal olup bunun ortalama endeksi 85,7'yi bulmaktadır. Brakisefallik, genellikle, von Erckert'in ölçüleriyle kanıtlandığı gibi, Kafkas uluslarının karakteristik niteliğidir.

sorunun tam bir açıklamasını yapan, daha önce sözü geçmiş makalesi). Vaktiyle Kürtlerin kökenleriyle ilgili egemen görüş, bunların Kaldelilerle akrabalıklarına dayanıyordu. Nitekim kutsal kitaptaki geleneğe göre bunlar doğu Kürdistan'da oturuyorlardı. Marko Polo da aynı kanıdadır. Ayrıca Marko Polo, Musul dağlarındaki Kürtlerin hıristiyanlığından da söz etmiştir. Ortaçağdaki batı Avrupa bilminin, Kürtleri İncil'deki akıllı uslu Kaldelilerin torunları olarak görmeleri için başka kanıt gerekli değildi. Michaelis ve Schlötzer gibi 18. yüzyıl sonunun büyük tarihçi ve dilcileri, Kürtlerin dili ve kültürü konusunda kesin belgeler toplama gereği üzerinde ısrarla durmakla birlikte, yine de, Orta çağ bilim geleneğine uygun olarak, Kürtlerin Kaldeli kökeni varsayımını destekliyorlardı. Bununla birlikte, daha o çağlarda bile, Garzoni (1787'de Kürtçe bir grameri yayınlamıştır), Şoldini gibi Dominiken misyonerlerinin yaptığı ve birçok Kürt lehçesini (zamanlarına göre) çok iyi bilmelerine dayanan pratik çalışmalar, Kürtçenin çağdaş Farsça ile olan doğrudan bağlarını ortaya çıkarmıştı. O kadar ki Garzoni, örneğin Katolik eserlerinin Kürtçe çevirilerini basmak için, daha 17. yüzyılda «*Propaganda Fide* Kongregasyonu» tarafından bu amaçla yaratılan Latinleştirilmiş Farsça alfabenin kullanılmasını mümkün görüyordu. Kürtleri bu şekilde İranlıların yakın akrabaları olarak ve dillerini de Farsça'nın bir lehçesi olarak kabul etmekle Garzoni, Kürtlerin İrani kökeni problemini ortaya atmıştı.

19. yüzyılın ilk yarısında Kürdistan, Kürtler ve Kürt dili üzerindeki çalışmaların hızlı bir gelişim göstermesi, Kürt tarihi, Kürt lehçeleri ve aşiretleri, bunların dağılımı, İslâm-öncesi Kürt inançları vb. üzerindeki ilk somut bilgiler, aynı zamanda, bir kısmı da

Kürdistan topraklarında bulunan eski Ön-Asya uygarlıklarına ait eserlerin keşfi ve çözülmesinin bilimde yarattığı büyük sarsıntı gibi durumlar, Kürt sorunlarıyla uğraşan ilk uzmanların eskimiş görüşlerinin düzeltilip geliştirilmesine yardımcı oldu. Kürtlerin kökenleri ve dili sorunu bilimde yeniden ele alındı. Devrin büyük dilbilimcileri olan E. Rödiger ve A.F. Pott, karşılaştırmalı dilbilimi yardımıyla, Kürt dilinin çağdaş Farsça ile ve her ikisinin de ortak kökeni olan Zend dili ile ilişkilerini ortaya koyarak, Kürt dilinin «Kalde» kökenli olması imkânını kesenkes reddettiler. Böylece Kürt dilinin İrani karakteri varsayımı bilimde kesin olarak kabul edildi.

Rus bilgini Kunik, tarihi olgulara dayanarak Ön Asya'nın eski uygar kavimleriyle Kürtlerin tartışma götürmez bağına kanıtlarken, Kürt dilinin İran diliyle akrabalığına ilişkin malzemeleri kullanarak, yalnız kutsal kitaptaki Kaldelilerin değil, aynı zamanda bütün Küçük Asya uygarlığının da İrani, dolayısıyla Ari kökenden olduğu sonucuna varmaktadır¹. Kunik'in fikirleri, Renan tarafından geliştirilmiş² ve Dorn'un etkisiyle de, P. Lerch'in *İran Kürtleri ve Kuzeydeki Kaldeli Ataları* adlı yarım kalmış monografisine temel olmuştur. Lerch, hiçbir araştırmaya başvurmadan, Kürtleri «daha İ.Ö. 3000 yıllarında savaşçı bir ruhla dolu dağlılar olarak Dicle ve Fırat ovasına inip buradaki Babilonya'nın güçsüz Sami aşiretlerine baş-

1) *İranlıların Sami ırkının kaderi üzerindeki etkileri sorunu nu karşılaştırmalı tarih yardımıyla aydınlatma denemesi, Mélanges asiatiques, cilt I, s. 540.*

2) *Sami Dillerinin Genel Tarihi ve Karşılaştırmalı Sistemi, I, s. 27-33, 54-62, 433 ve gerisi. Kürdolojinin başlangıçlarıyla ilgili bu toplu bakış çalışmasını Vilçevsky'ye borçluyuz (Marr ve Kürdoloji, 1936, Rusça).*

eğdiren ve taze güçleriyle bu devleti canlandıran o savaşçı ve kuvvetli İrani Kaldelilerin torunları» olarak görmektedir.

§ 3. V. Minorsky'nin, Kürtlerin Med-İskit kökeni hakkındaki tezi.

Görülüyor ki özellikle bütün bu Karduk, Kartvel, Khald, Kalde kavimlerinin adlarındaki ses benzerliğine ve bunların bugünkü Kürdistanda oturmuş olmalarına dayanılarak, bu kavimler, Kürtlerin ataları sayılmak istenmiştir (Oysa bunları daha çok Kürtlerin adaşları saymak gerekmez miydi?)¹. Kürt diline gelince, bugün en yaygın görüşün onu İran diline bağladığını gördük. İlerde, Jafetik okulun görüşlerini anlatırken bu noktaya yine döneceğiz; ama önce burada, bilgin yurttaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin 1938'de Brüksel'de yapılan XX. Uluslararası Doğubilimciler Kongresinde açıkladığı tezi özetlemek isteriz, çünkü bu tez bize, özenle seçilmiş ve yeni bir ışıkla aydınlatılmış belgeler sunmaktadır. Minorsky önce başlangıç niteliğinde birkaç gözlemle konuya girmektedir. Böylece, Kürtlere birtakım mahalli atalar aramak gerekirse, bunu (Karduklardan)

1) Bu konuda, Sami-olmayan küçük bir dağlı kavmi olan Guti'leri de hatırlatalım. Özellikle, Sargon'lu hanedanı, kuzeydeki dağlardan inen ve Guti'ler adını alan barbarların darbeleri altında 2622'de son bulmuş, bu Gutiler 2498'e kadar ülkeye egemen olmuşlardır. Bu barbarlar açık tenli diye nitelenirler, bu da onların nordik kökenli olduklarına bir kanıt olabilir. Konuştukları dil yazık ki bilinmemektedir, ama krallarının adları gerçek bir Hint Avrupalı karakter taşımaz. Pennsylvania Üniversitesi profesörlerinden E. A. Speiser Mezopotamyalıların Kökenleri konulu eserinde, Kürtlerin Guti'lerle ve Zagros Hulubi'leriyle aynı ırktan oldukları görüşünü ileri sürer.

daha çok *Paktues*'lerde aramak gerektiğine dikkati çekmektedir. Gerçekten de bu ad, Herodotos'tan bu yana, asıl Beth-Kardu bölgesinde bulunan ve vaktiy-le Bohtan diye söylenmekte olması gereken, Dicle'nin kolu Botan'ı da kapsayabilir. Herodotos'a göre, Ermeniler ve Paktues'ler (= Boht-an'lılar), Pers imparatorluğunun 13. Satraplığını oluşturuyorlardı. Şurasını da belirtelim ki Şerefname'nin naklettiği Kürt geleneğinde Botan (eski Bohtan) çok önemli bir rol oynar. Bu kaynağa göre bütün Kürtler, Boht ve Baçan adlı iki kardeşin soyundan gelmişlerdir. Minorsky, Kürtlerin adıyla aralarında bir bağ kurulmak istenen, yukarıda gözden geçirdiğimiz çeşitli adları hatırlattıktan sonra, «İlke olarak, ulusların kökenlerini etimoloji yoluyla kanıtlamak tehlikelidir; etimolojiler tarihi ve coğrafi olgulara dayandırılmalıdır» der. Çok doğru bir uyarı. Minorsky, daha sonra, Arap kaynaklarında Kürt adının «göçebe» ile eşanlamli hale geldiğine işaret etmektedir. Her türlü karışıklığı önlemek için Minorsky, bu «göçebe»leri bir yana bırakacak ve sadece asıl Kürtçe konuşan Kürtler üzerinde duracaktır:

«Geniş alanlara dağılmış bulunan ve bedensel bakımdan çok büyük farklar gösteren Kürtlerde, (ulusal karakteristikleri açısından) temel etkenler, yaşama tarzı ve her şeyden önce dildir.»

Kürt dili, birçok lehçelere ayrılmasına rağmen, büyük bir nitelik istikrarı gösterir ve hiç kuşkusuz İrani dillerin kuzeybatı grubuna mensuptur. Kürtçe ile Farsça arasında tespit edilen ayrılıklar bütün lehçelerde bulunur. Minorsky, bundan haklı olarak şu sonucu çıkarmaktadır: Kürtçenin temelinde önemli topluluklardan birinin dili yatmaktadır; genel karakteristikleri de Kürtlerin yayılışından ve dağlara dağı-

İşından önce oluşmuştu. İlk Med dilinden sadece birkaç özel isim bilinmesine rağmen, İrani alanın kuzey batıdaki lehçelerinin Med etkeni olmaksızın oluşmasını tasarlamak imkânsızdır. Tarihi ve coğrafi nedenlerden ötürü, Kürtlerin ancak Atropatene denen bugünkü Azerbaycan'ın yerindeki Küçük Medya'dan yayılmaya başlamış olabileceklerini kabul etmek gerekir.

Bunu böylece koyduktan sonra Minorsky, Urmiye gölünün güneyindeki bölgenin tarihi-etnik tahliline geçmektedir. Bu bölge, İranlıların batıda ilk kez (İ.Ö. 9. yüzyılda) adının geçtiği Asur-Urartu savaşında çekişme konusu olmuştu.

İlk önce, gölün güneyinde Hint-Avrupalı olmayan birtakım prenslikler vardı (Allabria, Harhar, Ellipi gibi); sonra güney batıda, adı ilk kez İ.Ö. 844'te geçen ve Perslerin eski bir konak yeri olarak tanınan Parsua ülkesi; Parsua'nın güney doğusunda ise 836'dan itibaren adı geçen Medler (Matai, Mada). 714'ten bir süre sonra Parsua adı (Persler güneye doğru göç ettiklerinden) kaybolur ve Medler yavaş yavaş bütün bölgenin hâkimî olurlar. Daha sonra, Mannaî ya da Manna'ılar adındaki, yine 856-830 yıllarına doğru tanınan¹ ve Parsua'nın hemen doğudaki komşuları olan

1) Marr (Seçilmiş Eserler, cilt V, s. 17-18), Jafetik dillerde «su, göl» anlamına gelen man kökünü, gerek Van gölünün adında, gerekse Se-van. Topora-van adlı diğer iki gölde görülen van unsuruna yaklaşıtır. Ayrıca, Urmiye gölü için kullanılan «mavi» anlamındaki Grekçe e Mantiane deyiminin Türkçede Gökçe «mavi su» denilen Se-van gölüne de aktarıldığını, bunun da eski yerli halkça bilinen bir adın sonraki bir çevirisi olması gerektiğini belirtmektedir. Marr bu paralelliği, adlarında man kökü bulunan kavimlerin etnik göçüne bağlamaktadır. Öte yandan Streck (Z. A., XV, s. 372-373), Medlerin adını tahlil ederken,

bilinmedik kavim gelir. Manna'lıların etnik bakımdan hangi kökene mensup oldukları hakkında kesin hiç bir şey bilmiyoruz, ama muhakkak ki Medlerle büyük ölçüde karışmışlardır. Manna'lılar, özellikle aralarına İranilikleri artık kuşku götürmeyen İskitlerin yerleşmesinden sonra İranileşmekten kurtulamamışlardır.

Gerçekten de bu etnik tablo, 8. yüzyılda değişir. Önce Kimmer'lilerin istilâsı Van krallığına büyük bir darbe indirir; onların arkasından da İskitler gelip Manna'lılar arasına kısmen yerleşirler. İskitler, 28 yıl kadar (642-615 arasında) Asya'nın hâkimi olurlar. Ama sonunda Medler kendilerini yeniden toparlarlar; kralları Kyaksares, İskit şeflerini kılıçtan geçirir ve hemen güçsüzleşmiş Asurlara karşı harekete geçer.

çivi yazısıyla yazılmış yazıtların bu adın üç değişik biçimini verdiğine dikkati çekmektedir: Amadai, Metai ve Madai, Amadai ile Madai (krş. Matai) biçimleri arasındaki ilişkiler benzer birçok olgularla açıklanır. Matai'lere gelince, bunlar hemencecik, Urmiye gölü civarında oturan ve ilkçağların başlarında Halys'ten Elam'a yayılan Matien'ler, *Matienoi (Matiane)* adlı kavme yaklaştırılmıştır. Th. Reinach, *Matien'ler, Revue des Etudes grecques*, 1894, VII, s. 313 ve gerisi). Madai ile Matai arasında bir fark söz konusu olmasa bile, Matai'lerle Matien'ler arasındaki yaklaştırma, Strabon ile Ptolemaos'un buna paralel bir *Mantianoï* biçimini de vermelerinden ötürü, çürük kalmaktadır. Bununla birlikte Smieszek'in (R. O., II, s. 162) işaret ettiğine göre, Kafkas-Hazar dillerinde *n*, bir sessiz önünde çok hafif telaffuz edilir ve kolayca düşerdi. Smieszek'e göre, Manda//Mada, Medler ya da Mantianoï//Matienoi gibi adlar sadece görünüşte bir fark taşırlar. Prašek bak. (Streck, s. 355, not), Mandai//Manda'ları Manna'halarla birleştirir. Her ne olursa olsun, Mantianoï'de, Matien'lerde, burada söz konusu olan aynı *man* kökünü bulmak ilgi çekicidir, o kadar ki coğrafi bakımdan da tartışma götürmez bir yurt birliği vardır [B.N.].

Bak. ayrıca Y. Godard, *L'aventureux art scythe (L'Ame de l'Iran)* adlı eseri, s. 39 ve gerisi, Albin Michel).

Ninova 612'de düşer. Medlerin müttefikleri arasında, Babil kralının yanında bir de Umman Manda adına rastlanır ki Asurluların genellikle Kimmerliler ve İskitlere verdikleri bu ad «Manda Sürüleri» anlamına gelir. Mada, Manda ve Mannai adlarının benzerliği esasen karışıklıklara yol açar. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki Asur'un yıkılışı birinin gelip dolduracağı bir boşluk yaratmıştır. İşte İrani aşiretlerin batıya tam bu sırada yayılmış olması gerekir; Kyaksares Lidya'ya karşı yürür; onun ordusunun himayesi altında Medya aşiretleri tam bir güvenle ilerlerler.

Ermeniler bu arada Van gölü havzasında Khaldların yerini almış olduklarından, İranlıların ve onların yakını olan grupların yayılmasına açık bölge. Dicle'nin sol kolları boyunca Van gölünün güneyindeki topraklardan, yani bugünkü Kürdistan'ın kalbini oluşturan vadilerden ibaret kalmıştı.

İskit şeflerinin kılıçtan geçirilmesinden sonra, Manna'lılar nüfuzlarını yeniden kazanma olanağını buldular. 7. yüzyılın başından sonra Asur'a birçok akınlar yaptılar. Daha sonra adları, 5. yüzyılda, Hersilerin büyük kral yolunu anlatan Herodotos'un Matiene'sinde yansımış gözükür; sonra, Strabon'un İÖ. 1. yüzyılın sonuna doğru Urmiye gölüne verdiği Martiane adında yansır görünür; Ptolemaos ise bu gölü Martiane ya da Margiane diye adlandırır ve bu genin «bütün Asur sınırı boyunca uzandığını» e' Görülüyor ki eski Margianoı < Matiënoi < Mardlerin toprakları Asur'la sınırdışı. Bu duruma Asur'un düşmesinden sonra bundan en çok yararlananlar Manna'lılar olmuştur.

Asur kaynaklarından alınan bu etimoloji ad norsky, Grek yazarlarında görülen Mard doi adını da eklemektedir. Örneğin, Kent

tikten sonra Onbinler, Mard'larla Ermenileri kapsayan bir Pers müfrezesinin saldırısına uğrarlar. Strabon, Atropatene göçebeleri arasında, Kürti'ler yanında Mard'ları da anar. Ptolemaos da Mard'lardan Kürti'lerin komşuları olarak sözeder. Demek oluyor ki Minorsky bunların akraba Med kavimleri olduklarını ve belki de Mard'ların Manna geleneğini sürdürdüklerini kabul etmektedir. «Mantiane, Martiane biçimleri, bu adın *n*'li şekli yerine *r*'li bir varyantının mevcut olabileceğini düşündürmektedir. Bu *n*'nin özelliği Asur transkripsiyonunda çifte *n* ile *Mannai* şeklinde gösterilmektedir».

Kyrtio'lere gelince¹, bunların kökeni hakkında dolaysız bilgilere sahip değiliz. Yerli biçimi *Kort* olarak görünen adlarının geçerli bir etimolojisi yoktur. Asur kaynaklarında *Kur-ti-i* diye bir kavmin bulunduğu sanılmıştır; ama şimdi bu ad *Kur-hi-i* okunmaktadır. Ne olursa olsun, *Kyrtii*'lerden ilk kez İ.Ö. 220'de, Selefkos'lular kralı III. Antiokhos'la savaşıyan Medya valisinin birliklerinde sapanacı olarak Polybios söz eder. Otuz yıl sonra da Titus-Livius, bunların Küçük Asya'da aynı Antiokhos'un hizmetinde 171'de de Bergama kralının hizmetinde ücretli asker olduklarını söyler. Demekki bunlar II. yüzyılda kolaylıkla yer değiştiriyorlardı; atalarının Asur'un düşüşünün bırak-

1) Bak. Reinach, *Kyrti'ler, Revue archéologique*, cilt XIII, s. 115-119. Kürtler o zaman askerlik sanatında ünlü idiler. Şurası ilginç bir noktadır ki Gordien sakinleri eşsiz mimarlar, askeri mühendisler diye ün yapmışlardı. Büyük Ermenistan'da Kürt ülkesini fetheden Tigran, bunlardan 35.000'ini, «yol yapmak, köprü kurmak, ırmak temizlemek, Orman açmak ve diğer askeri işleri görmek için» ordusuyla birlikte götürür. Benim klasik antikçağla ilgili olarak çıkardığım bir nota göre, Plutarkhos, Lucullus'un Antakya'da bir Kürt önderiyle karşılaştığını söyler.

tiği boşluğu doldurmak fırsatını ele geçirdikleri de düşünülebilir¹.

Buna, sonradan Minorsky'nin de yaptığı gibi, bazı coğrafi terimlerin, bunlar arasından özellikle, Ptolemaos'un Gordyen (Beth-Kardu)'nun doğusuna yerleştirdiği ve sadece *Kortaia olması mümkün olan Kortaia deyiminin incelenmesi eklenirse ve Ermeni coğrafyasında, hepsi de Kort unsuru taşıyan (Korçeh, Korduh, Kordih gibi paralel terimler bulunursa, bundan şu sonuç çıkarılabilir ki Kyrtio-Kürtler yayılışlarında Urmiye gölünün kıyısından Botan'a doğru giden hattı izlemişlerdir (burada 4. yüzyıldan sonra Mahkert Kürt prensliği görülür).

İşte Minorsky, Kürtlerin kendilerine verdikleri Kurmanc adının yorumlanmasıyla ilgili çok ustaca varsayımını burada öne sürmektedir. Köken soneki olan -c'yi atan Minorsky, kalan bileşikte birinci unsur Kur(d) olarak, ikinci unsur da Medya ya da Manna'lılar/Mantianoî ile ilgili görmektedir:

«Eğer Mard'lar Manna'lıların torunları ise, bu

1) İran aşiretlerinin çok hareketli oluşlarına bir örnek olarak, Asagartiya'ların yer değiştirmeleri gösterilir (Bunların adı bir gart unsuru da taşıdığına göre belki de bunu yukarda tahlil edilen benzeri köklere yaklaştırmak mümkündür?) E. Herzfeld'in 1928'de Oxford'da bana söylediğine göre, bunlar Kürtlerin ataları sayılabilir; Herzfeld, Asagartiya'ların adının Dicle üzerindeki Sa'erd, Siird kentinin adında yaşadığına inanıyordu. Asagartiya'lar ya da Sagarta'lılar önce Seistan'da yaşıyorlardı. Sonra Asur döneminde bunları Zikirtu ya da Zakruti adıyla Medya'da buluyoruz (Bak. Streck, Z.A., XIV, s. 146). Darius zamanında (bak. Bisutun yazıtı) bunların başkenti Arbela ovasında olup Darius burada kralları Çitrantahma'yı idam ettirdi; bu kralın Bisutun kayasındaki tasvirinin Kürt tipini yansıttığı görüşü vardır (Bak. L. W. King, Behistan Taş Oymaları).

varsayım, Mes'udi'nin 10. yüzyılda Kürtlerin isim babası olarak verdiği adla ilgili şu şecerede bir dayanak bulur: Kurd-bin-Mardu-bin-Şa'sa'a-bin-Harb-bin-Hawazin.

«Tarihi ve coğrafi olgular göz önünde tutulursa çok olasıdır ki Kürt ulusu iki soydaş aşiret olan ve birbirine çok yakın Med lehçeleri konuşan Mard'larla Kyrti'lerin bileşiminden oluşmuştur. Öte yandan Kürtlerin, batıya doğru yayılmalarında birçok yerli unsurları da bünyelerine aldıklarına şüphe yoktur».

Öyle görünüyor ki Minorsky'nin topladığı kanıtların büyük bir inandırıcı değeri vardır ve Kürtlerin dil ve tarihinde yerli oluşlarını gösteren unsurlar bulunmadığı sürece, doğudan göç etmiş oldukları tezi yürürlükte kalacaktır.

§ 4. Kürtlerin yerli kökeni hakkında jafetidologların tezi.

Kürtlerin yerli kökeni tezi N.J. Marr ve Jafetik okulu tarafından desteklenmektedir. Yukarda da sözünü ettiğimiz gibi, Marr, 1911'de, binlerce yıllık bir tarihle birbirlerinden ayrılmış bulunan Karduklar (Kürtler) ile K'art (Gürcü)'lerin başlangıçta bir olmalarının muhtemel olduğu görüşünü ileri sürmüştü. Gördüğümüz tarihsel-etnik ilişkileri elden geldikince yakından izleyip yargılamaya çalışan Minorsky'nin tersine, Marr, Kürtlerle Kartveli'lerin tarihsel bağlarının kopuk olduğu yargısından, yani önce doldurulması gereken bir boşluktan hareket etmektedir. Gerçi Karduklar-Kartvel'ler-Kürtler şeklindeki üçlü denklem kabul edilirse, bu boşluk hissedilir ölçüde küçülür; ama böyle davranmakla yalnızca sağlam tarihi -coğrafi olguların desteğinden yoksun etimolojilerin yorumlanmasına dayanılmış olur ve ayrıca Karduk-

Kürt adlarının yaklaştırılmasına karşı ileri sürülen itirazlar da hesaba katılmamış olur. Böylece şimdilik tarihi-coğrafi temelden yoksun kalan jafetik tez bir başka güçlüğe daha çarpmaktadır. Gerçekten de Kürtçenin, bugün bilinen haliyle, İrani bir dil olduğu inkâr edilemez. Demek ki Marr «Kürt dilinin kökten bir değişmeye, jafetik dil yerine Ari dilin geçmesi sürecine uğradığını» varsaymak zorundadır ve bu konuda, Kürtlerin asli dillerini terkedip Farsça'ya yakın bir dili benimsemiş olduklarını ileri süren geleneği aktarmaktadır. Ancak, Mes'udi'de sözün geçen bu geleneğe göre (bak. Quatremère, Kürtler Üzerine Kısa Tanıtma Yazısı, «Notices et extraits des Manuscrits de la bibliothèque du Roi et autres bibliothèques,» s. 303) Kürtler başlangıçta Arapça konuşuyorlardı.

Demek ki Marr, Kürtlerin dillerini değiştirdiğini kabul etmektedir (bu olgu aslında imkânsız değildir; örneğin Bulgarlar'da görülmüştür), ama aynı zamanda, Ker Porter'in özlü deyimleriyle «Kürtlerin törelerinin ülkelerindeki kayalar kadar değişmez olduğuna» işaret etmektedir. Özellikle, bir yandan mandeizm ve Sabeizm'e, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkan çeşitli sapmacı akımlara ve daha uzakta Gürcistan'a kadar yayılmış birtakım dinsel yaşam olgularına bağlanan Yezidiliğe (Kürt inançlarından biri) atıfta bulunmaktadır. Marr için önemli olan, ulusal ya da daha çok sosyal bir tipin oluşumunu sağlayan özellikler bütünüdür.

Çünkü Marr ve okulu, dilbilimsel teorilerinde sosyal olguların incelenmesine önem vermekte, bu olgulara dilin oluşumu ve gelişiminde kesin yön verici bir rol yüklemektedir. Burada dil aileleri anlayışı reddedilmektedir. Önemli olan, insan grupları içerisinde, en ilkel evrelerinden itibaren, insanın Doğa ve klanı

karşısındaki tavrının, çalışma ve yaşayış şartlarının belirlediği uygun zihniyetin oluşmasıdır. Şu halde, kurulup bitmiş bir dile sahibolan ve fethedilmiş kavimlerin dilleri üzerinde kesin yön verici bir etki icra edebilecek yetenekte bulunan kavimlerin göçlerine daha az önem verilmektedir. Grupların dillerindeki değişiklikleri belirleyen şey, daha çok, işbirliği etmeye itilen gruplar arasında gittikçe sıklaşan dil kaynaşmalarıdır, vb.

Marr, Kürt dili problemi üzerinde yalnızca (yukarıda anılan) tek bir inceleme yapmıştır, ama daha sonra, diğer çalışmalarında yan bir konu olarak bundan da söz ettiği olmuştur; öyleki bu çalışmalardan belli bir toplu görüş çıkarılabilir¹. Demek oluyor ki Marr'ın kanısınca, Kürtler Küçük Asya'nın dağlık bölgelerinin yerlileridir ve Kürt dili, dünyanın başka bir yerinde değil, burada oluşmuştur. Bu dilin sahiplerinin sosyal-ekonomik görünümündeki değişikliğe bağlı olarak, aynı zamanda da, birbirini kovalayan ve Kürtlerin hayli etkin bir ölçüde katıldıkları uygarlık ocaklarının tartışma götürmez etkisi altında, Kürt dili, Jafetik halinden Hint-Avrupalı haline doğru gelişerek köklü değişikliklere uğruyordu: Jafetik halinde Gürcü ve Khald dillerine akraba olan Kürtçenin bu Hint-Avrupalı haline doğru gelişmesi ise onu İran ve Ermeni dillerine ve belki de Hitit dillerinin «Hint-Avrupalı» unsurlarına bağlar. Son olarak, Kürdistan'daki feodal dönemden bu yana da Kürt dili Türkçenin etkisine uğramıştır. Öyleki Kürtçe, Hint-Avrupalı karakterini ancak gelişiminin başlangıç dönemiyle ta-

1) Bak. özellikle, öğrencisi O.L. Vilçevsky'nin N. J. Marr ve Kürdoloji adlı, şimdi üzerinde durduğumuz 1936 tarihli incelemesi.

mamlanma dönemi arasındaki dönemlerde göstermektedir. Bu değişikliklerin nedenleri nelerdir? Bu nedenler, kitle halinde dış güçler değil, sosyal tabakaların, yeni geçim kaynaklarından, nitelikçe yenileşmiş teknik ve sosyal rejimden doğan devrim yaratıcı yer değiştirmeleridir. Sonuç olarak yeni bir zihniyet belirmiş, bu zihniyetle birlikte dilin yapısında ve doğal olarak yeni tekniğinde de yeni bir ideoloji belirmiştir.»

Kürtlerin adına gelince, Marr'ın düşüncesine göre bu adın, Ermenicede «hadım» anlamına gelen *kurt* kelimesi ile çakışması rastlantısal değildir, ama buna paralel olgularla (*gur-an* Kürtlerde ayrı bir sınıfı gösterir; Ermenicedeki *kor-çay* kelimesi «bir Ermeni aşireti» anlamına gelir; *kor-du*, Megreli dilinde «Gürcü» demek olup «Gürcü, Kardoukhoi» anlamına gelen *kar-d'a* yaklaştırılabilir), sosyal ve etnik terimlerin bu rastlaşması gösterir ki bütün kavimler, bütün aşiretler, doğrusunu söylemek gerekirse gens tipi yapıdan önce gelen bütün ekonomik-sosyal kuruluşlar genel olarak anaerkilliği, daha özel olarak da şöyle bir rejimi yaşamışlardır: Bu rejimde çocukların doğumu ve beslenmesi özel bir örgütle düzenleniyor, bu düzen içinde hadımlar dinsel bir rol oynuyorlardı. Kürtçede «kadın» anlamına gelen *he-vü* = *he-vi* kelimesi, Marr'a göre bu organizasyonun bir kalıntısıdır; bu kelimenin başlangıçtaki «kuma», «odalık» anlamı kollektif anlamdan bireysel anlama doğru gelişmiştir.

Bu *kurt* terimini benzeri olan ve yine «hadım» anlamına gelen Ermenice *mard-pet* terimiyle karşılaştırarak Marr şu sonuca varmaktadır: «*Mard-pet* terimi salt aşirete özgüdür; tıpkı, bir aşiretin totemi ve adı olan, vaktiyle bir ekonomik-sosyal kuruluşun, yani *kurt*'lar ya da Kürd'lerin totemi ve adı olan Er-

menicedeki *Kur-t* gibi, *mard-pet* de, benzer yapıdaki *Mard*'lar, yani *Med*'ler aşiretinin reisi (*pet*) anlamına gelir, çünkü *Med*lerin adı olan uzun *a*'lı *mâda* kelimesi, ilk-biçimi olan **mard'a* kadar çıkar ve *Med*lerin Ermenicedeki adı da, tam *mar* olup, *Med*lerin bileşik bir kelime olan aşiret adının ilk unsurunu oluşturur (*mâ-da* ← *mar-da//d*)».

Aslında, *Minorsky* ile *Marr*'ın, konuya farklı açılardan yaklaşmakla birlikte, hemen hemen benzer sonuçlara varmaları ilginçtir. İkisi için de, hiç değilse, Kürtlerin etnik oluşumunda *Med*'lerin payı kesin görünmektedir. Zaten, *Khald* diliyle *Ahemeni* yazıtlarındaki İrani olmayan 2. kategori dil üzerinde yaptığı incelemelerde *Marr*, Kürtçe ile *Medce* arasında çok sıkı bağlar buluyor¹, Kürtçeyi bazı kısımlarında *Medcenin* doğrudan mirasçısı gibi görüyordu. Ancak, *Minorsky*'nin haklı varsayımının temelini oluşturan etnik *Kürmanc* terimini, *Marr* aynı şekilde yorumlamamıştır. Bu terimle kimi zaman «Ermeni» adı (*harmen*, **kar-menç*, *kar-menc/kurmanc*) arasında bir yakınlık görür, kimi zaman da onu *Kimmer*'ceye benzetir².

Kısacası, Kürtlerin kökenleri probleminde iki tez karşısındayız. Bunlardan biri, Kürtlerin İrani (Hint-

1) Dr. E. Baer (Zürich), *Zur Dialectologie Nordirans* adlı tebliğinde şu noktaya da dikkati çekmektedir:

«Derleyici (konferansı) 63 «durumu» derlemiş bulunuyor. Burada Kürtçe ve *Med*'çe alfabetik bir sıra içinde Farsça karşılığı olarak sıralanmış:

Bu Kürtçe ve Farsça arasındaki özel ilişkilerden oluşmaktadır. Ancak Kürtçe tarafından iktibas edilen Yeni Fars dilindeki «bilimsel kelimeler» bunlara dahil edilmiyor. Bunlar arasında dialekt bakımından «sıkı» akraba olan kelimeler de kapsam dışı bırakılıyor.»

2) Bak. *Seçilmiş Eserler* (Rusça), Cilt V, s. 206.

Avrupalı) kökenden olduğunu savunur ve İ.Ö. 7. yüzyılda Urmiye gölü bölgesinden Botan'a (Kentrites) doğru göç ettiklerine inanır; diğeri ise, Kürtlerin buranın yerlisi olduklarını, Khald'lar, Gürcüler, Ermeniler gibi Asyanik (Ön-Asya yerlisi) kavimlere akraba olup, vaktiyle bunların dilini konuşmaktayken sonradan İrani bir dili benimsediklerini ileri sürer.

Esasen her iki tezin bütün noktalarda birbirlerini reddetmedikleri görülecektir. Gerçekten de Minorsky, bir yandan, Kürtçe üzerinde Asyanik etkiler bulunabileceğini kabul ederek yukarda özetlediğimiz tebliğinin sonuç kısmında şunları söylemektedir: «... Ermenice ile Kürtçe arasında iki r (r, r) ve iki l (l, l) sesinin varlığı ortak bir özelliktir ve eski yerli köke teme le kadar çıkabilir¹. Şimdi de, kuzey Kürt lehçelerinde, yani Mard ağzının izlerini daha kolayca bulabileceğimizi sandığımız bölgelerde -te'li çoğul (örneğin kelesete: «haydutlar») sonekine işaret edelim. Güney ağızları bu soneki bilmezler. Bu durumu, Mard'ların ataları olduğu sanılan Manna'lılar arası na bir kısım İskitlerin yerleştiğinin bir belirtisi olarak görmek insana çekici geliyor»².

1) Bu eski yerli gövde ile ilgili olarak, belki de, Kürt dilinin morfolojisinin, İ. Ö. 2. yüzyılda kuzey-batı Mezopotamya'da ve kuzey Suriye'de yaygın bulunan Hurri dilinin morfolojisi ile benzeştiğini belirtmekte yarar vardır. Burada özellikle, gerek Kürtçe de, gerek Hurri dilinde rastlanan, *Suffixaufnahme* adı verilen şey sözkonusudur. Bak. Profesör J. Friedrich'in (Leipzig), «*Hurri dili hakkında ne biliyoruz?*» adlı tebliği:

İsim çekimlerinde karakteristik olan şey, kelimenin aldığı soneklerle bu soneklerin geçişidir. Burada kelime kendi çekim eklerinden başka «ana» kelimenin eklerini de almaktadır.

— te'li çoğul soneki hakkında bak. benim *L'Etnographie*'de çıkan incelemem. Gürcü dilinde: *mepet mepe* «krallar kralı?»

2) Minorsky, başka bir yerde, d'den l'ye geçişin mevcut ol-

Öte yandan Marr, Kürtlerin yerli oldukları görüşünü savunmakla birlikte, onların Med'lerle akraba olabilecekleri düşüncesini telkin etmekten de kendini alıkoyamamakta ve Kürtçenin yapısında Jafetik tabakanın daha az belirgin olduğunu, Hint-Avrupalı kesiminde ise tam bir İrani karakter bulunduğunu kabul etmektedir.

Esasen kronolojik bakımdan, iki tez mutlaka birbirleriyle çelişmemektedir. Kürtler İ.Ö. 7. yüzyılın ortasına doğru Dicle'nin sol kolları üzerinde ortaya çıkarlar. Burada hayli uzun zaman, Ksenofon'un bize 400-401'e doğru adını bildirdiği Karduklarla komşuluk ederler. Bu Karduklar, Lehmann-Haupt'a göre, bu yöreleri ancak Büyük İskender'den sonra ve belki daha da sonra İ.Ö. 1. yüzyılda terkederek Gürcistan-İberya'ya doğru göç etmişlerdir. Bu süre, birbirlerine komşu dağlı aşiretler olan Kyrti'lerle Kardukların ilişkiye girip her bakımdan birbirlerini etkilemeleri için yeterli, hayli uzun bir süreydi. Burada, günümüze daha yakın bir örnek vermek isterim. Musul ovasından ayrılıp Yukarı Büyük Zap yöresindeki dağlara göçen dağlı Nesturiler, birçok bakımdan komşuları Kürtlere benzemişlerdir. Nesturilerde Kürt masal ve şarkıları da revaçtadır. Bugün, vaktiyle hıristiyan olan bir takım Kürt aşiretleri vardır. Diller karşılıklı olarak kelime alıp vermişlerdir ve her iki dili konuşan gruplar vardır.

Kürtlerin kökenleri hakkındaki araştırmalarda görülen görüş ayrılıklarından yakınmak şöyle dursun, tersine, herkesin kendi alanında tarihsel, toplumsal ve dilbilimsel olguları toplayıp tahlil etmeye de-

duğuna işaret eder ve şu örneği verir: Mamlan < Muhammed.
Ben de şu örneği ekleyeyim: hola < hoda.

vam etmesi yeğ tutulmalıdır. Böylelikle, anaerkillik sorununu derinleştirmek çok ilginç bir çaba olacaktır. Bilindiği üzere, genellikle Küçük Asya kavimlerinin niteliği, bunlarda anaerkilliğin, yirmili hesabın ve dinsel hayatlarında içkili âyin uygulamalarının bulunuşudur. Hadım terimiyle ilgili tahlilinde Marr bize anaerkillik konusunda izlenecek yolu göstermişti. Kanımızca, hiç değilse bazı Kürt aşiretlerinde, hâlâ çocukları analarının soyadıya anmak âdeti vardır; bu âdet, daha titiz bir incelemeyi gerektiren anlamlı bir kalıntıdır. Yirmili hesap da Kürt'te izler bırakmış gözükmektedir; nitekim Vilçevsky bu konudaki incelemesinde bunu kanıtlamıştır¹. Nihayet, içkili âyin (gerçekte silinmeye yüztutmuştur), Yezidi Kürtleriyle Dersim Kürtlerine (Kızılbaş) atfedilir. Bütün bu özellikler şu halde, dikkatle incelenmeye değer. Eğer bunlar daha çok teyit edilebilir ve tam doğrulanmış olgular toplanabilirse, «yerlilik» tezi garip şekilde güçlenmiş olacaktır. Bu tez, Kürtçenin gerek fonetiğinde, gerek morfolojisinde, gerekse kelime hazinesinde İrani olmayan olgular gösterebildiği takdirde de güçlenmiş olacaktır. Biz, bu konudaki düşüncelerimizi iddiasızca ifade etmeye ve Kürtçeyle Jafetik diller arasında birtakım paralellikler gösteren birkaç etimoloji önermeye çalıştık (*Kürtçe Üzerine Notlar. Kürtçe İrani midir?, Oriental Studies in honour of Dasturji Sahab Cursetji Erachji Pavry, 1934*).

§ 5. Kürtlerin kendi kökenleri hakkındaki kanı- ları.

1) Benim koleksiyonumda bulunan bir hikâyede, bazı aşiretlerde sadece yirmiyeye kadar sayıldığını gösteren bir not vardır: 30, 20 + 10 ile; 40, iki kere 20 ile; 100, beş kere 20 ile ve 1000, on kere 100'le ifade edilir.

Şimdi, doğubilimcileri Kürtlerin Hint-Avrupalı kökenden olup olmadığı konusunda kıyasıya çatıştıran tartışmanın özünü bilmekteyiz. Kürtlerin kendi düşüncelerine gelince, bu konuda, Emir Şeref Han Bidlisi tarafından 1596'da Farsça olarak yazılan tarihî Kürt eseri Şerefname'yi okumakla bir fikir edinebiliriz. Bu eserin yazarı, önsözünde, Piştadi'ler tah-tında Cemşid'in yerine geçen ve bu mitolojik İran hanedanınının 5. kralı olan zalim Zohhâk efsanesini anlatır. Zohhâk garip bir derde yakalanmış, her omuzunda yılan biçiminde çıkıntılar türemiş. En marifetli hekimler Zohhâk'ı iyileştirememişler. Şeytan, Zohhak'a bu dertten kurtulması için bir delikanlı beynini kullanmasını salık vermiş. Böylece her gün iki genç kurban edilmeye başlanmış. Bu işle görevli cellat, çok iyi yürekli bir kişi olduğundan kurbanlarına acımış¹. Bunun üzerine iki yerine bir delikanlı kurban edil-

1) Bir başka rivayete göre, bu kötü görevi yüklenen iki kişi varmış. Bunların adları Kurmail ve Armail imiş. Acaba bu adlardan birincisinin, Kurmanc deyiminin yorumu üzerinde bizi düşündürmesi basit bir rastlantı mıdır? Gerçekten de bunlarda *kur* ve *ma* unsurlarına rastlanmaktadır. Kürtlerdeki bu olgularla Beotya'da Dionysos'a adak olarak kurban edilen çocuklar yerine oğlaklar konulduğunu anlatan Pausanias'ın söyledikleri arasında bir ilişki kurulabilir. Öte yandan, Ön-Asya'nın dinsel sembolleri içinde (bak. XI. bölüm, *son kısım*), yılanla Dionysos arasında da bazan bir yakınlık kurulması mümkündür. Bir yanda Zohhak ve koyunlar, öte yandan Dionysos (yılan) ve oğlaklar: Her iki halde de insan kurbanı yerine hayvan konulmaktadır. Bu konuda Dumézil'in kanısına işaret edelim: «Azdahak hikâyesinde, minik şeytanın ortaya çıkışı ve öpücüğü... her gün insanları öldürden kurtaran ve onlara sürü yetiştirmesini öğreten Armail-Karmail adlı olağanüstü aşçıların müdahalesi, belki de, İran'da Hordad-Amerdad, Arap dünyasında Harud-Marud adı verilen çocuk besleyen iki erkek melek hakkındaki Ambrosia efsanelerinin mahalli (Kürt?) bir biçiminden ibarettir.» Bak. *Centaures*, s. 66.

meye başlanmış ve ikincisinin yerine bir koyun beyni konulmuş. Bu şekilde ölümden kurtulan gençlerin, gidip vahşi ve ulaşılmaz bir dağlık bölgede saklanmaları gerekiyormuş. Bunlar zamanla çoğalıp Kürt kavmini meydana getirmişler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlar. Bu kavim atilgan cesurluğuyla ün salmış, öyleki bazı Arap yazarları Kürtlere cinler aşireti demişlerdir: El Akrâd taifetün minel cin. Bu konuda, Şerefname'nin on yıl kadar önce Kahire'de yeni bir baskısını çıkaran Kürt yayıncısı Faracullah Zeki, özel bir notunda, müslüman yazarlardaki cinler sorununu ele alarak Kürtlerin bununla hiç bir ilgisi bulunmadığı sonucuna varmakta ve şöyle demektedir: «Tarihe bakarsak görürüz ki Kürtler arasından, örneğin Sultan Selahaddin (Eyyubi) gibi birçok adil krallar, burada sayılıp sıralanması çok uzun sürecek derin bilginler ve dindar adamlar çıkmıştır. Kürtlerin kökenine gelince, bu konudan girişte söz edilmektedir.» Söz konusu yayıncıların yazdığı bu girişte, bir başka Kürt, Muhammed Ali Avni, dilbilimsel kanıtlara dayanarak soydaşlarının Hint-Avrupalı kökenden olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Günümüzdeki bir başka Kürt yazarı, Seyyid Hüseyin Hüznî de, Gonçe-i Behar adındaki, Kürt tarihi ile ilgili bir kitabında konuyu yine aynı doğrultuda işlemektedir.

Her ne olursa olsun, yine Zohhak konusuna dönersek, şurası da kayda değer ki Morier'ye göre (bak. İkinci Gezi, 1812), o tarihte her yıl 31 ağustosta Demavend'de İran'ın zalim Zohhak'tan kurtuluşu kutlanıyor ve bu bayram Ayd-ı Kürdi (Kürt bayramı) adını alıyordu. Yine bir başka efsaneye göre Kürtler, Hazreti Süleyman'ın kovduğu odalıklarla şeytan Casad'in torunlarıdır. Bu efsane, «kovmak» anlamına gelen

Arapça *karrada* fiilinin etimolojisine dayanır. Çoğu zaman halk etimolojisi, *Kürt* adını, Farsçada «kahraman» demek olan *gurt* kelimesine bağlar.

Bir Ermeni efsanesine göre, Kürtler ancak 10. yüzyılda ortaya çıkmışlardır.

«10. yüzyılda Arap egemenliği sarsılmaya yüz tutup da çeşitli ülkelerde Emirler çoğalınca, Hazar denizinin ötesinde bulunan ve Türk diye adlandırılan Iskitler kitle halinde Pers ve Medya ülkesine akın ettiler, birçok yerleri ele geçirdiler ve buradaki inançları benimseyerek din ve dil yönünden onlara (Persler ve Medlere) benzediler. Bunlar arasından birçokları Med prensleriyle birleşerek Karduklarla Mosk'ların sınırları içindeki Ermenistan'a akın ettiler, bu ülkeleri ele geçirdiler ve buralara yerleştiler. Daha sonra birçok hıristiyanlar da onlarla gitgide kaynaştılar ve onların inançlarını benimsediler»¹.

§ 6. Antropolojik kanıtlar.

Tarih ve dilbilim alanında yaptığımız bu gezi henüz birçok noktayı karanlıkta bırakıyor ve Kürtlerin kökenleri üzerinde ancak bazı varsayımlar öne sürmemize imkân veriyorsa, antropoloji de, bize bu konuda fazla yardımcı olamayacaktır. Gerçekten de, Kürtlerin antropolojik bakımdan sınıflanmasına ancak son zamanlarda girişilmiştir². Stolze'nin fotoğraflarını çektiği doğu Kürtlerinin hepsi, bölgelerindeki İran halkıyla tam bir benzerlik taşıyan, esmer ve son derece brakisefal tipler olarak görünüyordular. Von Luschan'ın Nemrut ve Zencirli yöresinde (Karakuş

1) Marr'ın *Çelebi* adlı makalesindeki metin.

2) Bak. A. Başmakof, *Bugünkü durumlarıyla Karadeniz Çevresindeki Halklar*, Paris Etnoğrafya Derneği'nin Bülteni, 1930.

yakınındaki Kommagene'de) antropolojik yönden tizce incelediği batı Kürtleri ise bambaşkadırlar. Bunlar arasında hayli büyük oranda sarışın ve dolikosefal (endeksi 74-76 arasında) tipler vardır. Von Luschan'ın bu gözlemlerden çıkardığı sonuç şudur: «Kürtler başlangıçta mavi gözlü ve dolikosefal bir kavimdirler»; o şekilde ki bunlar arasında ve bazı bölgelerde esmer ve brakisefal unsurların ortaya çıkmasının, Türklerle, Ermenilerle ya da İranlılarla bir kaynaşmanın sonucu olması gerekir¹.

Von Luschan, bu en eski (sarışın ve dolikosefal) Kürtlerin Avrupa'nın kuzeyinden geldiklerini varsaymakta, ama bunların yine de mutlaka Cermen asıllı unsurlar olduğunu iddia etmemektedir; ancak bu varsayım kendisinin kesin saydığı şu olguya dayanmaktadır: «Kuzey Avrupa'nın dışında hiç bir yerde şimdiye kadar, mavi gözlü, sarışın dolikosefal kaynağı tespit edilememiştir». Von Luschan'ın gözlemlerine göre sarışınların oranı şöyledir: Karadeniz'deki Karakuş'ta 115'de 71, yani yüzde 62; Van Gölü yöresindeki Nemrut dağında 26'da 15, yani yüzde 58; Zencirli'de 80'de 31, yani yüzde 39.

A. Başmakof'un belirttiğine göre, bu nordik tipin Ön-Asya'ya geldiği zaman dilinin Kürtçe olmaması ve Kürtçenin ona, kendisini boyunduruk altına alan İrani unsurlarla temasa gelmesi sonucunda kabul ettirilmiş olması mümkündür.

Her ne olursa olsun, sorun, son zamanlarda orta-

1) Millingen (*Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, 1870), Türkiye ile İran'ın kuzey sınırlarında Kürt tiplerinin çeşitlilik gösterdiğine işaret eder: «Her ne kadar kara gözlü, kara saçlı esmer tip hakimse de»; sarı ve kestane rengi saçlı, mavi gözlü tiplere de rastlanır (s. 249).

ya konulan bu haliyle, karanlık kalmaktadır. A. Başmakof'un inancına göre bu, sorun, muhtemelen dolikosefal olan ve belki de Kürdün en eski halini meydana getiren Kimmer ırkı probleminin temel noktaları tespit edildiği gün, açıklığa kavuşabilecektir¹.

Bir antropologun bu gözlemlerine, birçok Kürt aşiretlerini tanımış ve aralarında yaşamış olan E. Soane'in *Gizli Kisve Altında Mezopotamya ve Kürdistan Gezisi* adlı eserinden bir kaç satır ekleyelim:

«Kürdü fizik yapısı bakımından ele alırsak, bugün daha mükemmel başka bir örnek bulunacağı şüphelidir. Kuzey Kürtleri zayıf ve uzun boylu (şişmanlık Kürtlerde bilinmeyen bir şeydir), çoğu zaman biraz kavisli uzun burunlu, küçük ağızlı, oval ve uzunca yüzlü kişilerdir. Erkekler genellikle uzun bıyıklıdır ve istisnasız hepsi traşlıdır. Aralarında birçok mavi gözlü, sarışın insan vardır (burada *doğu Kürtleri* sözkonusudur [B.N.]) ve bu tipteki Kürt çocuğu, İngiliz çocukları arasına bırakılsa onlardan ayırddilemez, çünkü beyaz tenlidir. Güneyde yüz bazan daha geniştir ve yürüyüş daha hantaldır. Güney aşiretleri arasından rastgele alınan kırk insandan 9'unun boyu

1) Yukarıda, Marr'ın zaman zaman, Kimer'lilerle Kürtlerin birbirine yaklaştırılabileceğini de düşündüğünü görmüştük. Kaldığı bu dolikosefal Kürtlerin, Anadolu'nun yerli halkı arasında erişmiş göçmen unsurlar olduğu varsayılabilir. Bu unsurlar hatta, hayli geç dönemlerde göç etmiş, Ortaçağda Kafkasya'dan ya da Karadeniz'in karşı kıyısından gelmiş de olabilirler. Özellikle, Kırım'da 16. yüzyılda Got'ların kalıntıları hâlâ yaşıyorlardı. Kırım'dan Anadolu'ya akan istilâlar tarihçe bilinen olgulardır. Kürtlerin daha tarih çağında doğudan batıya yer değiştirdikleri bilinmektedir (Bak. K. Moszynski, *Badania nadpochodzeniem i pierwotną Slowian*. Cracovie, 1925, Lehçe: «Slavların Kökeni ve ilk Kültürü Üzerine Araştırmalar»).

-her ne kadar bazı aşiretler arasında ortalama boy 5 ayak, 9 inç ise de- 6 ayağın altında idi. Bu tiplerin adımları geniş ve ağırdır, işe dayanıklılıkları büyüktür. Duruşları yalnız dağlıların becerebileceği biçimde mağrur ve diktir; görünüşleri kim olduklarını yansıtır: birleştikleri taktirde yeniden büyük bir savaşçı ulus olabilecek, korku telkin eden ve azimli karakterleri sayesinde aralarında yaşadıkları aşağı ırklara hakim olabilecek çağdaş Medler. Ben bunlar arasında, bir Norman görüntüsü verebilecek nice adamlar gördüm. Dalga dalga akan açık renk saçlar, sarkık uzun bıyıklar ve açık bir ten... Sadece yüz ölçüt alınsa (ve dillerinde bulunan başka kanıt da hesaba katılmasa bile), bütün bunlar, Anglosakson'la Kürdün aynı kökenden olduğunu yeterince kanıtlar»¹.

Ama, antropolojik değerlendirmelerin aynı kavim konusunda ne denli değişebileceğini gösteren ayrı bir gözlem vardır ki Kürdü bir Sami saymamıza neden olabilirdi: «Kalde'nin çok eski kralı Ur Nina'nın profili ile Yukarı-Mezopotamya'daki Buruki Kürdünün profilini karşılaştırmalı olarak yayınlamış bulunan Dr. Hamy bu hususu çok belirgin bir biçimde kanıtlamıştır» (L. Heuzey, *Akbabalar Taşı*). Aslında bu benzerlik, ne kadar göze çarpıcı olursa olsun, bir ka-

1) Allen (*adı geçen eser*, s. 22) de buna işaret eder: «Eski dünyayı Atlantik'ten Himalaya'lara kadar silip süpüren nordik ırktan insanlar batı Asya'ya egemen olmuşlar, ama, Kuzey Afrika'da olduğu gibi bunların tipi kayda değer oranda ayakta kalmamıştır. Bunlar, Hitit ve Urartu eski krallıklarının, daha sonra da Ermenistan'ın hakimleri olmuşlardı. Ama fizik tipleri günümüzde sadece Kürtlerin yukarı sınıflarında kalmış olup, yer yer Türk köylerinde ve Daryal geçidi taraflarındaki Osset'ler arasında yaşar.»

nıt niteliğinde görülemez. Kürtlerin antropolojik karakterleri üzerinde bir fikir edinebilmemiz için gerekli olan, tüm aşiretler arasında çok sayıda ölçüm yapılmasıdır. Şimdiki halde elimizde bu tür belgeler bulunmamaktadır. Saptayabileceğimiz tek şey, Kürt etnik tipinin çok karışık bir karakterde oluşudur.

«Marc Sykes'ın *Halifenin Son Mirası* adlı eserinde (s. 321-343, 425-429) bulunan, Milli Kürtlerinin («Arap» tipi), Girdi Kürtlerinin («Mukri» tipi), Şemdinan Kürtlerinin («Nesturi» ve «Hakkari» tipleri) fotoğraflarını, ya da Lynch'in (*Armenia*, II) eserinde 109. şekil («Türkmen» tipi) ve 114. şekil (çok belirgin bir tip) olarak verdiği Kuzey Kürtleri tiplerini karşılaştırırsak, «Kürt» tipi için ortak bir formül bulma düşüncesinin bir hayal olduğunu kolayca söyleyebiliriz»¹.

Urmiye'de kaldığı üç yıl içinde çok sayıda Kürt görmek fırsatını bulan bu satırların yazarı bu kaniya tamamiyle katılmaktadır.

Esasen antropoloji, Pittard'ın dediğine göre (*adı geçen eser*, s. 388), «... Asya'nın yaşayan halklarının bedensel karakterlerini pek az tanımaktadır. Eski tarihi yaratan halklar hakkında da yine, hemen hemen hiç bir şey bilmediğimizi söyleyebiliriz... Babil ve Ninova'yı kuran kişilerin hangi ırktan oldukları sorunu her zaman karşımıza çıkmıştır. Sargon, Asurbanipal,

1) Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'ndeki *Kürtler* başlıklı makalesinden Bununla ilgili olarak şunu da kaydedelim ki 19. yüzyıl Ermeni gezginlerinin çoğu zaman sözünü ettikleri birtakım Kürt aşiretlerinin reisleri, Ermeni asıllı olduklarını bir sır olarak söylemişlerdir. Burada söz konusu olan aşiretler, Kürtçe konuşan ve Ermeni Kilisesiyle bağlarını koparmamış olup milliyetlerini de hiç bir zaman saklamayan Ermeniler değildir (*Abaka*, 22 Aralık 1949).

HARİTA 1. - İlkçağda Kürtler

ya da Kurus hangi etnik gruba mensuptular? (Bak. harita s. 53)

Bugünkü İranlılarla Kürtlerin, Ermenilerin ve bazı Türklerin, bu antik krallıklara mensup halkların yerlerinde kalmış torunları oldukları düşünülebilir. Ama bu torunların, atalarının bu şaşırtıcı uygarlıkları geliştirdikleri topraklarda her zaman kaldıklarını kim kanıtlayabilir?».

Şu halde, hiç değilse bugünkü bilgilerimiz içinde, hayli bulanık kalan bir genel görüşle yetinmek ve Pittard'ın şu düşüncesini paylaşmak zorundayız (adı geçen eser, s. 458): «Pontus Euxinus'tan [Karadeniz]

Başra Körfezi'ne kadar, yani Aras'ın yukarı yatağından ve Mezopotamya ırmaklarının kaynaklarından eski Pers ülkesi dağlarına kadar, Asya dünyasının ilk zamanlarında, pek belirli bir etnik tipi olan bir avcı göçebeler topluluğu yaşamış olsa gerektir: uzun bir boy, brakisefal bir kafa, koyu renkli gözler ve saçlar, düz ya da kartal gagası biçiminde, çoğu zaman iri ve ucu kıvrık uzun bir burun; öyleki bu pek karakteristik burun biçimini antikçağ heykelticileri her zaman çok iyi işlemişlerdir. Bunların soyundan gelenler, daha sonraları, çok büyük bir tarih dönemi boyunca çeşitli adlar taşıyacaklardır. Birbirleriyle amansızca boğuşacaklardır. Bazan, yaptıklarını meşrulaştırmak için birbirlerine yabancı olduklarını iddia edeceklerdir. Ama, birbirlerine şöyle biraz yakından baksalar, temel hatlarının özdeşliği içinde ortak bir kanın açık belirtisini kolayca görürlerdi»¹.

Demek ki Kürtlerin kökeni çok tartışmalı bir sorundur² ve yukarıda özetlediklerimize oranla daha doyurucu sonuçlara varmak için bu konuda daha bir yığın çaba gereklidir. Yalnız bu sorunların uzmanlarını ilgilendirecek çok teknik bir tartışmadan kaçına-

1) Ancak, Profesör Pittard Kürtlerin sarışınları bulunduğunu bilmiyordu. Ben 1935'te Belçika'da yapılan bir kongre sırasında bunlardan birini kendisine tanıttım: Prens Bedir Han Süreyya Beg.

2) Örneğin, Kürt asıllı olan, ama kuşkusuz soydaşlarınca hiç hoş karşılanmayan bir yazar Kürtlerin Türklerle aynı ırktan olduğunu ileri sürmektedir. (Dr. Şükrü Mehmed Sekban, *La Question kurde* (Kürt Sorunu), Paris, 1933, s. 36). Paris Himadeh adında bir Arap, Tahran'da çıkan *İran* adlı gazeteye gönderdiği bir mektupta, Kürtleri Sami olarak nitelemekte ve tezini desteklemek için Arap yazarı Mesudi'den aldığı bir parçayı örnek göstermektedir, vb. Bu konuda ayrıca bak. aşağıda, XI. Bölümde Menzel'in, en azından din konusunda halis Kürt görünen Yezidi'lerin antropolojik tipi üzerine söyledikleri. Son olarak şunu da

etnolojik ufuklar açan pek geniş bir araştırma alanı olduğunu gösterir. Aşağıdaki bölümlerde bu alana, sırasıyla çeşitli açılardan yaklaşarak girmeye çalışarak, bu konuda söyleyebileceğimiz sınırlı şeyler bile, Kürdolojinin, az bilinen, ama çok çekici tarihsel ve çağız.

BAK: DÜZELTME 2

ekleyelim ki Hollanda'lı bilgin Ariens Kappers tarafından tamamiyle bilimsel bir biçimde yürütülen yeni bir anket, Kürtlerde diğer ırklarla gerçek karışmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Çerkes'lerle yapılan evlenmeler yüzünden, üstelik Kappers'in incelemesinin Şam Kürtleriyle ilgili olması nedeniyle hiç de şaşırtıcı değildir. Ama bu bilgin, Kürtlerin gerçekten ayrı bir ırk meydana getirdiğini de tereddütsüz kabul etmektedir (Bak. Ariens Kappers, *Yakın-Doğu'nun Antropolojisine Katkılar, V: Kürtler, Çerkesler ve İranlılar* [Koninklige Akad, van Wettensch. te Amsterdam, Proceedings, cilt 34, 1931, sayı 4, s. 537] Rondot'nun, aşağıda 55. sayfada işaret ettiğimiz *Dağlı Aşiretler...* adlı incelemenin 29. sayfasında sözü edilen eser).

B Ö L Ü M İ I I

İTİBARİ DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

§ 1. Doğu Tarihinde Kürdistan Adı.

Kürdistan, siyasal sınırlarla çevrilmiş ve bu sınırlar içinde, tümüyle homojen olmasa bile, hiç değilse çoğunluğu aynı etnik kökenden gelen bir halkın yaşadığı bağımsız bir devletin adı değildir. Esasen bu ad, ancak 12. yüzyılda, son büyük Selçuklu sultanı Sançar zamanında ortaya çıkar. Bu sultan tarafından kurulan ve merkezi Hemedan'ın kuzey batısındaki Bahar kalesi olan Kürdistan eyaleti, Zagros sıradağlarının doğusunda Hemedan, Dinavar ve Kermansahan vilayetlerini, batısında ise Şehrizur ve Sincar vilayetlerini kapsıyordu. 12. yüzyıla kadar bu bölgeler, sadece Cibalül Cezire (ya da Diyarbekir) adları altında tanınıyordu. Kürdistan'dan ilk kez, Nüzhətül Kulu (Hicri 740) adlı eserinde yazar Hamdullah Mustavfi Kazvini (14. yüzyıl) söz etmiştir. Doğuda bu eyalet, Azerbaycan'ın kuzeyindeki Irak-ı Acem'le, batıda Irak-ı Arab'la, güneyde ise Kuzistan'la sınırdışı ve önem dereceleri çok farklı olan 16 ilçeyi içine alıyordu: 1. Aynı isimli önemlice bir kenti kapsayan güzel iklimli, avı bol Alanı; 2. Vaktiyle Aruhs ya da Ar-

dehş adlı bir âteşgede'nin (Zerdüş't tapınağı) bulunduğu Alisher; 3. Yukarda adı geçen Bahâr; 4. Zap kıyısında bulunan ve civarında birkaç kasabası olan Kuftiyan kalesi; 5. Küçük bir şehir olan Derbend-i Tac Hatun; 6. İklimi güzel, ama ahalisinin tümü haydut olan Derbend-i Zengi; 7. Dezbil; 8. Üzümüyle ünlü büyük bir şehir olan Dinavar; 9. Bisutun dağı eteğindeki, Muhammed Hudabende Olcaytu (14. yüzyıl) tarafından kurulan Sultan Abad-ı Cemcemal; 10. Yukarda gördüğümüz, Yakut'a göre Zurben-Zohhak adlı biri tarafından kurulmuş olan Şehrîzur; 11. Önceleri Karmisin adını taşıyan Kermanşah; 12. Kerend ve Hoşan köyleri; 13. Kasrül Lesus («Haydutlar Kalesi») adı da verilen Kengever; 14. Elli yerleşme merkezini kapsayan Mahideşt ya da Maideşt; 15. Hersin Kalesi; 16. Vestâm kasabası.

Çeşitli doğu kaynaklarını karşılaştırsak, şu sonuca varırız ki Luristan dahil İran Kürdistan'ı, 13. yüzyıla kadar, Arapların cibâl dedikleri¹ eyalete aitti. Daha sonra Türkiye ve Irak-ı Arab (Mezopotamya) Kürdistanı şeklini alacak olan Kürdistan'a gelince, bu bölge, Cezire ya da daha dar anlamıyla Diyarbakir eyaleti içinde bulunuyordu. Moğol istilâsı sırasında İran Kürdistanı, dağlık Zagros bölgesini kaplıyordu. Merkezi olan Bahar, Cengiz Han'ın halefleri zama-

1) Profesör V. Barthold'un *İran'ın Tarihi ve Coğrafi Genel Görünümü* adlı Rusça eserinin 138. sayfasında okuduğumuza göre, Arap coğrafyacıları, Rey, İsfahan, Hemedan ve diğer şehirleri kapsayan dağlık El-Cibal bölgesine, Azerbaycan sınırlarına kadar uzanan, Hemedan'ın kuzeyindeki dağları da dahil ediyorlardı. Bu dağlarda hakim nüfus şimdiki gibi Kürtlerdi. Kermanşahan ile Azerbaycan arasındaki eyalet şimdi Ardelan adını taşımakta olup, baş şehri Sinnahu, daha doğrusu Senneh'dir. Ortaçağda baş şehri Dinaver idi. Dinaver harabeleri, Bisutun dağı-

nında önemini kaybedip yerini Sultan Abad-ı Cem-cemal'e bıraktı ve bu ikinci kent böylece İran Kürdistanı valilerinin ikametgâhı haline geldi. Esasen, çeşitli mahalli Kürt reisleri belli bir bağımsızlığa sahiptiler. Yine de, 15. yüzyıla doğru, yani İran ulusal hanedanı Safevi'lerin tahta çıkışı sırasında, bu büyük Kürdistan eyaleti giderek küçülmüştür. Hemedan ve Luristan bu eyaletten ayrıldı, Zagros'un batısındaki topraklar ise Osmanlılar tarafından fethedildi. O kadar ki sonunda, Kürdistan adı İran'da sadece, merkezi Senneh (ya da Sennenduc) olan Ardelan bölgesine verildi.

Ancak çok sonraları, 17. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan Türkiye Kürdistanına gelince, Osmanlı idari coğrafyası Kürdistan eyaleti adı altında sadece üç liva tanıyordu: Dersim, Muş ve Diyarbekir. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ise Kürdistan ve Kürtler adını hiç tanımamakta, Kürtlere «dağlı Türkler» adını vermektedir.

Gerek İran'da, gerek Türkiye'de Kürdistan adını taşıyan bu eyaletler, tek başına, aslında çok daha geniş olan Kürt etnik yayılma alanının tamamını hiç bir şekilde karşılamıyordu. Bu yüzden, Kürtlerin

nın yakınındaki Camâs-ab'a dökülen ve Ab-ı Dinaver de denen ırmağın kıyısında bulunur. Dinaver'den, bugünkü Süleymaniye'nin güney doğusunda, İran-Irak sınırına yakın bir yerde bulunan Şehrizur'a dört günde gidiliyordu. İranlılar Şehrizur'a Nimrah da derlerdi, çünkü Şehrizur, eski başkent olan Madayin ile ateşe tapanların ana tapınma yeri olan Şiz'in tam orta yerinde idi; Azerbaycan'ın güney kesimindeki bu yerde bugün Taht-ı Süleyman harabeleri görülmektedir. Sasaniler devrinde Ardelan'la Nihavend, Mah eyaletini meydana getiriyorlardı.

oturduğu ülkeyi tanımak istersek Kürdistan adına dayanamayız, çünkü bu ad zaman ve mekân içinde itibari ve değişken bir terimdir. Dolayısıyla ona bir başka tanım aramak gerekir. Bu tanımı da ancak, Ön Asya'nın fiziki coğrafyasını incelemek ve Kürdün tam dağlı olduğu yolundaki köklü ilkedden hareket etmekle bulabiliriz.

§ 2. Kürdistan'ın Fiziki Coğrafyası (bak. Minorsky, *Kürtler, Rusça*).

Minorsky, Asya'nın bu kesiminin coğrafyasını iyi anlamak için, iki ana nokta olan Ararat dağıyla' İskenderun Körfezine yönelmek gerektiğini söyler. Ararat'ın güneyinde, 2000 kilometreyi aşan kesintisiz bir zincir halinde dağlar uzanır. Bu dağlar, önce doğrudan doğruya kuzeyden güneye yönelir, sonra da güney doğuda Basra Körfezine doğru kollara ayrılır ve alçalırlar.

Ararat, baklava biçiminde geniş bir dağ sisteminin merkezi olup, bu sistemin dört zirvesi, kuzeyde Gori'de, güneyde Culamerg'de, doğuda Şuşa'da, batıda Bayburt'tadır. Yeryer birkaç engebe (Aras çöküntüsü gibi) bulunmasına rağmen, bu dağ çemberini oluşturan sıradağlarda iki ana doğrultu bulunduğu gözden kaçmaz. Bu iki doğrultu, aşağı yukarı, baklavanın eksenlerinin doğrultularıyla çakışır. Küçük Kafkasya ile Lazistan dağları, Ekvatora paralel

1) «Üç küçük iç denizin, yani Türkiye'de Van, İran'da Urmıye, Rusya'da Gökçe (Sevang) adlarıyla tanıdığımız, suları koyu mavi ve çok tuzlu üç gölün arasında, Ararat'ın güçlü gövdesi, üç imparatorluğun görkemli sınır taşı gibi, uzun kar şeritlerinden oluşan ak çizgili kara kayalarını göklere diker...»

olan eksenini oluştururlar, Gori yakınındaki Suran'dan başlayıp Ararat'tan geçerek Culamerg'e inen dağlar ise, ilk eksenini dikine keserler.

Ararat'la gel-i-Şin boğazı arasında bulunan dağlar, İran'ın kuzeyindeki Ermeni dağ çemberini âdeta destekler gibidir. Gerçekten de, bir yanda Ermenistan'ın, öte yanda Azerbaycan'ın ırmaklarının toplandığı iki çöküntü çukurunu karşılaştırırsak, görürüz ki rakımı 1650 metre olan Van gölünün seviyesi, rakımı 1220 metre olan Urmiye gölünün seviyesinden çok daha yüksektir ve dolayısıyla, baklavanın enine eksenini oluşturan Kürt dağlarının Urmiye gölüne göre olan durumu, Elburz dağlarının Hazar Denizine göre olan durumuna benzer. Aslında oranlar aynı değildir. Birinci halde seviye farkı 1100 metredir; (Hazar denizi İran yaylası) ikinci halde ise 450 metreden ibarettir (Van-Urmiye). Ne olursa olsun, bu kuzey Kürdistan sıradaki, yine de, Türkiye yönünden geçilmek istendiğinde aşılmaz bir duvar teşkil eder: Darboğazlar burada çok yüksek ve sivri tepeler yılın büyük kısmı karla kaplıdır'.

Bu duruma göre, Ararat'la Culamerg arasındaki Kürt dağları, daha alçak bir bölge olan Azerbaycan'a oranla daha yüksek bir ülke olan Ermenistan sınır hattını oluştururlar. Culamerg'in güneyinde ise, tersine, İran yaylasını Asur ovalarının üstünde destekler görünen, Kürt dağlarıdır. Urmiye gölünün kapalı havzası şu kabartılarla nitelenir: 1280 rakımlı Miyan-

1) «Yüksek dağların birbirleri tepmesiyle azami 4400 metreye kadar yükselmiş kristal kayalardan meydana gelme bir kitle olan Kürdistan, sarp kayalarıyla, ulaşılmaz görünümle dolu acayip biçimleriyle, çoğu zaman 3000 metreye yaklaşan seviye farklarıyla Mezopotamya'ya egemendir» (Clerget, *La Turquie*, s. 16).

doab; 1300 rakımlı Savucbulag; 1400 rakımlı Uşnu; 1320 rakımlı Urmiye; 1220 rakımlı Urmiye Gölü.

Van Gölü ile Urmiye Gölü havzalarını ayıran dağların ortak bir adı yoktur. Mezopotamya'yı çevreleyen dağlar, Grekçe asıllı görünen, doğuluların bilmediği eski bir adla, Zagros diye isimlendirilir.

Şimdi yönümüzü İskenderun'a döndürürsek görürüz ki bu noktanın kuzeyindeki yakın bir yerde, Karadeniz'le Mezopotamya havzaları arasındaki su ayırım çizgisini oluşturan Antitoros sıradağları başlar. Bu dağlar toplu olarak, üç kol halinde kuzey-doğuya doğru uzanırlar: Kuzey, orta ve güney Ermenistan Torosları. Fırat'ın ana kaynakları Torosların bu kolları arasındaki vadilerde bulunur ve şu iki ırmaktan oluşurlar: Eleşkirt vadisinde hemen hemen Ararat'ın eteğinden başlayan Murat çayı ve Erzurum'un yakınlarından çıkan Karasu ya da Furat. Bingöl yaylasında, bu iki ırmağın arasında, kuzeye akan Aras'ın kaynakları bulunur; Murat çayı ve Furat ise önce güney batıya yönelir. Murat çayı, bir noktada Dicle'nin kaynaklarının yakınından geçer. Ancak, kendisini bu kaynaklardan ayıran dar eşiği yarıp geçemez ve Harput civarında kesin durumunu alır. Burada Karasu'ya karışır ve böylece birleşen iki ırmak Ön-Asya'nın en güçlü akarsu damarı olan Fırat'ı (2670 km.) oluşturur. Fırat başlangıçta, güney-batı doğrultusunda ilerleyerek Akdeniz'e dökülecek gibi görünür. Ama, Toroslar'a çarpıp geri atılarak, doğuya, Basra Körfezine doğru yönelir.

İskenderun'un güney doğusundan başlayan ikinci bir dağ silsilesi daha vardır. Aslında Kuzey Suriye dağlarının bir uzantısından ibaret olan bu silsile Toroslar adını alır ve belirgin bir biçimde doğuya yönelir. Van gölüne ulaşıncı, kollarından biri kuzeye yö-

nelir, öbürü ise, gölü güneyden ve doğudan çevirerek Kotur yakınında İran sınırına ulaşır. Van gölünün doğusunda bu dağlar, Van gölü havzasını Büyük Zap'ın yukarı yatağından ayırırlar. Torosların güney-doğu kolu da güneye doğru yine iki kola ayrılır; bu kollar, güney-doğuya doğru kendisine bir yol bulan Dicle'nin yukarı havzasını kocaman birer kısıp arasına alırlar. Ovaya inmeden önce Dicle, Fırat'tan çok daha kısa bir yol izler; buna karşılık, İlkçağ'ın kendisine verdiği adı¹ haklı çıkarmak için, sularını besleyen doruklardan «ok» gibi iner. Dicle'nin sol kıyısında, yerleşmiş doğu rivayetlerine göre Nuh'un gemisinin gelip üzerine oturduğu Cudi dağının² tepeleri yükselir.

1) Babil dilinde Diglat kelimesi aslında «yüksek kıyı» anlamına gelir; ama гректер bunun, İran dilinde «ok» anlamına gelen (*Tigra*, bugünkü Farsçada *tig*) kelimesi olduğunu sanıyorlardı.

2) Kutsal Kitap, Nuh'un Ararat'ta durumuyla ilgili hikâyeyi Kalde efsanesinden almış olsa gerektir, çünkü bu efsaneye göre Nuh'un gemisi Urartu dağlarında durmuştur; mahalli Hıristiyan, müslüman ve Yezidi rivayetleri ise, bu yeri, hem Cebeli Cudi dedikleri Niphate'in uzaktan iyice belli olan sarp ve kayalık zirvesi, hem de Urartu dağları olarak gösterirler. Sağduyu da şu kanıya götürür ki ovada tufan devam ederken, geminin ovalardan millerce uzakta ve bir çok yüksek silsileyle ayrılmış bulunan ulu bir zirveden çok ovanın kıyısındaki yüksek bir silsileye oturması daha olasıdır. Ben mahalli rivayetin hayli gerçek payı taşıdığı kanısındayım. Cudi dağının tepesinde büyük bir ziyâret (türbe, zikkurat) vardır. Burada her yıl ağustos ayında bir bayram yapılır ve bu bayrama binlerce Müslüman, Hıristiyan ve Yezidi katılır. Bunlar, çok sarp bir patikadan, korkunç bir sıcak altında 7000 ayak yüksekliğindeki tepeye tırmanarak Nuh'un türbesini ziyaret ederler (Yüzbaşı B. Dickson, *Kürdistan'da Geziler, Journ. Royal Geogr. Soc.*, 1910, sayı 4). Öte yandan bir Rus yazarı, Albay Kartsev (*Bull. de la Filiale du Caucase de la Soc. Imp. de Géographie*, kitap XIII, fasikül II, 1891) şunları nak-

Dicle'nin sol kolu olan ve bu nehrin yukarı yatağına değil, orta yatağına dökülen Büyük Zap'a dikleşmesine inen Culamerg dağı çemberi, daha da yüksektir. Yukarda gördüğümüz gibi, şimdi incelemekte olduğumuz dağı sisteminde bir nirengi noktası yerine geçen bu dağı çemberinin bazı tepeleri 14.000 ayağı bulur (Büyük Ararat 17.000 ayak yüksekliğindedir).

Böylece, bir yanda Ararat, öbür yanda İskenderun üzerinde boğumlaşmış bulunan dağı çatısının nasıl şekillendiğini kavriyoruz. Bu sıradağlar, görüldü-

leder: «Nuh gemisini, Badriye'den 15 kilometre, Musul'dan 60 kilometre uzaklıktaki Şeyhan'da bulunan Ayn Spiyna köyü yakınında yapmaya başladı. Nuh bu işle uğraşırken herkes kendisine gülüyordu. Gemi Sincar dağlarına doğru salına salına yol aldı. Gemide bir delik vardı; ama bir yılan gelip deliği başıyla tıkadı. Gemi Cudi dağlarında durdu». Bu anlatılan, (yılanı da şereflendiren) bir Yezidi efsanesidir; ama yazar, müslümanların da aynı şeyi söylediklerini belirtir. Aynı hikâyeyi daha aski bir gezinde de buluyoruz (*Doğuda Beş Yıllık Bir Gezi, 1846-1851, Faltischen [Moldavyal] da oturan gezgin ve yazar İsrail Joseph Benjamin II tarafından, Paris, 1856*). İmlasında dokunmadan bu eserden bir parçayı buraya alıyoruz: «Kuzeyde, Zahu'dan dört fersah uzakta, Kurdistan sıradağlarına bağlanan Arrarath dağının yamaçları başlar. Bütün yerliler, Nuh'un gemisinin tufan sonunda bu dağın tepesinde durduğunu söylerler. Gerçekten de, Kutsal Kitap'taki Kalde geleneğinde Arrarath ya da Kurdistan Dağı'nı buluyoruz ki ülkeye adını bu dağı vermiştir... Kurd'lar adındaki kavim, düzenli aralarla her yıl üç kez dağın tepesine çıkar ve Gemi'nin anısına saygı ve ibadette bulunduğunu nakleder. Sonra ailesinden geldiğini iddia eder ve bizzat bu kralın, o Olağanüstü Geumi'nin anısına saygı ve ibadette bulunduğunu nakleder. Sonra bunlar, enkazı belli bir derinlikte toprağa gömülü bulunan gemiden birkaç parça alarak dağıdan inerler. Ben burada döküntüler arasında, kocaman taşlardan örülmüş ve vaktiyle tapınak olarak kullanılmış, ama bugün harabe halinde bulunan dört sütun gördüm. Yerlilere göre bu tapınak, Nuh'un gemiden çıktıktan sonra kurduğu tapınaktır». Her ne kadar yazar açık şekilde adını söylemiyorsa da, burada muhakkak ki Cebel-i Cudi söz konusudur.

ğü üzere, doğuda Urmiye gölü havzasına egemen bulunmakta, güneyde ise, eteklerinde Suriye-Arap çöllерinin sona erdiği eğimi meydana getirmektedirler. Bu dağların güneye ve güney-doğuya doğru bir uzantısı olan Zagros sıradağıyla ilgili incelememize devam etmeden önce, biraz durup, bu alabildiğine karmaşık dağ şebekesinde yönümüzü daha iyi saptamamızı sağlayacak birkaç ayrıntılı bilgi daha verelim.

§ 3. Ermeni Yaylasının Karakteristikleri.

İlkönce, merkezi, *kabataslak* söylenirse Van gölü olan yüksek Ermeni ülkesinin sınırlarını çizelim. Güneyde bu ülkenin sınırları, az önce söylediğimiz üzere, Suriye ve Mezopotamya bozkırlarının, bedevî göç yollarıyla Kürt göç yollarının karşılaştığı kuzey kenarıdır. Bu hat, Fırat üzerinden başlar ve Siverek'le Mardin'i geçtikten sonra Ceziret ibni Omar'a ulaşır. Ceziret'den sonra, Salt Kürtlerle meskûn bir bölgeden geçen bugünkü Türk-İrak sınırı, bu güney hattını sürdürür. Doğuda sınır boydan boya Türkiye ile İrani

Bu efsanenin (Paris'te çıkan Ermeni gazetesi *Abaka*'nın 26 ocak 1953 tarihli sayısında anlatılan) başka bir biçiminde, Nuh'tan insan eti isteyen yılanın, Nuh'un bunu vadetmesi üzerine, deri değiştirdiği, eski derisini geminin kaburgasındaki çatlağa yamadığı ve böylece geminin batmaktan kurtulduğu anlatılır. Ne var ki karaya çıkılır çıkılmaz, yılan alacağını ister. Nuh ne yapacağını bilemez; büyük bir şaşkınlık içinde Melek Cebrail'den yardım diler. Göklerin habercisi «öldür onu» der. Nuh bu emre uyar. Melek bu kez, «Şimdi de yak onu ve küllerini savur» der. Bunun üzerine yakılan yılanın külleri rüzgâra savrulur, ama havada dağılıp gideceğine toplanır ve yere çöker. Şaşırان Nuh, ayaklarının altında sayısız böceğin kaynaşmaya başladığını görür. Böylece, istemediği halde yılanı verdiği sözü tutmuştur: Yılanın küllerinden pireler, tahta kuruları, bitler, sivrisinekler doğmuştur ve bütün bu haşere sürüsü insan kanıyla beslenecektir...

ayıran sıradağlar olup, bu silsile baklavanın dikine eksenini oluşturur. Ararat'ın kuzeyinde bu silsile, Gökçe gülünün doğu kıyısına kadar uzanır (az çok tuzlu olan Gökçe, Van ve Urmiye gölleri, zihnen doluşmakta olduğumuz ülkenin özelliklerinden birini meydana getirir). Ermenistanın kuzey sınırı, bir yanda Kura ve Çoruh havzaları ile öbür yanda Aras ve Fırat havzaları arasındaki su ayırım çizgisidir. Batıdaki doğal sınır ise, belirgin nirengi noktaları olmayan bir bölgede, çizilmesi en zor olan sınırdır. Bu yüzden sınır hattı, aşağı yukarı, Fırat'ın Erzincandan sonraki yatağı ile daha güneydeki Fırat'ın yatağı olarak kabul edilmiştir.

Bu şekilde sınırlanan yüksek Ermeni ülkesinin karakterini, deniz seviyesinden hayli yüksekte oluşu belirler. Çöküntü çukurları ve ovaların rakımı bile 1500-2000 metreyi bulur, dağ dorukları ise 4000 metreyi aşar (Ararat, 5000 metreden fazla, ya da yukarıda belirttiğimiz gibi, 17.000 ayak yüksekliktedir). Küçük-Asya'ya, İran'a ve Mezopotamya'ya oranla Ermenistan güçlü bir kale gibi yükselir. Bu niteliğini doğudaki dağ kolları için yukarıda belirtmiştik, ama gerek Karadeniz'e doğru keskin bir iniş meydana getiren bölgelerde, gerekse Kura ya da Rion çöküntüsüne doğru bu nitelik belki daha da belirgindir. Bununla birlikte Ermenistan, İran ve Küçük Asya kadar düz yayla görünümü taşımaz. Gerçekten de suları Aras, Fırat, Murat ve daha güneyde Fırat ırmaklarını besleyen birçok vadiler, Ermeni yaylasını parçalarlar, öyleki bu yayla, karakterini tuzlu çöllerle ve tuz bataklıklarıyla kaplı kapalı iç havzaların oluşturduğu İran ya da Küçük-Asya'ya hiç bir şekilde benzemez. Ermenistan'daki kapalı, seyrek nüfuslu, ırmakları sınırları içinde denize dökülmeyen kasabaların İran ve

Küçük-Asya ile hiçbir benzerlikleri yoktur; bu kasabaların birbirlerinden kopukluğu, ancak akarsuların yöneldiği büyük Van Gölü havzasının varlığıyla hafifler. Ermeni yaylasının merkezinde toprak kabartı ve kıvrımları, birbirlerinden geniş alanlarla ayrılan, otu bol yüksek tepeleri çevreler. Bu tepeler arasında geniş ve zengin ovalar uzanır. Bu ovaları ya alüvyonlar, ya da volkanik etkenler oluşturmuştur. Örneğin Erzurum, Van, Giyaver ovaları böyledir (İran'da Urmiye, Sulduz, Lahican ovaları da böyledir).

Ermenistan'ın iklimi, yüksekliğinden ötürü, bu enlemde görülmesi gereken iklim tipinden farklıdır. Bu iklim karasal karakterdedir. Mevsimler arası farklar çok belirgindir. Kışın kalın bir kar tabakası Ermenistan'ı kaplar, ama yazın vadiler ve ovalar aşırı kuraklık çeker¹. Toroslar'daki bazı kasabalar hiç yağmur görmezler. Kışın soğuğu bitip de kar eriyince, hemen kuraklık çöker. Ermenistanda kışın her taraf kalın bir kar tabakası altında aynı görünümü taşır, yazınsa dağlık yapısından ileri gelen tezatlar göze çarpar. Bu bakımdan en belirgin örnek kuzey Ermenistan olup, burada büyük Ararat Erivan ovasına egemendir. Kuzeyden gelip bu ovaya giren bütün yolcular, gözlerinin önünde açılan manzaranın etkisinde kalırlar. Önce hafif bir eğim halinde geniş bir ova

1) Bu konuda Clerget (*La Turquie*, s. 25) şöyle der: «Bir metre veya daha fazla yağmur düşen bölgelere, güzel otlaklara, kâynı ceviz, sedr ağaçlarıyla, mazı ve kudret helvası veren meşe çeşitleriyle kaplı henüz kelleşmemiş bayırlara ulaşmak için Kürdistan (yani Ermenistan [B. N.]) yamaçlarına tırmanmak gerekir. Bununla birlikte, genel olarak ısı dereceleri, kışın engebeler nedeniyle henüz çok düşüktür (Diyarbakir: yıllık 16 derece, ocakta 0,6 derece, temmuzda 30,8 derece; aynı dönemlerde Urfa: 18,1 derece, 3,8 derece ve 31,6 derece).

uzanır. Yakıcı bir güneş altında kupkuru kesilen bu ova, yalnızca uzakta Aras boylarında toplanmış birkaç yerleşme merkezinin canlandırdığı monoton bir bozkır oluşturur. Daha da uzakta, ebedi karlarla ve buzla kaplı tepesi gümüşsü bir parıltıyla yanan Büyük Ararat'ın güçlü çevre hatlarıyla, Ermeni yaylası yükselir; bu dev dağın orta çevresini hafif bulutlar bir taç gibi sarar. Burada, aşağı yukarı 4500 metrelik nisbi bir yükseklik farkı, küçük bir alanda - tepelerin karından ve donuk çölünden Aras'ın bataklıkli çöküntülerinde yapılan pirinç tarımına ve kızgın, tozlu ovaya çeşitli - bölgelerin toplanmasını sağlar. Bu büyük iklim farklarının yanyana bulunuşu, doğal olarak, ortalama yükseklikteki bölgelerde oturan insanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratır. Özellikle ilkbaharla yaz arasında ve sonbaharın başından itibaren, tahıl ve meyvalar, beklenmedik gece donmaları ve dolu yüzünden sık sık harabolur.

Ermeni yaylasının bu genel görünümünün tek istisnası güney sınırında görülür. Burada Torosların kolları, ortalama yüksekliği çok daha az ve iklimi daha ılıman olan bir dizi tepe görünümündedir. Bu bölgede, genel olarak Ermenistan için pek karakteristik olan çöküntü çukurları ve ovalar da yoktur. Torosların bu kesimindeki birçok ırmak vadilerinden çoğu basamak basamak inen dar geçitler halindedir. Manzara, yalnız silsilenin aşağısındaki tepelere yaklaşıldığı zaman genişler ve daha açık hale gelir.

Tümü itibariyle Ermenistanın karakteristik özel-

1) Bak. *E.I.*'daki makalem. Bu bölgenin engebeleri hakkında bak. 1949'da Türkiye Dağcılık Federasyonu'nun desteğiyle İstanbul'da *Cilo Dağları*, adıyla yayınlanan fotoğrafli ve haritalı, çok başarılı şekilde hazırlanmış broşür.

liği, manzara çeşitliliğinde ifadesini bulan bu yüksek derecelenmesidir. İlkbaharda ve sonbaharda otlar ve çeşitli bitkilerden bir halı oluşturan alçak yerler yaz sıcaklarında çöle dönerken, yamaçlar ve karları erimiş tepeler yeşerip çiçeklenirler. İlerde üzerinde duracağımız gibi, burada göç, çöllerde ya da tuzlu bozkırlardaki gibi yatay değil, dikey yönde olur. Ermenistan'da otlakların çok verimli oluşundan da ötürü, bu ülkenin şimdiki ve ilerde kazanabileceği nüfus yoğunluğu, göçebeliliğin yaşandığı başka bölgelerden daha büyüktür.

Ermeni yaylasıyla Zagros silsilesi arasında, ulaşılması çok daha güç olan Harki Oramar bölgesi¹ bulunur; bu bölgenin engebeli, sarp yüzü, dağ silsilelerinin buraya kadar doğu-batı doğrultusunda giderken ansızın yön değiştirmesinden ileri gelir. Harki Oramar bölgesi, içinde dağ ekseninin güneye doğru keskin bir bükülüşe uğradığı ana düğüm noktası sayılabilir. Yukarda anlatılan düzgün ve bol otlı yamaçlar, tatlı bayırlar, dağ kayalarına, sel çukurlarına, derin boğazlara yerlerini bırakır. Nihayet, Mezopotamya ovasına doğru bu arazi kıvrımları, dev boyutlu basamaklar halinde aşağı inerler; bu basamaklarsa derece derece yumuşar ve 300 ayak yüksekliğine indikten sonra Musul yakınlarında kaybolurlar.

Ermenistan yaylasından ayrılmadan önce şu noktaya da işaret edelim ki su sistemi bakımından, enlemesine vadileri sulayan ırmaklar, Dicle'nin büyük kollarıyla birleşmeye çalışırlar (Büyük ve Küçük Zap, Botan Suyu). Bu büyük kollar, en dirençsiz yönü seçerek güneye doğru kendilerine bir geçit açarlar. Bu kollar, kıvrıla büküle giderler; kimi zaman tatlı eğimli vadilerde doğuya doğru koşar, kimi zaman güçlü dağ sıralarındaki kayalık dar geçitlerden ansı-

zın güneye doğru atılır, kimi zaman da batıya doğru bir dirsek yaptıktan sonra daha derin bir vadi arayarak yeniden güneye dönüp Dicle'ye ulaşırlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz biraz yabani Nav-Çiya (şemdinan) ve Oramar kasabalarında akan ve sonunda Büyük Zap'la birleşen Lola, Hrêna, Humaru, Rubari-Şin gibi gürültülü ırmaklar buna örnektir. Küçük Zap da böyledir. Bu ırmak, İran'da, önce Laven adını, sonra Kâlvi adını alarak, Uşnu kasabasının güneyinde Zagros silsilesini izler, daha sonra, Alan kasabasının Alot köyü civarında Zagros'u delerek İran'dan ayrılır ve çılgın çağlayanlar yaparak başdöndürücü bir eğimle Mezopotamya ovasına iner, burada Musul'un aşağısından Dicle'ye dökülür.

§ 4. Zagros, İran Kürdistanı.

Böylece, Ermeni yaylasını doladıktan ve Harkı Oramar geçiş bölgesine de bir göz attıktan sonra, şimdi Kürt dağ sistemi içinde inceleyeceğimiz Zagros silsilesi yöresinde bulunmaktayız.

Aşağı yukarı Uşnu yüksekliğindeki Gel-i Şin boğazı ile Alan geçitleri arasında İran-Irak sınırını oluşturan Zagros, çok düzgün bir dağ silsilesidir. Bu sıradağ, güney İran dağlarındaki birbirine paralel büyük kıvrımlar sisteminin kuzeydeki son görüntüsü olup, Ararat ve Ermenistan'ın çok düzensiz oluşumlarıyla, daha güneyde uzanan Zohab ve Luristan tortul sıradağları arasındaki geçişi sürdürür.

Genel olarak İran'ın dağ sistemi konusunda şu noktayı kaydetmek gerekir ki bellibaşlı zirveler, bu sistem içinde, yalnız havza ayırım çizgisinin biraz dışında bulunmakla kalmazlar-ki bu olgu büyük dağ silsilelerinde hemen her zaman rastlanan bir olaydır,-

üstelik İran yaylasının da dışında kalırlar ve Demavend'deki gibi dış yamaçta bulunurlar. Savalan ve Sahend dağları, Ermenistandaki¹ ve Elburz'daki püskürük dağ çemberleri arasında bir birleşme hattı oluşturlar. Sahend, Savalan ve Kürt dağlarını kasımın ilk günlerine doğru kar kaplar. Az sonra ovaya inen kar ancak martta kalkar.

Mezopotamya'ya doğru, Gel-i-Şin'le Alan arasındaki dağların batısında, eğimler diktir. Erbil'in rakımı ancak 430 metredir; İran tarafında ise sırtların hepsi 1000 metreden yüksektir. Dağlar çoğu zaman 3200 metre yüksekliğe ulaşır. Gel-i-Şin boğazı 2860 metre yüksekliktedir.

Musul hizasında, Zagros silsilesinin iki yanındaki seviye farklarının tersine döndüğü noktadan, İran akarsuları hakim zirveyi aşır Irak'a girerler. Özellikle Küçük Zap, Mukri (Savucbulag bölgesi) ve Baneh yörelerinin bir kısım akarsularını yatağında topladıkları sonra, Serdeşt yakınında Alan geçitlerini aşar.

Ararat'tan bu boğazlara kadar sivri tepeler, ateş etkisiyle oluşmuş az çok eski kayalardan meydana gelmiştir. Alan'ın ötesinde güney-doğuya doğru gittikçe kıvrılan Zagros silsilesi, tortulardan, denizin yığıldığı tabakalardan oluşmuştur. İran yaylasının batı

1) Bak. B. Dickson, adı geçen eser: «Yaylanın yüksek kesiminde birçok büyük dağlar, sönmüş volkanlardır; bunlardan Nemrut dağı gibi bazıları bunun en iyi örnekleridir: Nemrut dağının çok belirgin bir krateri vardır, çevresi 16000, yüksekliği ise 10.000 ayaktır. 14.000 ayak yüksekliğindeki Sipan dağı da buna bir örnektir. Yöredeki rivayete göre, Nuh'un gemisi bu dağa çarpmış ve Nuh «Subhan-Allah» diye bağırmıştır (Bu söz «Tanrıya şükürler olsun» anlamına gelir ki bir gemi kaptanının, gemisini karaya oturttuğu için Tanrıya şükretmesi herhalde olağandışı bir durumdur)».

Kürdistanı bulunur. Günümüzde İran coğrafyacıları bu bölgeyi, sırasıyla gözden geçireceğimiz üç kısma ayırırlar. Birinci kısma, Mukri Kürdistanı ve Gerrus kıyasını meydana getiren Zagros'un doğusunda İran (ya da Bicar) adını verirler. Burada başlıca dağ sıraları, Zagros'la aynı doğrultuda, kuzey-batıdan güney-doğuya yönelir. En yüksek tepeler 3200 metreyi bulur. Bu tepeler, Uşnu kasabası ile Alan geçitleri arasında bulunan şu dağlardır: Çiya-Reş, Kûh-i Sefid, Berzen, Kâni-Kula, Kandil, Bager, Hacı-İbrahim. Daha doğuda, birbirine paralel olarak, Cagatu ırmağı vadisiyle ayrılan Berdesir ve Mukri silsileleri uzanır. Birinci silsileyi Tahatu ırmağı deler; bunun ikinci kolu olan Kurtek dağı, Saucbulag'a ve Urmiye gölünün güneyine kadar varır. Berdesir silsilesi, kuzey-batıdan güney-doğuya yönelir ve doğuya doğru hafifçe kıvrılır. Bu silsile Mukri Kürdistanı'nın doğu sınırını meydana getirir ve havza ayırım hattını oluşturur. Bu dağın en yüksek doğu yamacı, tatlı bir eğimle Cagatu vadisine doğru iner, batıda ise Küçük Zap'ın kenarını oluşturur. Başlıca zirveler şunlardır: Şevan Borian, Palan-Ser, Şirinestan, Kurtek, Kûh-i Yakub Ağa. Uşnu yakınında sınırda bulunan aynı isimdeki boğazla karıştırılmaması gereken Gel-i-Şin boğazı Berdesir silsilesindedir. Berdesir'in her yöne dağılan kollarından şunları analım: Sakkiz (Cagatu ırmağının bir kolu) ve Cagatu vadilerini birbirinden ayıran Tekelu; Halu ve Tatahu ırmakları arasında bulunan Venevşe (Benevşe); yine bu iki ırmak arasında bulunan Parşankuh; öte yandan Tatahu'nun kaynaklarının kuzeyindeki Surmetan-kuh. Kuzey ve kuzey-batıdan, güney ve güney-doğuya yönelen düzgün dağ çemberleri ve bunların yönleri düzensiz tali kolları, böylece, Mukri Kürdistanı dağ sisteminin özelliğini oluşturur; yakındaki

Sahend dağının volkanik etkisiyle oluşmuş bu düzensiz kollar silsilenin yönünü batıdan doğuya değiştirirler.

İran Kürdistanı'nın bu kesiminin su sistemi iki havzaya ayrılır: Kuzey-doğuda Urmiye gölü havzası ile güney-batıda Dicle havzası. Urmiye gölü havzasının akarsuları, yılın büyükçe bir kısmında karla kaplı olan Berdesir ve Çeel-Çeşme dağlarında doğarlar ve böylece hayli büyük bir su kitlesi akıtırlar. Bu ırmakların yataklarının toprağı tuzlu olmadığından, suları aynı zamanda tatlı ve içmeye elverişlidir. Cagatu ya da Zerine, Çeel-Çeşme'deki kaynaklarından göle kadar güney-kuzey doğrultusunda 240 kilometrelik bir yol kateder. Yukarı yatağı Horhore adını taşır. Sol kolları arasında Sakkiz başlıcasıdır. Bu kol, Berdesir silsilesinden doğar, adını taşıdığı kasabanın sularını toplar ve geniş bir ağız oluşturarak Cagatu'ya karışır. Sağ kollarının hepsi ilkönce Kuda ve Saru dağlarından inen akarsulardır; sonra da, Cagatu'nun göle döküldüğü yerin daha yakınında Leylan ve Saruk adlarındaki iki kol, Sahend dağından ve Afşar (Sainkala) topraklarından kaynaklanır. Cagatu ırmağı, kıyılarının yüksek oluşundan ötürü sulamaya elverişli değildir; sulama yalnızca Sain-Kala kasabasında uygulanır. Tatahu, Cagatu'ya oranla daha kısa olup, su hacmi de daha azdır. Bu ırmak, yukarıda söylediğimiz gibi, Kurtek'le Berdesir'i birbirinden ayıran derin bir boğazda akar. Sağ kolu Çum-i Halo, sol kolu Saucbulag'dır; ayrıca bu ırmağa, ağzına yakın bir yerde dökülen birçok dereler vardır. Büyük birer ırmak olan Cagatu ile Tatahu'nun balığı bol olmakla birlikte, kıyılarında yaşayanlar bundan bir yarar sağlamazlar.

Mukri Kürdistanı'ndaki Dicle havzasına gelince,

burada, yukarda da değindiğimiz Küçük Zap sözkonusudur. Bu ırmak, 2140 *gez* yüksekliğindeki Meydan Boğazından kaynağını aldıktan sonra, 1560 *gez* yüksekliğindeki Likin dağına kadar batı doğrultusunda akar ve bu dağın adını alır. Bu dağın çevresini dolaştıktan sonra, Kâlvi adıyla güneye yönelir, sonra Serdeşt kasabasına ulaşır, burada daha da hızlanır (seviye farkı 16 *fersah*lık bir mesafede 560 *gezdır*¹. Serdeşt'ten sonra bu ırmak yeniden batıya döner, Alan geçitlerinden Mezopotamya'ya çıkar ve Erbil'in (Kürtçe Hawlêr) aşağısında Dicle'ye dökülür. Sağ kolları şunlardır: Pas-ava, Laven ve Mesin, ayrıca Zagros'tan inen dereler. Solda Küçük Zap, Serdeşt'in yakınında, Baneh kasabasının sularını toplayan Baneh şuyunu alır. Yüksek yatağı kayalar arasından kendine bir yol açan Küçük Zap, çok alüvyon taşır, bu alüvyonları daha aşağıda vadinin genişlediği yere yığar; bu durum, burayı Mukri Kürdistanı'nın en verimli kasabası haline getirir. Küçük Zap'ın oluşturduğu sistem, Minorsky'nin *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Savbulak* adlı makalesinde daha tam bir biçimde anlatılmıştır.

Şimdi anlatacağımız Kermanşahan Kürdistanını, kuzeyde, Diyala ırmağı havzasını Gamasâb vadisinden ayıran sıradaglar, doğuda Kengaver dağları ve Gamasab'ın sağ kıyısı, güneyde, Kelhor ve Poşt-i Kûh kasabalarını ayıran dağlar, batıda ise Dicle vadisi sınırlar².

1) *Gez* 1,04 metredir. *Fersah* ise aşağı yukarı 7 kilometredir.

2) Bu bölgenin coğrafyası, Freya Stark'ın şu eserinde tam olarak anlatılmıştır: *Katiller Vadileri ve Diğer İran Gezileri*, N.Y., Dutton, 1934; bak. örneğin, s. 51'deki çakmaktaşı yönünden zengin ve bu yüzden neolitik çağda nüfusu yoğun olan Kengaver vadişiyle ilgili kısım ve s. 79: «Bütün Poşt-i Kûh bölgesi, kuzey-batı»

İran Kürdistanı'nın bu kısmındaki dağ sistemi, Mukri Kürdistanı'na oranla jeolojik sarsıntılara daha az uğramış olduğundan, kuzey-batıdan güney-doğuya doğru düzgün bir yön izler. Doğudan-batıya doğru başlıca zirveler şunlardır: Deh Lakâni-Kûh, Kûh-i Peru, güneyde Sefid-kûh'la birleşen Hulaneh, Kelle-kûh, Kûh-i Por Germez. Orta yükseklikteki bu silsileden sonra Dalahu ve Behlul dağları gelir. Vaktiyle Zagros adı öyle görünüyor ki, özellikle, gerek Grekler, gerek eski İran'lılar arasında büyük bir ünü bulunan bu dağlara veriliyordu. Nitekim, Büyük İskender'in de izlediği, Daryüs'ün büyük kral yolu, bu dağlardan geçiyordu. Nihayet, Mezopotamya sınırında da, daha önemsiz birtakım dağlar vardır: Kâlu, Neva-Kuli, Kûh-i Sonbole ve Şah-kûh.

Dağların daha seyrek olduğu yerlerde Kermanşahan toprağı, Gamasab ve Kara-Su'nun suları sayesinde çok verimlidir. Özellikle, Kermanşah kentinin içinde bulunduğu Mahideşt ovası, yoğun ve refah içinde yaşayan yerleşik bir nüfusu barındırır. Ama batı kasabalarında dağlık karakter daha belirgindir ve yarı göçebe olan nüfus, daha çok hayvancılıkla geçinir.

Şimdi de, asıl İran Kürdistanı adıyla anılan tek bölgeyi oluşturan Ardelan'a topluca bir göz atalım. Kuzeyden güneye 200 kilometrelik bir alanı kaplayan bu eyalet, kuzeyde Sain-Kala yöresindeki Afşar kasabaları, batıda Süleymaniye ve Kerkuk kasabaları, güneyde Diyala vadisi, doğuda ise Gerrus ve Hemedan kasabaları arasında bulunur.

dan güney-doğuya bir duvar gibi uzanan, Kebir-kûh adlı, hemen hemen kesintisiz bir sıradağla ikiye ayrılmıştır; bu bölgenin Valantar ve Varzarin adlı başlıca iki zirvesinden biri, 9000 ayak yüksekliğin biraz altında, öteki ise biraz üstündedir.; bak. haritalar.

Bu eyaletin dağ sistemi, kuzey bölgesi dışında, düzgün bir karakter taşır; kuzeyde ise Çeel-Çeşme, hâlâ Mukri Kürdistanı'nın daha düzensiz yapısının izlerini taşır. Çeel-Çeşme'nin güney-batısında Gurmiyan, Dani-Kaşan ve Kelle-Ser sıradağları, doğudan batıya birbirine paralel olarak uzanırlar. Irak sınırının Kerkuk'la Süleymaniye arasındaki kısmında, birbirine paralel olan Ali Dağı, Kara Dağ, Segirme Dağ ve Ezmir Dağı vardır. Bu sonuncu dağ, güneye uzanarak, sadece Diyala ile ayrıldığı Kermanşahan bölgesinin batı sistemine kavuşur. Nihayet, Çeel-Çeşme'nin kuzeyinde, yukarıda Mukri Kürdistanı'nda adı geçen, güney-batıdan kuzey-doğuya yönelen ve tatlı bir eğim halinde Kızıl-Özen vadisine inen Teleku silsilesi vardır.

Çeel-Çeşme dağı, belirttiğimiz gibi, gerek Cagatu ve Kızıl-Özen ırmaklarının gerekse diğer Kürdistan akarsularının kaynağını oluşturur. «Kırk pınar» anlamına gelen adının da gösterdiği gibi, bu dağ, Kürdistan'ın bu kesiminin gerçek su deposu sayılabilir.

Ardelan, Kızıl-Özen'in geçtiği kuzey-doğu kesimi dışında, her yandan yüksek dağlarla çevrilidir. Bu kapalı alanın merkezi nisbeten alçaktır ve dağ aralarında verimli alüvyonlar oluşmuştur. Nüfus, buralarda yoğunlaşmış ve yerleşme yerlerinin çoğu bu merkezi çöküntü bölgesiyle ırmak vadilerinde toplanmıştır. Rakım bakımından Ardelan iki bölgeye ayrılabilir. Bunlardan kuzeyde bulunan birincisi, ortasından Kızıl-Özen ırmağının geçtiği geniş bir alüvyon ovasıdır. Bu bölge, kuru bir karasal iklime sahiptir ve batıda Çeel-Çeşme ile, güneyde ise Senneh ve Pence-Ali dağlarıyla sınırdadır. Güneydeki ve batıdaki dağlar yüzünden Kızıl-Özen, kuzey-doğu doğrultusunu alır (daha uzakta, aşağı kesiminde bu ırmak Sefid-Rud

adını alır). Bu geniş yayla, suların oyduğu yarıklarla ve verimli alüvyonlarla kaplıdır. Çeel-Çeşme'nin doğu ve kuzey eğimlerinden ve Derbend ve Tahu-Han (ortalama yükseklik: 4000 metre) dağlarından inen akarsular, ovaya çıkınca, yer yer birbirleriyle birleşen ve Kızıl-Özen'in kaynaklarını oluşturan derecikleri doldururlar. Bu bir sürü ırmak kolu, orta yükseklikteki Talvantu dağları ile, doğu ve batı olmak üzere iki dala ayrılır. Kızıl-Özen, yatağının çakıl ve alüvyonlarla dolu bu ilk kesimini geçtikten sonra, yakındaki Gerrus kasabasına girer. İran Kürdistanı'nın ikinci bölgesi olan güney kesimi, baştan başa dağlarla kaplı ve dar, sarp boğazlarla doludur. Bu bölge, yılın büyükçe bir kısmı beyaz bir kar tabakası altında kalır. Burada birbirine paralel dağ sıralarını yaran hiç bir güçlü ırmak yoktur; ulaşım ve tarım yenilmesi güç doğal engellerle karşılaşır. Göçebe olan halk, geçim kaynaklarını dağların batı yamaçlarında uzanan ormanlardan sağlar.

İran Kürdistanı'nın su sistemini, en başta sözünü ettiğimiz Kızıl-Özen ırmağı meydana getirir. Bu ırmağın yukarı yatağının kolları, yollarının üzerindeki yerleşme merkezlerinin adlarına göre sırasıyla, bir yanda Saral ve Hubatu, öbür yanda Horhore ve Kara Ture adlarını alırlar. Bu kollar, Talvantu Dağı'nı geçtikten sonra birbirleriyle birleşerek asıl Kızıl-Özen'i oluştururlar. Az sonra da, Senneh'in doğusundaki Pence-Ali dağından kaynayan Leyla-Rud kolu, sağdan Kızıl-Özen'e katılır. Burada şunu hatırlatalım ki Ca-gatu'nun kolu olan Sakkiz de, Küçük Zap'ın kolu olan Baneh de, İran Kürdistanındaki Telhan dağından kaynar, ama bunların ana gövdeleri Mukri Kürdistanı'na aittir. İran Kürdistanı'ndaki su sisteminin Kızıl-Özen'den sonra en önemli ırmağı Diyala'dır. Gav-

Rud ya da Sirvanrud adıyla da tanınan bu ırmak, Asad Abâd'ın yakınında, Elvend'in batısındaki Şeriş-Kan dağından doğar ve Kermaşahan Kürdistanı'ndaki paralel sıradağlar arasından, özellikle Şalu ve Kelleser dağlarından kendisine bir geçit açarak, dar ve yılansı boğazlar meydana getirerek, Irak sınırına kadar doğudan batıya kadar. Diyala, Kelleser sıradağından kurtulunca, güney-batıya bükülür ve bu doğrultuda son sınır silsilesini geçip Dicle'ye dökülür. Sağ kollarının hepsi Ardelan dağlarından iner. Bunlardan en başta Senneh ya da Miabu-Revan, kuzey-batı güney-doğu doğrultusundan Senneh kentini ikiye böler ve üç kilometre aşağıda Kışlak çayını kendisine kattıktan sonra Diyala'ya dökülür. Sonra, yukarı yatağında Rez-Av adını alan Avroman çayı gelir. Bu çay, adını aldığı kasabanın sularını toplar; sonra, Cevan-Rud ve Merivan'ın sularıyla beslenerek ve böylece daha burada bile hayli büyümüş olarak Diyala'ya dökülür (Merivan, Zeribar gölünden çıkan ve uzunluğu 50 kilometreyi bulan bir çaydır). Diyala'nın, Ardelan topraklarından geçen sol kolları şunlardır: kaynakları Şah-Küh'ta bulunan Lehle-Su; Dalahu dağlarından gelen Rengan; Zap ya da Çom-i Zirişk adındaki çay. Bu çay, Dalahu ve Darucan dağları arasından kaynar ve yolu üzerindeki Ahengeran ve Bezniyan sıradağlarını aşar. Son olarak, Kermaşahan Kürdistan'ının sınırları içinde, Diyala'nın Ab-ı Holvan (ya da Ab-ı Elvend) adıyla tanınan bir kolunu da anmak gerekir. Bu kolun kaynakları 1900 gez yüksekliğindeki Gerra dağının altındadır. Holvan suyu, çok hızlı bir inişle, Celge-yi Ali, Serpol ve Kasr-ı Şirin kasabalarından geçip Diyala'ya dökülür.

İran Kürdistanı (Ardelan), çok soğuk kışlarıyla, belirgin bir karasal iklime sahiptir. Burada kar yağ-

şı yılda dört ay sürer. Yüksek tepeler, özellikle pek güneş görmeyen yerlerde kar yıl boyunca kalkmaz ve bu kar, yukarda değindiğimiz gibi, birçok önemli ırmağın kaynaklarını besler. Hatta ovada ve bölgenin en alçak kesimlerinde de kar, ilkbaharın ortasına kadar kalır, kalınlığı da bazan iki geze yaklaşır. İklimin bu sertliği özellikle Ardelan'ın (Avroman) batı kesiminde kendini duyurur. Kışın bu bölgeden geçen kişi, çoğu zaman, kar altında gömülü bu yerlerde insanların barındığını ancak yükselen dumanlardan anlar. Böylece, ulaşım tümüyle kesik değilse bile çok zorlaşmış olduğundan, halkın başlıca kaygısı kış için yiyecek, yakacak ve giyecek sağlamakta toplanır, çünkü yaşamı sürdürme zorunluluğu vardır. Bu ücra köşelerden birinde yalnızca eksik ürün alınması bile, işe çevreden kopukluk da eklenince, açlık ve ölümün kol gezmesine yeter. Bu durum özellikle yerleşik topluluklarda daha çok görülür. Gerçekten de göçebelere, nöbetleşe yazlama ve kışlama alışkanlıklarına sahip bulduklarından, gerek kışın aşırı soğuklarına, gerek yazın yakıcı sıcaklığına karşı daha donatımlı ve dirençlidirler. Genel kural olarak yüksek yaylalar ve dağ yamaçları hava değişikliklerine daha çok açıktır; bazı vadilerse, özellikle asıl Ardelan'ı meydana getiren doğu ve güney-doğu kesimi, daha korunmuş durumda olup, nemliliğin daha ılıman ve ekime daha elverişli kıldığı bir iklime sahiptir. İran Kürdistanı'nın iklimi, böylece, farklı iki rejim gösterir. Bir kesimde (geniş vadiler halindeki dağ yamaçları ve yaylalarda), farkları + 32 ile - 22 derece arasında oynayan karasal kuru bir iklim hüküm sürer; başka yerlerde, daha korunmuş vadilerde ise hava daha nemli olup bitki örtüsü daha boldur ve ormanlar yakacak sağlar. Bu bölümlenme aslında bu kadar kesin değil.

dir, çünkü hemen her kasaba, kendi yönüne, yüzeyinin biçimine ve su sistemine göre, kendisine özgü bir iklim rejimine sahiptir. Örneğin, güneşli günlerin daha çok olduğu Senneh kenti bölgesinin, Avroman ya da Merivan bölgelerine oranla, havası daha yumuşaktır. Genellikle, Zagros'un doğu yamaçlarının havası, batı yamaçlarına oranla daha elverişlidir¹.

§ 5. Bugünkü Kürt Yurdu

Okuyucu, Kürdistan'ın fiziki coğrafyasıyla ilgili bütün bu ayrıntılara girdiğimiz için bizi bağışlasın; ama bu ülkenin temel özelliklerini canlı ve somut bir biçimde anlatabilmek için başka türlü davranamazdık, öyle ki bu ülke, siyasal sınırlarla bölünmüş olmasına ve çeşitli dağ ve su sistemlerine bağlı olmasına rağmen, temel karakterinin dağlık olması sayesinde belli bir bütünlük gösterir. İşte Kürt, yüksek doruklar ve yaylaların, derin boğazlar ve gülec vadilerin nöbetleşe sıralandığı bu gönlüne uygun doğal çerçeve içinde oldum olası yurt tutmuştur. Fırat'ın yukarı ya-
tağı ve Van gölü havzası (Urartu, sonra da Ermenistan), Kürtlerin hayli erkenden yerleştikleri bölgeler olmuşsa da (bak. I. Bölüm), öyle görünür ki tarih çağındaki ana yurtlarını, güney Torosların kollarında ve Dicle'nin sol kıyısındaki dağlık bölgede (Botan, Habur ve Büyük Zap boylarında) aramak gerekir. Daha da gerilere gidip tarihin şafağına doğru çıkarsak, ilk Kürt yurdunu bu bölgenin daha doğusunda ve güneyinde bulmamız gerekir. Zamanda eskiye doğru çıkan bu üç basamağa mekânda şu üç Kürt yerleşme

1) H. L. Rabino, *Kürdistan Raporu* (1911) adlı eserinde İran Kürdistanı üzerine bol coğrafi ayrıntı verir.

bölgesi karşılıktır: Ermenistan yüksek yaylası, asıl Türk Kürdistanı ve İran'ın batı dağları.

Kısacası, günümüzde Kürtler, Bağdat'ın doğusundaki Mendeli kasabasından başlayarak İran-Irak sınırının iki yanında, sonra Ararat'a kadar Türkiye-İran sınırının iki yakasında olmak üzere, güneyden kuzeye geniş bir bant halinde uzanır ve kuzeyde Transkafkasya'ya (Sovyet Ermenistanı ve Azerbaycan) kadar yayılırlar. Ermeni yaylasında Kürtler, 1. Dünya Savaşına kadar Ermenilerle iç içe yaşıyorlardı', ancak bunların Türkiye'deki kuzey yerleşme sınırı Erzurum enlemini geçmez. Güneyde ise Kürtler, Mezopotamya ovasının kenarlarına kadar inerler. Batıdaki sınırlarını genellikle Fırat (daha doğrusu Karasu) çizer; ancak Kürtler, Küçük Asya'ya da sivri bir uç gibi girerler ve Sivas'ın güney-doğusundaki bölgeyi işgal ederler; ayrıca tek tek adacıklar halinde Konya ve Kilikya yöresine de dağılır ve böylece hemen hemen Akdeniz'e kadar sokulurlar. Doğuda dağınık Kürt unsurları, özellikle, Büyük Şah Abbas tarafından nakledildikleri Horasan'da ve Kazvin civarında Nadir Şah'ın 1736-1747 yıllarında kendilerini yerleştirdiği Fars eyaletinde (Kálun-Abdu yakınında) ayrıca Mazanderan eyaletinde bulunurlar.

1) Bilindiği üzere, 1. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler, Türkler tarafından sürgün edilmiş ve artık Ermenistan'da kırsal nüfus olarak hemen hiç Ermeni kalmamıştır. Ama Kürtler de 1. Dünya Savaşı ertesinde batıya doğru mecburi göçlere uğratılmışlardır ki bu nokta pek bilinmez. Özellikle 1926-1927 kışında, İran'lı Şeyh Sait isyanının bastırılmasından sonra Kemalist askerî makamlar, erkek, kadın ve çocuk olarak aşağı yukarı bir milyon Kürdü, 1. Dünya Savaşında sürülen Ermenilerin kaderini andıran bir sertlikle batı Anadolu'ya sürdüler. O zaman yıkılan köylerin ve olay kurbanlarının sayısını belirten bir liste, Kürt Ulusal

Genel olarak denebilir ki, Kürtlerle dağlar birbirinden ayrılamaz. Ovanın başladığı yerde Kürt, yerini Araba, Türke, İranlıya terkeder; nitekim Van gölünün kıyılarında da, vaktiyle Ermeninin önünden gelere çekiliyordu¹.

Bir Kürt şiirinde (bak. Kahire'de Faracullah Zeki'nin yayınladığı Şerefname'nin 587-588. sayfaları) Kürdistan'ın sınırları şöyle tanımlanmaktadır: «Soydaşlarının oturduğu yerleri bilmek ister misin ey Kürt? Sana söyleyeyim: Kürdistan'ın sınırları batıda İskenderun'la Toros Dağlarına kadar ve Karadenize doğru uzanırdı. Kuzeyde, Karadeniz, Ardahan ve Aras'a kadar. Doğu'da, Elvend dağlarında Aras'a; güneyde ise Ahvaz'dan Fırat'a kadar. Güney sınırı Hamrin ve Sincar dağlarıyla Nisibin yolu boyunca uzanır».

Handan

İşte bir tablosunu vermeye çalıştığımız bütün bu dağ ve ırmak şebekesini zihnimizde tutarak, şimdi de, siyasal ve idari coğrafyanın ilkelerine göre, Kürt yerleşme merkezlerinin tablosunu çizebiliriz.

Türkiye'de² Kürtler, şimdi Irak'a ait olan³ Musul

Komitesi Hoybun tarafından yayınlanan, *Türkiye'ye Karşı Kürdistan'ın Davası* adlı yedi sayfalık bir broşürde verilmiştir. Ayrıca, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesini öngören bir Kanun da çıkarılmıştır. Bu kanun Kürtlerin silahlı direnişi ile karşılaşmıştır.

1) Bir Kürt deyişi şöyle der: «Burası benim memleketim değildir, bunlar aşağı yakanın ahlâkı ve töresidir; benim yüreğimin kalesi ise yine yükseklerdir» (P. Rondot'nun *Dağlı Aşiretler...* adlı eserine aldığı söz).

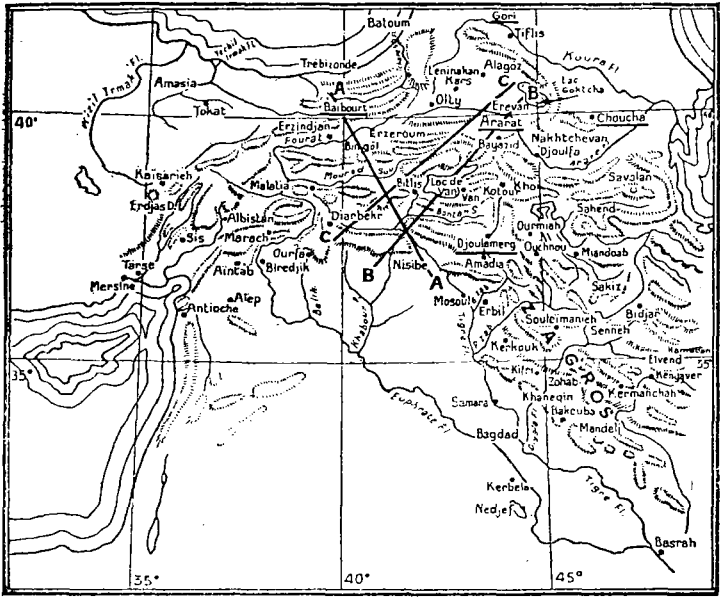
2) Aşağıda adları sayılan Türk vilayetleri Osmanlı imparatorluğunun eski idari coğrafyasından alınmıştır. Bugünkü rejimde vilayetlerin, herbirinin yüzölçümü azaltılarak, sayısı çoğaltılmıştır. Nüfusun çoğunluğu Kürt olan ya da büyükçe bir Kürt kitlesini kapsayan vilayetler günümüzde şunlardır: Erzurum, 7

vilayetinin dağlık kesiminde, Zagros dağı ve kolları boyunca yoğun bir kitle halinde yaşarlar. Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermeniler ancak Van gölü çevresinde çoğunluğu oluşturuyorlardı; ama İran sınırına bitişik Hakkâri sancağında ve ayrıca bu iki vilayetin dağlık kısımlarında özellikle Kürtler oturur. Hakkâri'nin güneyinde, 1. Dünya Savaşından önce, nüfusun yüzde 90'ını meydana getiren dağlı Nesturiler yaşıyordu. Bilindiği üzere, o zamandan beri bunlar yurtlarını terketmeye mecbur edildiler. Bunlardan arta kalanlar şimdi Suriye'de (Cizre'ye bitişik «ördek gagası» biçimindeki alanda) oturmaktadırlar. (Bak. Harita, 2)

Diyarbakir ve Harput vilayetlerinde Kürtler nüfusun çoğunluğunu oluşturur. Dicle üzerinde, Kürt İmperium Bohtanorum diye adı geçen Botan bölgesi, ırkının beşiği sayılan ve bölgenin eski haritalarında nın merkezi olan küçük Cezire kenti Diyarbakir vilayetinde bulunur. Vaktiyle en ünlü Kürt hareketleri bu kentten başlamıştır. Harput vilayetinde, Dersim

kaza, 386.428 nüfus; Erzincan, 5 kaza, 158.383 nüfus; Sivas, 10 kaza, 435.629 nüfus; Kars, 9 kaza, 306.444 nüfus; Ağrı, 5 kaza, 106.729 nüfus; Van, 9 kaza, 142.672 nüfus; Mus, 9 kaza, 143.527 nüfus; Siirt, 7 kaza, 127.728 nüfus; Diyarbakır, 5 kaza, 214.871 nüfus; Mardin, 7 kaza, 226.030 nüfus; Urfa, 7 kaza, 229.201 nüfus; Elaziz, 10 kaza, 253.693 nüfus (Harput bu vilayetin bir bölümüdür).

3) Irak İdari Rehberi (1936) adlı resmi yayın, Irakta, esas olarak Irak'ın kuzey-doğusundaki Musul, Erbil, Kerkuk ve Süleymaniye livalarında oturan 640.000 Kürt (4 milyonluk tüm nüfusun yüzde 16'sı) bulunduğunu kaydeder. Aşiretler şöyle sıralanmıştır: Heuraman Belbas, Davudah Dizi, El-Hemavend, El-Caf, Peşter, Barvar-i Bâlâ, Barvar-i Zir, Berzan, Hereki, Surji, Sendî ve Celli Bağdat'ta aşağı yukarı 5000 Kürt yaşar, ancak Bağdat civarında Kürtler Arap halkı içinde dağılmışlardır. Bağdat'tan İran'a giden yolun doğusunda da birkaç aşiret (Zengene, Delo vb.) yaşar.

HARİTA 2.— Kürdistan'ın fiziki haritası. Gori, Bayburt, Şuşa ve Culamerg isimlerinin ağırları, Ararat'ın merkezini oluşturduğu baklavanın zirvelerini göstermek için çizilmiştir. A-A, B-B ve C-C profilleri için bak. Christoff'un Haritası (4).

bölgesinin yoğun bir nüfusa sahibolduğuna işaret etmek gerekir; Fırat'ın iki yukarı kolu arasında bulunan bölgede Kürtler, diğer unsurlara oranla sekiz kat daha kalabalıktırlar. Bu Kürtler, ayrı bir lehçe (Zazaca) konuşurlar ve ayrı bir mezhebe (Ali-İlahi) mensupturlar¹, ama bu yüzden Kürt camiasının dışında tutulmazlar. Bir kısmı bugün Suriye'de bulunan

1) Bu bölge üzerinde tam bilgiler veren, İDr. M. Nuri Dersimî'nin -Ç.N.İ Kürdistan Tarihinde Dersim adlı eseri Ali-İlahîlerin sözünü etmemekte, sadece Alevî ya da Kızılbaş'lardan bahsetmektedir (s. 25-26); «Bir Ehl-i Halk dervîşi bana, Türkiye'de bize «Alevî derler, dedi» (bak. Minorsky, Ehl-i Hak'lar Üzerine Notlar, s. 40).

Halep vilayetinde, Kürtler çoğunluğu Araplara bırakırlar, ama yine de, nüfusu 125.000'i bulan 1000 kadar Kürt köyü vardır. Sivas vilayetinde Kürtler azınlıkta olup ancak 30.000 kadar nüfusları vardır (Kangal Koç Hisar (Koyulhisar ?-ç.), Zaza (Zara ?-ç.) ve Divrik). Erzurum vilayetinin doğu kesiminde Kürtler diğer ırklardan daha kalabalıktılar (300.000 Kürt, 200.000 Ermeni, 210.000 Türk; bugünkü oranları bilmiyoruz). Özellikle Bayazıt sancağında -ki Kürt edebiyatı bahsinde bu kentin adı yeniden geçecektir- Kürtler diğer unsurlardan beş kat daha kalabalıktırlar.

Suriye'de, dağınık Kürt kolonileri vardır. Şam'da Kürtler, bütün bir mahalleyi kaplarlar.

İran'da Kürtler, büyük Kermanşah ve Kürdistan (Senneh) eyaletlerini, Gerrus kasabasını ve Azerbaycan'ın bazı kesimlerini bütünüyle işgal ederler: 1. Urmîye gölünün güneyinde ve Tatahu'nun batısında bulunan Sauc-Bulag (Mukri Kürdistanı) kasabası 2. Urmîye (bugünkü Rızaiye), Salmas, Hoy ve Maku'nun batısında Türk-İran sınırı boyunca uzanan 20-40 kilometre enindeki kesim. Ayvacık Hanlığı, Türklerin (Ayrımlu aşireti) bu aralıksız Kürt yerleşme bölgesini kesintiye uğrattığı tek yöredir. Güneyde İran Kürtleri, bölgenin yerlisi olup belki de (bak. I. Bölüm) eski Med ülkesinin batıdaki dış kuşağını işgal etmektedirler. Acaba bu Kürtler Medlerin doğrudan torunları arasında sayılabilir mi? Dillerine ve bazı bakımlardan dinlerine (Şii, Ali-İlâhi) göre, güney-doğudaki bu Kürtler soydaşlarının ana kitlesinden farklıdır, ama kendilerini aynı ırktan sayarlar. Kuzey İran'a gelince, örneğin Salmas, daha Milâdın başında, Ermenilerin Korçea (yani Kürdistan) dedikleri, hemen hemen bağımsız olan bu sınır bölgesi içinde bulunuyordu. Buna karşılık, Kürtler nisbeten daha geç bir

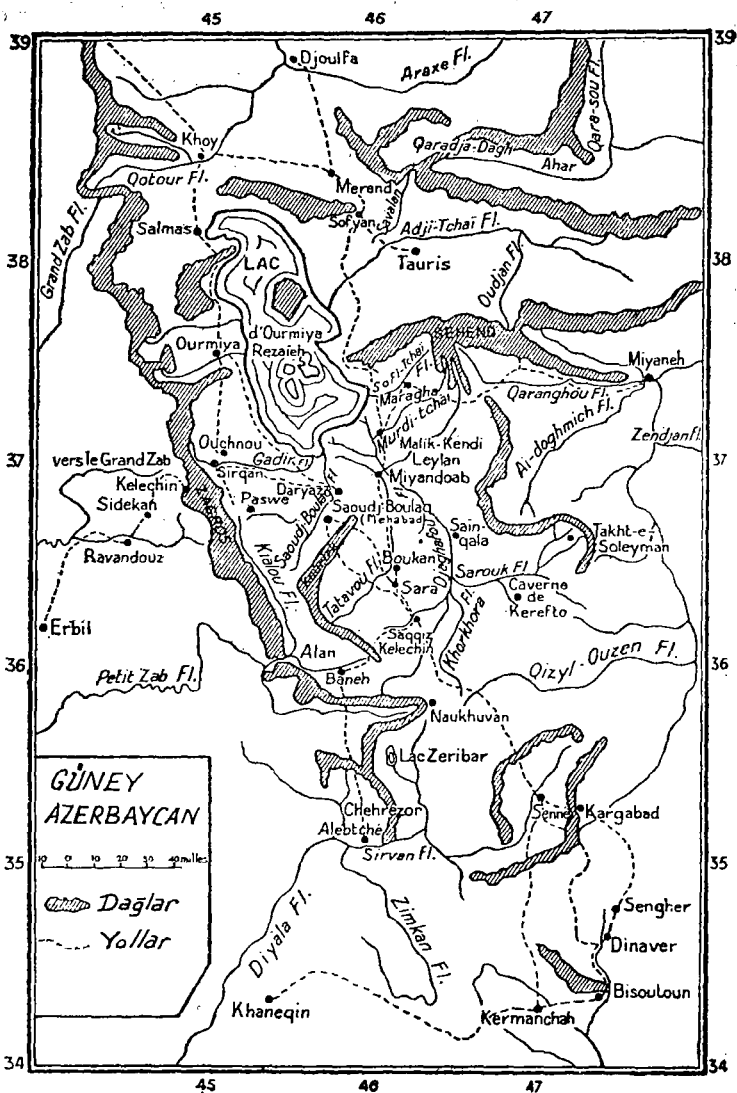
dönemde Urmiye gölünün güneyine sokulmuşlardır. Sauc-Bulag yörelerinde Türk yer adlarının izleri bugüne kadar yaşamaktadır. (bak. harita, 3)

Esasen, Kürt kroniği Şerefname¹, Süleymaniye Baban'larıyla akraba olan Mukri aşiretinin, bu yörede ancak Kara ve Akkoyunlular hanedanı zamanında, yani 15. yüzyıla doğru ortaya çıktığını açıkça belirtir. Batıdan doğuya daha sonra, sık sık buna benzer göçler olmuştur ve bir Kürt tabakasının bir diğerini yer yer nasıl kaplamış olduğu açıkça görülür.

Nihayet, Rusya'da da, bugün Sovyet Ermenistan'ını oluşturan, Ararat yakınındaki Erivan Hükümetine ait kısımlarda, Sovyetler tarafından yeniden Türkiye'ye bırakılmış olan Kars kuşağı içindeki Ardahan ve Kağızman ilçelerinde, Zangézur ve Cevanşir ilçelerinde, ayrıca, daha az olmak üzere, bugün Sovyet Azerbaycanı'ndaki Gence bölgesini oluşturan Eli-

(1) Bazı kaynaklar (örneğin Binder, *Kürdistan Gezisi*, 1887) Türkiye Kürdistanını «33-40 derece kuzey enlemi ile 39-46 doğu boylamı arasında, güney-doğudan kuzey-batıya uzanan dağlık bölge» (s. 145) diye tanımlarlar ve şunu belirtirler: «Türk-İran sınırına kadar kuzeyde Erzurum, batıda Sivas, güneyde Halép vilayetleriyle çevrili bütün topraklar vaktiyle Ermenistan adını taşıyordu ve Türkler bu yöreye şimdi Kürdistan demektedirler» (s. 152).

Kürdistan harita sistemi için, Ker Porter'in (Bağdat-Tebriz yolu), ya da Layard'ın (Musul-Ravanduz-Şemdinan) konulu eski kitaplar kadar, günümüze daha yakın olan Thureau-Dangin'in *Sargon'un Yedinci Seferi'nin Hikâyesi (İ.Ö. 714)* adlı kitabından ve ayrıca 1925 temmuzunda Türk-İrak Komisyonu tarafından Milletler Cemiyeti'ne sunulan rapordan yararlanılabilir. Benim de *Kürdistan'ın Yol Sistemi* adlı bir çalışmam vardır (*La Géographie*, V. VI, 1935). O zamandan bu yana bu bölgede Musul'dan İran'a giden, arabaların geçebildiği yeni bir yol yapılmıştır.

HARİTA 3. — Profesör V. Minorsky'nin haritasına göre
(BSos, cilt XI, kism II, levha I, s. 250).

sabethpol Hükümetine ait Areş ve Cebrail ilçelerinde Kürtlere rastlanmaktadır.

1. Dünya Savaşından önce Türkiye'de 1.700.000, İran'da bir milyon civarında Kürt bulunduğuna dayanılarak bunların toplam sayısının 2.500.000 ile 3.000.000 arasında olduğu hesaplanmaktaydı. Kürtlerse kendileri hakkında şu rakamları verirler (bak. Şerefname'nin 1930'larda yapılan, yukarda sözügeçen baskısı):

İran'da	1.500.000
Sovyetler Birliğinde	250.000
Türkiye'de	4.500.000
Irak'ta	500.000
Suriye'de	250.000
	<hr/>
	7.000.000

Bize öyle geliyor ki Türkiye için verilen rakam çok abartmalıdır ve yarıya indirilmelidir; böylece Kürtlerin oturdukları bütün ülkelerdeki toplam nüfusları yaklaşık 5.000.000 olur. Yuvarlak olarak bu rakam, Kürtlerin kendilerinin verdiği şu rakamlara denk düşer: Türkiye'de 2.987.960; Suriye'de 289.940; Irak'ta 749.380; İran'da 1.300.000; Ermenistan'da 60.000; toplam olarak 5.387.280 (bak. yukarda sözügeçen, Kürdistanın Davası adlı broşür). Gerçi bu rakam 1. Dünya Savaşından öncesine aittir, ama o zamandan bu yana, Kürt nüfusunun artması uğranılan kayıpları kapatmamıştır¹.

1) Clerget'nin (*adı geçen eser, s. 94*) işaret ettiğine göre, son savaşlardaki can kayıpları ve Hükümetin daha etkili kontrolü Kürdistan'ın nüfusunu kısmen azaltmıştır. Bununla birlikte, en son bilgilere göre bu boşluklar doldurulmuş ve Kürdistan yeniden belli bir nüfus kitlesi kazanmıştır. Dostum Emir Kâmuran Ali, Kürt halkının nüfusunun 8-9 milyon olması gerektiği kanısındadır (6 şubat 1946 tarihli mektubu).

III. BÖLÜM

YAŞAMA BİÇİMİ, UĞRAŞILAR, ADET VE GÖRENEKLER

Kürtler yerleşik ve yarı göçebe olmak üzere ikiye ayrılırlar. Gerçekten de, göçebelerin sayısı sürekli olarak azalmaktadır, çünkü bunlar gittikçe yarı yerleşik hale gelmektedirler. Bunlar kışı, ovalardaki kerpiç evlerde geçirirler, ilkbaharda ekim yaparlar, sonra, tarlalarını koruyacak birkaç adam bırakıp sürüleriyle birlikte yüksek yaz otlaklarına çıkarlar. Bazı hallerde bu otlaklar kışlakların yakınında bulunur; ama çoğu zaman, kuşaklar boyunca kullanılan hep aynı yolları izleyen göçer büyük mesafeler üzerinde cereyan eder; örneğin, kışı Mezopotamya'da, Zagros'un batı yamacında geçiren aşiretler, yazın İran sınırında ve içinde yeniden dağlara çıkarlar.

§ 1. Kürt Göçleri.

Yüzbaşı Dickson (*adı geçen makale*), Mezopotamya'nın kuzeyinde kışlayan Heriki aşiretinin göçünü şöyle anlatır: «Bunlar Zibar yakınında, Büyük Zap'ı geçmek için her yıl bir köprü kurarlar. Bu iş onları

Neden İRAC Hükümeti göçerleri bu kadar köprü...

bir süre uğraştırır ve bu yüzden, o yöredeki Barzan şeyhinin (bak. X. Bölüm) adamları olan Kürtlerle iyi geçinmek zorundadırlar, yoksa bu adamlar geçişlerine engel olurlar. Daha sonra bunlar, Tengi-Bilinda'nın üstündeki yüksek yolu izlerler ve daha doğuda Büyük Zap'ın kolu olan Şemdinan suyu vadisindeki dar yollardan geçerek, katırlar, atlar, hayvanlarla yüklü uzun bir insan zinciri meydana getirirler. Tepelerde mevzilenmiş silâhlı çobanların güttüğü 300-400 başlık koyun sürüleri yamaçlarda yayılırlar. Oramar suyunun birleştiği yerde aşiret ikiye ayrılır; bir kısmı Sat vadisinden, diğer kısmı Heriki ve Beitkar vadilerinden geçerek, ağır ağır, konaklaya konaklaya, zikzaklar çizerek Sat dağının kuzeyindeki yüksek boğazlara ulaşırlar. Çok serbest bir şekilde, her biri önlünün dilediğince, dağınık karınca dizileri gibi yol alırlar. Tahıl çuvalları, çadırlar, kilimler, keçeler, giysiler ve benzeri şeylerden oluşan tüm varlıklarını atlar ve hayvanlara yüklemiş ailelerden ikisi, üçü bir arada gider gibidir. Şurada burada, hastalanan bir koyun yüklerin üstüne bindirilir. Eski püskü elbiseler içindeki kadınlar, zorlukla yürürler ve sırtlarında, beşiklerden, çömlerlerden, çubuklardan, tepsilerden, yağ tuluklarından, kabaklardan, semaverlerden, dokuma ve eğirme âletlerinden oluşan garip bir yığın, bir de, vazgeçilmez bir yan unsur olarak bir bebek taşırlar. Yer yer, bir ağa'nın en güzel elbiselerini ve çay takımını taşıyan bir sandığın canlı renkleri gözü çeker. Ayaklarından rahatsız olanlar dışında herkes yalınayak yürür, çünkü atlar ve boynuzlu hayvanlar yükleri taşımaktadır.

«Tepeden tırnağa silâhlı olup bütün cephanelerini de üstlerinde taşıyan erkekler göçe muhafızlık

ederler; köylerde, yollarda bunların yerli halkla yer yer tartışıkları görülür. Bunlardan birkaçı da sürüleri yamaçların yukarılarından otlata otlata süren çocuklara eşlik eder. Bu göçebelerin geçtiği günler, herkes için bir tedirginlik konusudur. Köylüler kapılarını sürmeleyip evlerine kapanırlar. Silâhlı erkekler, yerleşme yerlerinin yakınındaki stratejik noktaları tutup tetikte dururlar. Herkes sinirli ve kuşkuludur. Zaman zaman, bir ordan, bir burdan tek tük silâh atışları duyulur. Bir tepenin üstündeki hoş manzaralı bir yerde bir sürüye rastladık. Ben, bir fotoğraf çekmek istedim ve çobandan, tırmandığı kayanın üzerinde azıcık durmasını rica ettim. Çoban, hemen silâhını kapıp doldurarak bir tavşan gibi tepenin aşağısına doğru imdat diye bağıra çağıra hızla koşmaya başladı ve ancak dört yüz metre kadar gittikten sonra durdu. Aşağıya varınca, üzerimize ateş etmeye hazırlandı. Koyun sürülerinin yorgun ve hasta bir halleri var. Birçok hayvanlar yere yıkılıyor; gökte kartal ve şahinler bulutlar halinde bu hayvanları izliyorlar. Göçebeler geceleri hayvanlarının yüklerini indirmezler, ama çadırlarını yüklü hayvanların yanında kurarlar ve uzun keçe'lere sarınırlar.»

Şimdi Mezopotamya yörelerinden Transkafkasya Kürtlerine geçelim. Bu Kürtlerden yazar olmuş birisi (Ereb Şemo, Kürt Çobanı adlı kitabında), çocukluk anılarını şöyle anlatır¹:

«Kar eriyip de yeşillikler belirince ve ağaçlar çi-

1) İlk önce Transkafkasya Kürtçesiyle yazılan bu kitap sonradan Rusça kâleme alınmıştır. Ben kitabı Fransızcaya çevirdim. Sonra, benim çevirime göre eser yeniden Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta basılmıştır: Habent suna fata libelli [Kitapların da bir kaderi vardır - Ç.].

çek açınca, Kürt köyü hareketlenir.

«Sabah çok erkenden bir gidiş-geliştir başlar; Kürtler, sürüleriyle, «dolga» adı verilen, koyun ve keçilerin doğurduğu ağıllara gitmeye hazırlanırlar.

«Kürtler, bu *dolga*'larda kuzulara özenle bakar, onları, daha çabuk büyüyüp güçlensinler ve sıcaklar basınca dağlardaki yorucu göçe dayanabilsinler diye elden geldiğince beslerler.

«Yaylalarda Kürtler, *oba* denen özel bir gruplaşma halinde, yani 40 ile 80 arası mal sahibinin, hayvanlarını dağ çayırlarında ortaklaşa otlatmak için oluşturdukları küçük topluluklar halinde birleşirler. Oba'nın başında, topluluğun en zengin ve nüfuzlu üyesi olan bir *oba başı* bulunur; bütün işlerde o yetkilidir, vergileri o salar, otlak yerlerini ve hayvanların bir konaktan ötekine geçme zamanını o belirler. Bu görev seçime dayanırdı ve şerefli bir iş sayılırdı; herkes oba başının buyruklarına tartışmasız uyardı.

«Oba başı, hemen her zaman klan reisi ve en zengin adamıdır. Bu yüzden çobanlardan, asıl görevlerinin dışında, otlakla ve oba başının hayvanlarının bakımıyla ilgili bütün işleri de ücretsiz yapmaları istenir: hayvanları konak yerine getirmek, her akşam sayıp mal sahibine tekmil vermek, sabahları *ağılı* temizlemek, gübre ve süprüntüleri konak yerinden uzağa taşımak.»

§ 2. Çoban Yaşamının Törenselle Kuralları.

«O yörenin âdetine göre, *dolga*'lara varılıp da ilk kuzular doğduktan sonra, her zengin Kürt bir koyun keser, bir yemek verir ve komşularıyla çobanları yemeğe çağırır. Sürü sahibiyle karısı davetlileri candan bir özenle ağırlarlar. Hep açık havada verilen bu ye-

mekten sonra sofralar kaldırılır ve gençler türküler söyleyip çobanlarla birlikte oyuna kalkarlar. Şenlik bitince herkes sürü sahibine konukseverliğinden ötürü teşekkür eder, karısının yazın bol yağ ve peynir elde etmesi, sürüye hastalık gelmemesi ve yayla döneminin hayırlı geçmesi için dualar eder.

«Bu bayrama Kürtçede *Serê Pez*, yani «sürü üreme başlangıcı» denir. Ben bu bayramı hayatımda ilk kez görüyordum ve büyülenmiş gibiydim, ama babamla annem gülümseyerek, Serê Pez'in pek büyük bir bayram sayılamıyacağını, yakında yılın en güzel günü olan *Baro-Dan*'ın geleceğini söylüyorlardı. Ben de büyük bir sabırsızlıkla Baro-Dan'ı bekliyordum.

«Kuzular büyüyüp güçlenince ve dağlarda karlar daha da erimeye başlayınca, oba-başı, dolga'dan dağ otlaklarına doğru yola çıkacağımız Baro-Dan gününü belirledi. Hazırlıklar bir hafta önceden başlamıştı. Ve nihayet o büyük gün geldi. Sabah erkenden herkes en güzel bayramlık elbiselerini giymeye başladı. Gözalıcı ve zengin urbalar giymiş genç kızlar, başlarını taze kır çiçekleriyle süslüyorlar ve burunlarına küpe gibi küçük bir halkaya geçirilmiş, *karafil* denen altın pullar takıyorlardı. Bunun için zengin Kürtler, kızlarının burunlarını daha çocukken deldirirler. Kürtler koyunlarını ve keçilerini yünden renkli püsküllerle bezemişlerdi. En iyi koçların boyunlarına renk renk süslü bakır çingiraklar takılmıştı. Sonra da koyunlarla kuzular ortak sürünün içine salınmış ve yürüyüş düzeni saptanmıştı.

«Hazırlıkların biterken güneş ufukta epeyce yükselmişti bile.

«Gök yüzü açık ve bulutsuzdu; hava, bir ilkbahar gününün tatlı sıcaklığıyla, çiçeklerin ve patlamış tomurcukların kokusuyla doluydu.

«Nihayet o büyük saat geldi; herşey hazırды, oba başı hareket işaretini verdi. Baro-dan'ın başına, elinde kavali, en güzel çoban elbisesini giymiş baş çoban geçmişti. Baş çoban komutanlık ediyor, gençlere, küçük kuzulara ya da yavrularını yanına sokmayan koyunlara nasıl davranılacağını gösteriyordu. Baş çobanın arkasından, Kürtçede nêri denen en büyük ve en güzel tekeyi sürdürdüler; tekenin boynunda, bana söylediğine göre en keskin sesi çıkaran bir çan asılıydı. Son anda her sürü sahibi, çobanlara şu sözleri söylüyordu: «Sana sürümü emanet ederken, senden görevini dürüstlük ve titizlikle yerine getirmeni ve sürüye iyi bakmanı bekliyorum».

«Bütün tenbihler yapıldıktan sonra baş çoban kavalını üfledi ve yürüyüş başladı. Sürü, gençlerle birlikte yürüyen baş çobanın arkasından düzenle gidiyor, yardımcı çobanlarla çocuklar, iki yanda koşuşarak yürüyüş düzeninin bozulmamasına çalışıyorlardı; çobanlar, sopalarıyla ya da kendilerine özgü bir ıslıkla, her koyunun sürü içindeki yerini korumasını sağlıyorlardı.

«Baro-Dan alayını ilk gördüğüm günden beri uzun yıllar geçti, ama o günün izlenimleri üzerimde canlılığını hâlâ korumaktadır. Çocukların, gençlerin ve çobanların sevinçle ıslık ıslık yanan yüzleri, sanki şimdiymiş gibi gözümün önüne geliyor; onların Türkülerini duyuyorum. *Arkalık*'lar, *oyma* ve *beşmet*'ler¹, genç kızların bayramlık giysileri ve başlarındaki çiçekten taçlar, koyunların üzerindeki süsler, canlı renkler halinde gözlerimin önünden geçiyor. Her yana parıl parıl gün ışığı vurmuş. Tüm vadi yeşillikle örtülmüş ve uzakta henüz karla kaplı dağlar görün-

1) Hepsı Türkçe olan yerli giysi adları.

yor. Koyunların ve kuzuların melemeleri, çobanların ve gençlerin türküleri uzakta vadide yankılanıyor ve çevre halkı evlerinden çıkıp şen alayımızı hayranlıkla seyre koşuyor.

«Böylesi törenler yılda yalnız iki kez olur: biri ilkbaharda sürüler yaylalara çıkarken, biri de sonbaharın sonlarına doğru eve dönerken. Unutmamak gerekir ki Kürtlerin tüm varlığı sürülerinden ibarettir. İyi bir süt verimi, Kürde, yalnız yıllık yağ ve peynir ihtiyacını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, bu ürünlerin fazlasını da yünü ve sürüsünden bir kısmıyla birlikte şehirde satmak olanağını verir. Böylece Kürt, vergilerini ödeyebilir ve kentten ailesi için gerekli malları alabilir. Bu yüzden, sürülerin yaylalara gidiş ve dönüşünün Kürt köyünün yaşamında önemli birer olay oluşuna ve Baro-Dan günlerinin yılın en görkemli günleri olarak kutlanmasına şaşmamak gerekir.

«İlk konak yerine kadar yol uzun değildi. Gençler birkaç kilometre boyunca gürültülü bir şekilde bize eşlik ettikten sonra, dönüp evlerine gittiler; çobanlar ve yamakları ise, sırtları erzakla yüklü, ağır ağır yola devam ediyorlardı. İlk gün genellikle kısa bir yürüyüşle yetiniyor, genç koyunların çok yorulmamaları ve göçe alışmaları için yolu her gün biraz daha uzatıyorduk.

«Sürüler kısa aralıklarla birbirlerini izliyorlardı. İlk durakta hayvanlar dinlenmeye ve yayılmaya bırakılıyordu. Bu süre içinde babam, baş çoban olarak sürü sahiplerinin hediye ettikleri ekmek, et, helva, kuru yemiş gibi ürünleri eşit oranda bölüştürmekle uğraşıyordu. Babam yol boyunca ve ilk konak yerinde sürü sahiplerinin gelişine kadar en kıdemli sorumlu kişi durumundaydı. Yolda çobanlar, akşamları babamın

yanına gelip fikir danışıyorlardı. Bir sürü soru soruyorlardı ona: Koyunların ve özellikle körpe hayvanların dinlenmesi için kaç mola gerekli? Onları sulamak için kaç kez durulacak? Koyunlarla kuzuların dinlenmesi için gündüzleri kaç durak yapılacak?

«İlk konak yerinde uzun süre yalnız kalmadık. Dört gün sonra aileleriyle birlikte sürü sahipleri geldiler; aileler hemen kolları sıvayıp kara çadırlarını kurmaya koyuldular. Keçi kılıyla dokunmuş parçalardan oluşan büyük çadıra *kon* denir. Zengin Kürtlerin kon'ları büyük olup, kilim ve keçelerle süslü birkaç bölmeye (*koşma*) ayrılıyordu; konuklar için ayrı bir bölme ile yağ, peynir, yoğurt gibi süt ürünlerini koymak için bir dolaplık vardı. Daha az varlıklı olanlarda kon çok daha küçük olup bir oturma bölümüyle bir dolaplıktan ibaretti.

«Çadırlar, ayrı ayrı veya küçük gruplar halinde, dağ yamaçlarına ya da sellerin ve dağ derelerinin gürül gürül aktığı kayalık geçitlere ve sel yataklarına kuruluuyordu. Uzaktan bakılınca, kon gurupları bir askerî kampa benzetilebilirdi.»

§ 3. Hayvancılığın Rolü.

Böylece sürüler Kürde yaşaması için muhtaç olduğu her şeyi sağlar. Başlıca evcil hayvanlar şunlardır: at, eşek, keçi, koyun ve köpek. Deve ve öküze Kürtlerde az rastlanır. En soylu hayvan olan at hemen hemen salt binek ya da yük hayvanı olarak kullanılır. Kısırak sütü bazan içki olarak kullanılır, ama Türkistan göçebelerine oranla buna çok daha az rastlanır. Ermenistan'da at yetiştirmeye fazla önem verilmmez. Ülkenin engebeli karakteri buna pek elverişli

değildir. Ayrıca, idari otoritenin kendini daha fazla gösterdiği, vergi yükünün en ağır olduğu ve en iyi hayvanlara askeri ihtiyaçlar için el konulduğu yerlerde at yetiştirilmesinin azaldığı görülür. At yetiştirilen başlıca bölge, daha çok, koşulların buna daha elverişli olduğu ve aşiretlerin nisbi bağımsızlıklarını daha kolaylıkla korudukları Türk-İran sınırı boylarıdır. Örneğin, Zagros aşiretlerinde ve Van gölüyle Ararat arasında bulunan Aladağ'daki Heyderanlı Kürtlerinde at yetiştiriciliği ünlüdür. Çevreleri fazla engebeli olmayan, daha rahat ulaşım yolları bulunan otu bol yüksek yaylalar, Kürdistan'ın diğer kesimlerindeki boğazlar ve yüksek vadilere oranla, bu işe daha uygundur. Kürt atı Arap atına benzer¹. Daha küçük, ama daha gürbüzdür. Ülkenin karakterine uyar ve insanın zor geçtiği yerlerden rahatça geçer. Kürtlerin hemen hepsi usta binicilerdir ve at yetiştirilen bu bölgeleri dolaşan gezginler, bunların at binmedeki gözüpekliklerini öve öve bitiremezler.

1) Kürt çevresinde atın soyu ve niteliklerinin bir Arap geleneğini yansıtmaması, Kürt şiirinde en iyi at ırkları olarak sekla- vi ve küheylan'ın, yani şu beş ırkı tanıyan Arap geleneğindeki ırkların anılması, olgusuna da bağlanabilir: Taneyse, Ma'nkie, Kuehl, Saklavi ve Cülfe (L. Mercier, *Athların Süsleri*, Arapçadan çeviri). Koç Osman adlı bir Kürt şiirinden dikkate değer bir savaş atı sözkonusu edilmekte ve öykü bu atın yararlılıkları üzerinde dönmektedir. Şiir bu atın üstünlüklerini vurgulamak için, babasının bir deniz aygırı olduğunu belirtir (O. Mann, *Die Mundart der Mukrikurden*, Bölüm II, s. 353). Kürt alanını aşan bu folklor teması üzerinde çok şey söylenebilir (bak., XII. Bölüm). Bir İran yazarına göre, yalnız Ardelan bölgesinde, gerektiğinde hizmete hazır 60.000-70.000 at toplanabilir. Bir Alman gezgini şöyle der: "Güney Kürdistan'da atlar sık kullanılmaz. Rich'e göre, Kürtler Süleymaniye Paşalığında gözüpek, ama kötü süvarilerdir, Arapların tersine at yetiştirmeden pek anlamazlar ve taşlık bir

Şerefnamede (Kahire baskısı, s. 377) anlatıldığına göre, Emire Beg bin Şeyh Heyder adındaki bir Mukri reisi, Türklerle birleşerek kışın ortasında Maraga'daki İranlılara saldırır; savaş ganimeti olarak Şah Tahmasp'ın Karacık'taki harasından arap atları alıp getirir. Bunlar «rüzgâr ayaklı» (*bâd-pâ*) ve cinlerden doğma (*div-zâd*) savaş atlarıymış. «Hiç bir devirde güçlü hükümdarlar böyle atlara sahip olmamışlardır...»

Kürtlerde eşek, çok daha az yaygındır, daha çok Ermenilerde bulunur. Kürdün giyiminde, beslenmesinde vb. büyük bir rol oynayan, özellikle koyun ve keçi türü hayvanlardır. Koyunlar iri ve çift kuyruklu dur. Bu ırk, aynı zamanda en sert ve en sağlıklı olan bir iklim içinde yaşar: sıcaktan kavrulan dört aylık bir yaza karşılık sekiz aylık bir soğuk ve kar dönemi. Bu, hemen hemen hiç hastalanmayan, Suriye ve Irak'ın susuz hayvanlarının yününe oranla diri ve daha yumuşak yünlü bir koyun türüdür. Ermeni yaylasında yetiştirilen koyun çeşitleri, en başta, Eskişehir-Afyon düşey hattından bu yana, Ak-Karaman koyunudur. Doğuya doğru, eski Ermenistan'ın başlangıcından itibaren, Ak-Karamanlar bitmemekle birlikte yünleri çok uzun bir beyaz koyun türü olan Ademilere rastlarız. Fakat koyu renkli koyunlar gittikçe ço-

arazide çalgınca koşularla iyi ırktan atları bozarlar. Bir Arabın arkasından seve seve at sürersiniz, bazan da bir Türkün arkasından; ama bir Kürdün arkasından hiç bir zaman at sürmeyi istemezsiniz. Aynı gezgin, Arap-Kürt karışımı at ırkının çabucak iyi niteliklerini yitirdiğini söyler. Buna karşılık Albay Shiel Kürt biniciliğini över. Ben, Urmiye gölünün güneyindeki Mukri Kürtleri arasında at terbiyesinde Araplardan hiç de geri kalmayan, yalnızca usta ve işinin erbabı biniciler gördüm» (M. Wagner, *İran ve Kürdistan'a Gezi*, s. 239). Küheylan ırkı atlar içinde bak. Moltke, Mektuplar... s. 246).

ğalır. Bunlar Kızıl-Karaman'lar ve çeşitli kara türlerdir: Toj, Herik, Mor; ayrıca, Suriye sınırında da çok bulunan ve Ak-Karamanla Kızıl Karaman'ın karışımı olan Karkas. Bu renkli yünler, Batı endüstrisinde (kuşmaş boyama ekonomisinde) çok aranır. Aynı zamanda hayvancıya da yararlıdır, çünkü bu yünlerin içindeki renk maddeleri, koyunları güneş ışığının şiddetinden ve etkilerinden (koyun yılandığı) korur. (Bak. F. Balsan, *Türkiye Koyunları, l'Union ovine*'in şubat-mart 1940 sayısı).

Koyun yünü ve keçi kılı, Kürt kadınlarının keçe yapmasına¹ ya da eğirip giysi veya çadır dokumalarına yarar. Süt, çeşitli biçimlerde Kürdün başlıca besinini meydana getirir. Et ise, beklenilenin tersine, Kürt yemeğinde hayli nadirdir. Sürü, göçebenin sermayesini oluşturur ve bir süt hayvanı ancak özel hallerde kesilir. Erkek hayvanlarsa tahılla değişimde kullanılır. Öyleki et sadece özel günlere saklanır. Boyuzlu hayvanlara gelince, göçebeler bunları daha az yetiştirirler, çünkü sığır türü hayvanlar, koyun-keçi türü hayvanların daha iyi uyabildikleri sürekli göçlere pek dayanamazlar. Sığır yetiştiriciliği, çoğu zaman, çift sürmek için buna gerek duyan yarı göçebelerde görülür².

1) «Burada, çadır yaygınlarının ve kış kepeneklerinin yapıldığı kaba keçelerle ilgili garip bir imal tarzı görmekteyiz. Yere serilen yün artıkları, bir buçuk metre kadar uzunluğunda bir değneğin üstüne sarılır, değneğin her iki ucuna hayli uzun birer ip bağlanır ve bu iplerin uçları da bir atın hamutuna bağlanır; at, tarlalar arasında günlerce, bir çocuğun yönettiği bu tomanı sürükleyerek koşar» (Binder, *adı geçen eser*, s. 155).

2) Hayvancılık batı İran'da şu üç nedenden ötürü ekim kadar önemli bir rol oynar: 1. Hayvanlar, doğal gübre verir; 2. Beslenme ve satış bakımından büyük bir destektir; 3 Keçi kılı

Nihayet, köpekler de, gerek vahşi hayvanlara, gerekse yabancılarla karşı hırçın bekçilerdir. Karşılığında dikkatli olmak gerekir. Bu köpekler, boyunları güçlü, kulakları kesik, uzun gür kuyruklu, çoğu zaman bembeyaz ya da kapkara iri kurtlardır. Tipleri kesinlikle bellidir.

Bütün Kürt yaşamı böylece, sürülerin ihtiyacına göre düzenlenmiştir. Karların erimesi, Ermeni yaylasında boyveren bahar bitkileri, bütün kış boyunca kapalı kalan insanlarla hayvanlar için kurtuluşun yaklaştığını gösterir. Gerçekten de Kürt, soğuklar başlar başlamaz sürüsünü, kulübelerine bitişik bölmelerden oluşan sağlıklı ahırlara sokar: güneşli ayların tertemiz havasıyla ansızın bir tezat meydana getiren karanlık, havasız, çamurlu izbeler. Balık istifi yığılan hayvanlar, yararlandıkları açık hava nimetlerinin yarısını yitirirler. Bu hayvanlara, mahpus kaldıkları aylar düşünülerek toplanan yeşil otlar, ayrıca, keçilerin kemirici dişinin büyümesine olanak vermediği o muazzam bodur meşe ormanlarından getirilen meşe yaprakları verilir. Ancak temizlik koşulları çok kötüdür. Kansızlık kol gezer. Salgın hastalıklar, hiç kuşkusuz, bu karmakarışık yaşama tarzından illeri gelir. Ağıl adı verilen bu zemin altı ahırlar, Ermenistan ve İran Kürdistanında aynı tiptedir, ancak İran Kürdistanında evlerin dışına yapılır¹.

çadırların dokunması ve ip yapılmasında kullanılır. Koyun yünü ise halı-kilim gibi yaygıların dokunmasına yarar (Bak. A. K. S. Lambton, *İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1954, Oxford Univ. Press, s. 350).

1) Yaylalarda hayvanların bakımı çok belirli bir düzene göre yapılır. Akşam sağımından sonra hayvanlar daha bir saat yayılmaya bırakılır (bu *şev hor* denen akşam yemidir). Sonra hayvanlar gece için havız adı verilen kapalı yere konur ve burada gece

İlkbahar kurtuluşunun çok gecikmemesi gerekir, çünkü yem yedekleri tükenmek üzeredir. Eğer bahar geç gelirse, sürüler kırıma uğrar. Kar erimeye başlar başlamaz Kürtler, hiç değilse Ermenistan'da, yeraltındaki evlerinden çıkarlar ve geceler henüz serin olsa da, çadırlarını tepelerin daha açık ve daha kuru güney yamaçlarına kurarlar. Zaten ilkbahar da ancak altı hafta kadar sürer. Toprağın nemi, güneşin kızgın ışıkları altında çabucak emilir, kuraklık bitki örtüsünü yok eder ve Kürtler, gördüğümüz üzere, daha yukarlara, dağ otlaklarına doğru çıkar, yazı dağda geçirirler. Burada sözü yine Kürt yazarı Ereş Şemo'ya bırakalım:

«Biz sürülerle dağlarda dolanıp dururken, ağalarımız, sütü uzun süre saklanmaya ve taşınmaya elverişli ürünler haline getirmekle uğraşıyorlardı. Bu iş tabii pek ilkel bir biçimde yapılıyordu. Kürtlerde yağ yapımı kadınlara düşen çok çetin ve yorucu bir uğraştır. Ağa karıları, gündüzün sağılmış tüm inek, koyun ve keçi sütünü 2-10 kova süt alan büyük bakır kazanlara boşaltırlar. Kazan ateşe konur ve süt, kaynayınca biraz soğumaya bırakılır. Aşağı yukarı her

yarisından sonra saat bire kadar kalırlar. Bu saatten itibaren iki saat süreyle otlığa çıkarılırlar (şevin denilen gece yemi otlaması ve şafaka kadar kalmak üzere yeniden havız'a kapatılırlar. Şafaktan sonra hayvanlar iki ya da üç saat süreyle otlamaya bırakılır (teşt hor), bundan sonra her sürü kendi sabit ve belli yalağında sülânır. Sulamadan sonra, danega denilen yerde sabah sağımı yapılır. Sağım bitince hayvanlar, yeniden pişti roj adı verilen kapalı yere konurlar ve burada akşam sulamasına kadar kalırlar. Bu ayrıntılar belki de tatsız görünecektir, ama burada okuyucuya, Kürt yaşamının sürünün bakım düzenine ne denli bağlı olduğunu göstermek için bunları vermekten çekinmedik.

on dakikada bir ağanın hanımı parmağıyla sütün sıcaklığını ölçer. Süt mayalanma için gerekli derecede soğuyunca, hanım her kazana bir çorba kaşığı yoğurt atar ve kazanın üstünü bir yün örtü (yelop) ile örter. Sabah için herşey hazırdır ve hanımlar yoğurdu, ağızları sicimle sımsıkı bağlanan yayıklara (meşk) korlar. Bundan sonra en zor iş başlar. Yayık olunca ya kadar tulukları, zaman zaman soğuk su katarak bir o yana, bir bu yana sallamak gerekir. Yayık olunca -ki bu da öyle çabucak olmaz, çünkü bu yorucu ve monoton iş için çok çaba harcamak gerekir- tuluğun içindeki sıvı, tülден yapılma huni biçimi özel keselere boşaltılır ve burada yağ bastırılır. Daha sonra, hazır hale gelen yağ keseden çıkarılır, taze suyla yıkanır, içine tuz katılır ve bu işe mahsus kaplara konur.

«Kürtçe dew denen, yağdan arta kalan sıvı beyaz peynir (çökelek) yapmaya yarar. Bu sıvı tuzlanır, çeşitli otlarla çeşnilendirilir, tamamıyla katılaştığı zaman da tül keselere konur ve üstüne bir ağırlık konup bastırılır. Kesilmiş süt suyu (ayran) danalar için kullanılır. Bastırılan peynirse tulumlara sıkı sıkı doldurulur. Beyaz peynir Kürtlerin başlıca yiyeceğidir. Zenginler bu peynirden bol bol, 10-15 tulum kadar hazırlarlar; yoksullarsa bütün aile için bir ya da iki tulum yaparlar.

«Peynir de aynı derecede ilkel bir biçimde hazırlanır. Kadınlar gündüzün sağılan hiç kaymağı alınmamış sütü kazanlara boşaltırlar. Kürtler, kaymağı alınmış sütle peynir yapmanın büyük bir günah olduğu inancındadırlar. Daha sonra süt kaynatılır ve etene ile mayalanır.

«Bu amaçla Kürtler, koyunlar doğurduğu zaman etenelerini toplarlar, billür tuzlarla yıkarlar ve kuruturlar. Kuruyan etene, aşağı yukarı iri bir metelik bü-

yüklüğünde parçalara bölünür ve bu parçalar kazanlarda peynir hazırlanmasına yarar. Mayalanma çabuk olur: Süt 15-20 dakikada pıhtılaşır. Daha sonra, bu pıhtılaşmış süt, özel olarak hazırlanmış küçük tül keselere boşaltılır. Keseler, sicimle bağlanıp düz bir taşın üzerine konur, kocaman ağır bir taşla da bastırılır. Yassılmış yuvarlaklar halini alan keselerden çıkarılan bastırılmış peynir açık havada kurutulur.

«Kürtlerin yaz göçleri, sürülerinin bir yerden bir yere gidişi rastgele değildir. Baharda kar, vadilerde hızla, dağlarda ise yamaçların aşağısından başlayarak ağır ağır erimeye başlar ve her hafta yavaş yavaş yüzeyin bir kısmı ortaya çıkar; bu yüzeyler de, nemin bolluğu ve güneşin sıcaklığı sayesinde çabucak bitki örtüsüyle kaplanır. Geri çekilen karı izleyen göçebeliler sürüleriyle dağda gittikçe daha yükseğe çıkarlar. Sonbaharda ise, aşağı yukarı ekimin ikinci yarısına doğru bu hareket ters yönde yeniden başlar. Vadilerde yağmur yağar, yüksek dağlarda kar düşmeye başlar ve Kürtler ilerleyen karın önünde geri çekilerek sürüleriyle dağlardan inmeye başlarlar. Böylece, yazın otların yeniden bittiği eski konak yerlerine varırlar. Nihayet, sonbaharın sonlarına doğru sürüler, henüz kar düşmemiş vadilere inerler. Buralarda kar arasına yağsa bile gündüzün çabucak erir. Sonunda kar vadilere de yağar; o zaman sürüler sahipleriyle birlikte kış barınaklarına dönerler.

«Kürtler, sürülerin bu sonbahar dönüşünü mutlu bir olay gibi kutlarlar; çünkü, özgür olmakla birlikte bazı tehlikeler taşımaktan da geri kalmayan yayla günleri bitmiştir; sürüler sağ salim yuvalarına dönmüşler, çobanlar yazın çalıştıkları günlerin karşılığını yakında almayı beklemekte, mal sahipleri ise keselerine girecek büyük kazançları düşünmektedirler.

Yine de bu bayram, ilkbahardaki Baro-Dan'la hiç bir şekilde kıyaslanamaz. Onun kadar canlı ve plânlı değildir. Mevsim değişikliği Kürtlerin ruh hali üzerinde çok etki yaratır. Bu, özellikle, donuk günleri, yağmurları ve sisleriyle sonbahar gelince belli olur. Hayvanların da yaklaşan değişikliği sezdiklerini sanırsınız. Ben, yazın iyice beslenip güçlenen koyunlarımı aşağıdaki vadilere doğru sürdürdüğüm zaman, bana öyle gelirdi ki başlarını kederle yere eğen hayvancıklar, yaz özgürlüğünün bitmesine ve daracık ağıllarda geçirecekleri uzun ve sıkıcı günlerin başlamasına üzülmediler.

«Ama hayat tabii ki ihtiyaçları ve kaygılarıyla ağır basar. Her ağa karısı daha, eve dönerken, dostlarıyla yazın başarılı geçip geçmediğinin hesabını yapmaya koyulur. Bu kadınlar, aralarında ne kadar yağ, ne kadar çökelek ve peynir hazırladıklarını hesaplarlar. Erkeklerse, evlerini zarara sokmadan ne kadar yağ, peynir, yün satabileceklerini ve böylece elde edecekleri parayla ne kadar buğday ve arpa satın alabileceklerini hesap ederler. Göçebe Kürtler esas olarak hayvancılıkla uğraştıklarından, kendileri ekim yapmazlar ve ekmek satın almak zorunda kalırlar. Bundan ötürü tahıl fiyatları onlar için çok önemli bir sorundur. Ayrıca kışlağın düzenlenmesi sorunu da görülür, çünkü Kürtler saman yığmazlar, kışın her gün hayvanlarını otlığa çıkarırlar¹. Genç ağa karıları, seyyar satıcıdan trampa usulüyle ne kadar mendil, iğne, ipelik, düğme, kibrit, saç süs eşyası satın alabileceklerini birbirlerine anlatarak övünürler. Genç erkek ve kızlar sırlarını birbirlerine açarlar: Hangi kız

1) Gördüğümüz gibi, yüksek Ermeni yaylasında böyle olmaz.

hangi oğlanı, hangi oğlan hangi kızı yavuklu seçmiş Kesin olarak söz kesilmiş mi?.. Sevdalılar, yazı ne kadar mutlu geçirdiklerinden sözedirler; başbaşa oturdukları yerleri, beraberce serin ve duru sularını içtikleri pınarları, aylı geceleri ve böyle geceler, çiçekli dağlarda geçirdikleri, hayatlarının en tatlı dakikalarını anarlar; yine buralarda sereserpe, ana-babalalarının dikkatli gözlerinden uzakta gülüp oynadıkları, dansettikleri, sevdikleri şarkıları söyledikleri yerleri, nihayet, son karar anında *Hudé* (Tanrı) adına, ömürleri boyunca birbirlerine bağlı kalacaklarına yemin ettikleri köşeleri dile getirirler.

«Genç kızlar arkadaşlarına nişanlılarının ya da sevdalılarının verdikleri armağanları gösterirler: gümüş veya bakır yüzükler, yaldızlı bir ayna, ya da renk renk incik-boncuk. Delikanlılar da, aldıkları cep mendili, küçük boncuklarla işlenmiş para kesesi, renk renk ipekle süslü gömlekler, yünden örülmüş çoraplar, eldivenler gibi armağanları gösterirler. Sonra birden, solmuş otların, buruşmuş çiçeklerin, yaprakları sararmış ağaçların çevresinde gökyüzü kararır ve ansızın çıkan rüzgârlar insanları adımlarını sıklaştırmaya zorlar.

«Böylece Kürtler, aileleri, malları ve sürüleriyle birlikte, sonbahar yağmurlarıyla ıslanan yollarda ağır ağır ilerler ve sonunda kış konutlarına ulaşırlar. Burada sürü sahiplerinin karıları kış için telaşla yenden evlerine yerleşmeye koyulurlar, dağdan getirdikleri ürünleri yerlerine dizer, hayvanları sayar ve evişlerini düzene korlar.

«Sonra, en çok çobanlarla yamaklarının sevdikleri *beran-berdan* («koç katımı») bayramı gelir. Gerçekten de, bunların hizmetleri tam bugün sona erer ve yazınki çalışmalarının karşılığını bugün alırlar.

Beran-berdan günü dişi koyunlar, etrafı çevrik ayrı bir yere konur ve bunların yanına, bütün yaz boyunca diğerlerinden ayrı bir sürü içinde otlayan damızlık koçlar katılır. Gelecek baharda bütün koyunların aynı günlerde kuzulamaları için böyle davranılır. Erkek koyunlar dişilerinin yanına salındığı anda Kürtler, sanki koyunlarının evliliğini kutlar gibi havaya silah sıkırlar. O gün *mrtoha* (badem şekerlemesi), *gata* (şekerli ince börek), *kavurma* gibi çeşitli yemekler hazırlanır ve konuklar akşam yemeğine davet edilir. Daha sonra fakirler çağrılıp, onlara da tabaklar içinde yemek dağıtılır.

«Genç kızlar, başlarındaki ipek mendilleri çıkarıp gözde koçların boynuna atarlar; delikanlılarsa o kızları sevdiklerini ve kendileriyle evlenmek istediklerini belirtmek için bu mendilleri yaklaşıp alırlar. Ana-babalar, kızlarının mendilini hangi delikanlının aldığıını gözlerler, bilirler ki gençler yazın anlaşmışlardır ve kızları mendili alanla evlenmeye razıdır. Ana-babalar açısından bir sakınca yoksa nişanlar takılır, bir süre sonra da düğün töreni yapılır. Tabii ana-babalar zengin gençleri tercih ederler. Eskiden pek az sürü sahibi, kızını bir çobana vermeğe razı olurdu.

«Beran-berdan bayramında, sürü sahipleri çobanlarının hesabını keserler. Yetişkin bir çoban yaz çalışması için 8-12 genç koyun, çoban yamağı ise 3-5 koyun alırdı. Yöredeki âdete göre çoban, 25 koyun başına bir dişi koyun alırdı; buna göre sürü sahibi, eğer 200-250 koyunluk bir sürüye sahipse, çobana 10-12 koyun verirdi. Bu, çobanın çetin ve tehlikeli emeğinin karşılığı olmaktan çok uzak bir miktardı. Sürü sahibi Kürt ayrıca dolambaçlı yollardan da bizi aldatmaya çalışırdı. Daha az varlıklı diğer komşularıyla anlaşp, bir ücret karşılığında onların küçük sürülerini de

yaylaya alırdı; böylece, hissettirmeden 200-300 koyun daha toplarlar, bunlar kendi sürüsüyle birlikte yayırdı. Bu eklemeli sürünün tümünden sorumlu tutulan çobana ise ek hiç bir ücret verilmezdi.»

§ 4. Tarım, Meyva Toplayıcılığı, Av.

Şimdiye kadar okuyucuya, geçimlerini çoğunlukla hayvancılıktan sağlayan Kürtlerin yaşama biçimini tanıtmak istedik. Ancak bazı hallerde Ermenistan'da, Kürtlerin, yaz güneşinin kavurduğu ovanın üstündeki yamaçlarda bulunan birkaç arpa tarlasını ilkbaharda ektikleri görülür. Bu tarlaların verimi çok düşüktür, çünkü toprak, ağaçtan yapılmış ilkel bir karasabanla sürülür. Arpa, hem ekmeği yapılan, hem atlara yem olarak verilen bir tahıldır, çünkü Ermenistan'da yulaf ekilmez. Tarım, Torosların, Mezopotamya ovasına bakan ve hayvanlar için kış otlakları da bulunan güney yamaçlarında daha gelişmiş durumdadır. Ancak Kürdü yalnız çoban ve yarı-göçebe ya da göçebe olarak görmek doğru olmaz. Yerleşik Kürtlerin çok başarıyla ekicilik yaptıkları, örneğin İran Kürdistanı gibi birçok Kürt bölgesi vardır. Ama Orta Kürdistan'ın ücra köşelerinde (Harki-Oramar) bile, son derece özenle ekim yapıldığına, her karış toprağın taraça taraça dizilmiş tarlalar halinde, çok iyi plânlanmış ve bakımlı bir sulama sistemiyle ustaca işlendiğine rastladığımız oldu. Hatta, yer yer su getirme çalışmalarının çok eski devirlere kadar çıktığına inanılabilir. Örneğin Lerch bu noktaya değinmiştir:

«Kürtler, eski Kaldeliler gibi¹, çok beceriklidirler

1) Esasen Kürdistan'da, bazan köprü, kanal gibi birtakım

ve toprağın sulanması için su borularının yerleştirilmesinde çalışmaktan yılmazlar. Bununla birlikte tarım, hemen hemen bütün dağlılarda olduğu gibi, onlarda da tâli bir uğraştır; ancak yine de tarımla Araplardan çok uğraşırlar. Gerek kendi geçimleri için, gerekse evcil hayvanlara yedirecekleri samanı sağlamak için, ihtiyaç duydukları oranda ekim yaparlar. Özellikle mısır, buğday, arpa ve pirinç ekerler. Tütün de yetiştirirler. Ama Kürtlerin ana varlığı sürüleridir...» (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 23-24).

Bir Kürt atasözü şöyle der: Ne Ereb ü rez, ne Fl-leh ü pöz (Ne Arapla bağ, ne Ermeniyle davar [olur]). Bu atasözünde apaçık görülen karşıtlıklar ortaya konmaktadır; Kürtse tam anlamıyla hayvancıdır (Bak P. Rondot, *Dağlı Aşiretler...*, Bull. d'Et. or., Şam, 1936. cilt VI, s. 3).

Genel olarak bütün gözlemciler, Kürtlerde tarımın yayılmasını köstekliyen başlıca engelin, her türlü girişimi baltalıyan vergi sisteminde yattığı kanısında birleşmektedirler. Öte yandan, sürüleri kıran salgın hastalıklar yüzünden zoraki yerleşme örnekleri de görülmüştür. Kürt ekonomisinde avın ve bazı toprak ürünlerinin toplanmasının oynadığı role de işaret

eski yapıların izlerine rastlanır: «...Belat Suyu'nun sağ kıyısında çok yüksek dik bir duvar ve aşağı yukarı 50 metrelik bir mesafe boyunca eski bir kemerli yolun harabeleri uzanmakta olup bunlardan bugün 5-6 kemer ayakta kalmıştır. İnsan bu tür çalışmaların nasıl olup da aptalca terkedildiğine şaşar kahr. Hangi girişimin sonucudur bunlar? Hangi devirden kalmıştır? Bu sorularına çeşit çeşit cevaplar aldım. Bölgede yazıtların bulunması, ülkenin tarihinin yazılmasını hemen hemen imkânsız kılmaktadır» (Binder, *adı geçen eser*, s. 187).

etmek gerekir. Ormanı çok az olan Ermenistan'da yakacak odun ciddi bir sorundur. Birçok yerlerde, sadece, özel bir bıçakla yerden sökülen dikenli bir geven türüne rastlanır. Kürtler bu yakacağı, çoğu zaman eşek sırtında uzaklara taşıyıp kent pazarlarında satarlar. Bundan aynı zamanda odun kömürü de yapılır. Esasen başlıca yakacak, samanla ya da kuru yapraklarla yoğrulmuş inek mayısından oluşur. Gevene gelince, bundan, kökü çizgi çizgi yarılarak, kitre denilen bir zamk da çıkarılır. Gerek güney Toroslardaki, gerekse İran Kürdistanı'ndaki bodur meşeler², sepicilikte çok aranan mazi ve bunun yanısıra doğu tatlıcılığında kullanılan, şeker gibi beyaz bir çeşit kudret helvası³ verirler. Kürtler, birtakım otlar da toplarlar; bunlardan bazıları yenir (sping, turşo, mendik, pekask,

1) Buna karşılık, İran Kürdistanı'nın batı kesimi ormanlarla kaplıdır. Bu bölgede Kürtler, su kapları dahil bütün ev aletlerini ağaçtan yaparlar. Daha hafif ve daha dayanıklı olan bu eşyalar, göç döneminde taşınmaya da daha elverişlidir. (Serdeşt dağçemberi ve bundan sonra, Senneh'in kuzey-batısındaki Gel-i - Han boğazından itibaren, aşağı yukarı 300 kilometrelik bir mesafe üzerinde yayılan Javrud, Gavrud, Sursur, Revansir, Civanrud, Lehsun, Aoraman, Merivan ve Baneh kasabaları).

2) İran Kürdistanı'nda ondörde yakın meşe türü vardır: Mazu, belud, denukeh, siçeleh, harnuk, kelkaf, bera mazu, këleh şinkeh, hemzeh, begi, teskel, kevel, pankah, garkeh, puzeh, hukeh. Mazu ve kelkaf türleri en iyi mazıyı verirler.

3) «Meşe türleri sayısızdır; yaprak ve palamutları binlerce şekil gösterir. Meşelerin üzerinde, bugün de İbraniler zamanındaki gibi yere düşen kudret helvaları görürüz. Kudret helvası yapraklar ve palamutlar üzerinde reçine çiği gibi belirir; ama yine de bunun bir bitki terlemesi mi, yoksa çiğ mi olduğu hiç bir zaman anlaşılamamıştır, çünkü çöldeki kayalarda da, başka ağaççıklar hariç olmak üzere meşelerin ağaç kısmında da görülen damla tıpatıp aynıdır» (Binder, *adı geçen eser*, s. 195).

yabani ispanak ve kuzu kulağı gibi şeyler), bazıları da böcek öldürmekte kullanılır. Böcek öldürücü otlar, kış konutlarının sağlıksız koşullarında çok gerekli maddelerdir. Kürtler, frenk üzümü gibi bazı bitkilerin boyayıcı niteliğini de bilir ve bunları halı-kilim gibi aile dokumacılığında kullanırlar. Yine bu toplayıcılık çerçevesinde, son olarak, yapay buz yerine geçen kara da değinelim; Kürtler bunu, yazın kentlilere satmak için Amadiye ve Musul'a getirirler.

Ava gelince, hiç değilse büyük av hayvanlarının seyrek bulunduğu Ermenistan'da, önemli bir geçim kaynağı oluşturmaz görünmektedir. Toroslarda av kuşlarına, geyiklere, kurtlara, yaban domuzlarına, ayılara rastlanır; fakat genel olarak, Kürtlerin, sürekli göçlerinde sürülerini yırtıcı hayvanlara karşı korumak için ateşli silahlar kullanmaları bu hayvanların sayısını hissedilir ölçüde azaltmaktadır. Sistemli bir yöketmenin etkileri, bilindiği gibi, münferit avlanmalardan daha tahrip edicidir¹.

§ 5. Zanaat ve Ticaret.

Ev sanatlarıyla ilgili uğraşlara geçerse, bunlar arasında, kumaş ve halı-kilim dokuyan, çoğu zaman da giysilerinde ya da çadır düzenleme işlerinde hayli zevk sahibi olan kadınların çalışmalarından söz etmemiz gerekir. Burada da, Hükümet ve özellikle onun vergi talepleri karşısındaki bağımsızlık derecesini gözönünde tutmak gereklidir. Bu vergilerin daha et-

1) İran Kürdistanı yılda aşağı yukarı on bin tilki ve zerdeva derisi sağlar ve bunlar Rusya'ya ihraç edilir. Bu bölgede samur da eksik değildir. Millingen (1870'de doğru) Kürdistan'da hâlâ bir çok pars bulunduğuna işaret eder.

kili olarak uygulandığı yerlerde Kürt halkı, hızla yoksullaşır ve süsleme, dokuma gibi, Kürdün ilkel, ama doğuştan gelen ve tazeliği hiç de eksik olmayan estetik duygusunun, renkleri uyumlandırma zevkinin rol oynadığı işlere karşı heves göstermez. Senneh bölgesindeki Kürt seccade'leri İran'da ünlüdür. Kürtlerin bu sanatsal yeteneği, kemikten yontulmuş hançer sapları, gümüşten kemer tokaları, işlemeler gibi çok kullanılan bazı eşyalar üzerinde açıkça görülebilir. Unutmamak gerekir ki Kürdistan sadece bir göçebe ya da ekici ülkesi değildir; aynı zamanda, bazı zanaat geleneklerinin ve çalışma usullerinin olduğu kentler ve kasabalar da çoktur. Örneğin Van, Bitlis, Erbil, Senneh, Savuc-Bulag gibi kentler, zanaatın her türlü biçiminin gelişmesine elverişli bir ortam meydana getiren, salt Kürt¹ yerleşme merkezleridir (deri, maden, ağaç işleme)².

A. Sakisyan, XVII. Yüzyıl Bitlis Kürt Beylerinden *Abdal Han ve Hazineseri* adlı makalesinde (*Journal Asiatique*, cilt CCXXIX, nisan-haziran 1937), bu kişiye ait sanat eserleri, silahlar, mücevherler ve elyazmaları üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, Kürt reisleri arasında, artistik zevkleri olan ve el sanatlarını teşvik etmiş olmaları gereken ince zevkli koleksiyoncular bulunduğunu göstermektedir. Özellikle Senneh'te, tütünlükler, kutular, sandıklar, bastonlar, satranç takımları yapan usta zanaatçılarla malzemelerini alüvyonlu topraklardan alan çömlek-

1) Van hariç.

2) Özellikle Suriye Kürtlerini incelemiş olan P. Rondot şöyle der: «El sanatları, ya yünü eğiren ve dokuyan kadınların, ya da aşirete giren veya yakınında yaşayan ve boyacılık, sepicilik, maden işleme işlerinde çok başarı gösteren Ermenilerle Yahudilerin işidir.

çiler vardır. Van'da kuyumcular ünlüdür: gümüşten kupa ve nargile vb. işlerler. «Van gölünün güneyinde çömlekçilik sanatı, üstün bir mükemmellik ve incelik derecesine erişmiştir. Yarı yıkılmış Zorg köyü özellikle çömlekçilik işlerinde ün kazanmıştır» (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 24).

Kürt, yukarıda belirtilen ölçüler içinde zanaatçı sayılabilirse de, hiç bir zaman bu meslekle geçinen tüccar olmamıştır. Ne var ki basit yaşam tarzı içinde bile, doğal ekonomisinin kendisine sağlayamadığı nesnelere dışardan almak zorundadır. Burada en başta, Ermeni ya da İranlı silah satıcılarından aldığı silahlar gelir. Ateşli silahların yayılmasından önce bile Kürt, mızrakları, kesici ve delici silahları için bambu¹ satın almak ihtiyacındaydı. Kürdün her an tehlikeye açık yaşamı için son derece zorunlu olan ve elde etmek için her türlü yoksulluğa katlandığı bu silahlardan sonra, süs ve lüks eşyaları gelir ki Kürt bunları da çok sever, çünkü güzel giysilere düşkündür ve bunları soylu bir rahatlıkla giyer. Mızrak, yerini mükerrer ateşli tüfeğe bırakmadan önce, her zaman bir devekuşu tüyüyle süslü olurdu. O zamanlar kullanılan küçük kalkan da, çoğu zaman yapıldığı maddeye göre canlı renkler taşıyan ya da kakmalı bir sanat eseri idi. Sarıkların yapıldığı ipekliler ya da geniş kemeler Kürdün her zaman aradığı şeylerdir. At gibi silah ve giysi de, Kürt halk şirinde sık sık bütün ayrıntılarıyla anlatılmış ve övülmüştür. Göçebe Kürt en başta trampa yoluyla alış-veriş yapar. Hayvanından

1) Bu bambular, İran tüccarları aracılığıyla Hindistan'dan ithal ediliyordu. Bunların yedi boğumlusu en üstünü sayılıyordu. Uzunlukları 4,5 yarda idi (Millingen, *Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, s. 349).

başka yününü, derisini, yağını, peynirini, keçesini, kilimini, mazısını ve yakacak odununu da pazara götürür. Alış-verişte para pek az kullanılır. Gerçekten de para, daha çok, kadınların baş ya da elbiselerinde süs olarak işe yarar. Bu trampa işlemleri, genellikle yayla dönüşü, sonbaharda yapılır. Bu işte kazanan taraf kuşku yok ki Kürt değildir.

Kürt yaşamının ekonomik yönü yabancı gözlemciler tarafından nadir olarak ele alınmıştır. Bu konuda pek az gözleme sahibiz, üstelik bunlar eski bir döneme aittir. Kürdistan ekonomisi az evrim, geçirdiği için bu gözlemler yine de kullanılabilir, çünkü büyük ölçüde değişmemiş olması gereken birtakım genel eğilimleri göstermektedirler¹.

Böylece, Kürdistan'ın ücra köşelerinde bile vaktiyle bazı kapitalizm biçimlerinin varolduğunu kanıtlayan birçok gözlemler sıralanabilir. Gerçekten de Kürdistan, Bağdat'ı, İstanbul'u, Suriye'yi hayvan bakımından besleyen bir merkez hizmeti görüyordu. Aynı zamanda, yün ve yünlü, bal, mazi, kitre ve bazı boya maddeleri ihraç ediyordu. Silahları, pamuklu ve ipekl dokumaları, şeker ve diğer büyük tüketim maddelerini ise ithal ediyordu. Böylece, ihracatın ithalatı

1) Bu gözlemler, O. Vilçevsky'nin Kürtlerdeki tarımsal cemaat ekonomisi ile ilgili makalesinde (*Ethnographie soviétique*, sayı 4-5, 1936) toplu halde bulunmaktadır. Dr. H. Christoff da (*Kürtler ve Ermeniler*, 1935) ekonomiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir; bunları bu bölümde kullandık. Nihayet, İranlı bir yazar da (*Şemim-i Hamadâni, Kordistan*) bu konudan söz etmektedir. Bu yazar İran Kürdistanı'nda Yahudilerin oynadığı rolden acı yakınmakta ve bunların, ihracatı tekellerine alacak ölçüde mali imkânları ellerinde topladıklarını söylemektedir. Bu Yahudiler ayrıca kaçakçılık işlerine de girişmekteymişler (*adı geçen eser*, s. 79-80).

aştığı ve ithal edilen maddelerin -silahlar dışında- baş-
lıca müşterisini oluşturan yerleşik Kürtler kadar gö-
çebe Kürtlerin de elinde büyükçe paralar kaldığı var-
sayılabilir. İstanbul, her yıl Kürdistan'dan canlı ola-
rak aşağı yukarı 1,5 milyon baş koyun-keçi alıyordu.
Bunların sayısı belki de daha yüksekti, ama birçoğu
uzun ve yorucu bir yolculukta telef oluyordu. Her sü-
rüyü 1500-2000 baştan oluşuyor, çobanlar bunları ker-
van yollarının uzağından götürüyorlardı. Van'dan İs-
tanbul'a varmak 17-18 ay sürüyordu. Bitkisel ürünler
arasında, aşağı yukarı 35.000 £ tutarında mazi ihraç
ediliyordu. Sakız ağacının (bir çeşit reçineli fıstık
ağacı) meyvasından sabun imalinde kullanılan yağlı
bir madde çıkarılıyordu. Kök boyası da ihraç edilen
boya maddeleri arasındaydı. Ayrıca, Cezire civarın-
dan çıkan ve tiftiği çok makbul tutulan yün de bol
miktarda ihraç ediliyordu. Bu Ankara keçisi yünü,
şal ve palto yapılmasına yarar. Şallar, Kürt kadınla-
rının zevkini gösteren, işlenişlerindeki mükemmellik,
renklerindeki zenginlik ve desenlerindeki çeşitlilik ile
kendini belli eder. Diyarbakir de Halep ipeklileri gibi
parça halinde satılan ipeklileriyle ünlüdür; ama çok
daha ucuz oluşu bu ipekliye Karadeniz sahiline kadar
geniş bir müşteri kitlesi sağlar. Böylece, 19. yüzyılın
ortasına doğru Türkiye Kürdistanı'nın yılda toplam
olarak 700.000 £ tutarında ürün sattığı hesaplanıyor-
du. Aynı dönemdeki bir başka gezgin de, Van vilaye-
tine bağlı Culamerg kazasının ekonomisi üzerinde
bilgiler vermektedir. Musul'a ve İran'a yapılan ihra-
catın başında yine mazi gelmektedir. Yılda bu mazi-
dan 30.000 kantar satılır (1 kantar = yaklaşık 250 ki-
logram). Batman'ının (2,9 kg.) fiyatı 50 kuruştur. Bal-
mumu'nun batmanı 40-50 kuruştur. Tütünün batma-
nı 10-12-15 kuruş arasında değişir. Çile halindeki ipe-

MENEĞİ GİDİCİ

ğın batmanı 30.000 [?-ç.] kuruştur. Boya maddeleri arasında, alacagri adı verilen ağacın meyvaları, güzel sarı bir boya verir ve marokeni boyamakta kullanılır. Bu boyadan Halep ve İran'a çok miktarda ihraç edilir. Yağlı yapığı halindeki yünün batmanı 20-25 kuruşa, yıkanmış ise 30 kuruşa satılır. Bundan başka, Musul, Halep, Şam ve Kayseri'ye 10.000 başa kadar büyük koyun-keçi sürüleri sevk edilir. Bir koyunun fiyatı 10-50 kuruştur. Yün, aynı zamanda elbise-iik kumaş, ya da satmak üzere *palas* (gündelik yaygı) dokumaya yarar. İnek ya da koyun yağı Musul'a, Giyaver'e batmanı 35-40 kuruştan satılır. Bütün bu ürünlerin satışı yerinde, dışardan gelmiş tüccarlara yapılır, çünkü yerliler gümrükçülerden korktuklarından köylerinden dışarı çıkmazlar. Ayrıca Tebriz'li, Urmiye'li, Kaşan'lı Yahudiler, Ermeniler ve Türkler de değişim yapmak üzere mallar getirirler. Yerliler Türk hükümetinden gizli olarak demir ve kurşun da işletirler. Bunları hem muhtaç oldukları araçları yapmakta kullanırlar, hem de satarlar. Zerne-Meydan kasabasında, sarı boya olarak kullanılan, Müslümanların kıl dökücü olarak da kullandıkları toprağın (aşı boyası) çıkarıldığı bir ocak vardır. Bu topraktan İstanbul'a, Bağdat'a ve Hindistan'a yılda 30.000 kantar ihraç edilir. Bu ocak killi bir dağda bulunur ve onu işleten hükümetin malıdır.

Bütün bu bilgiler Vilçevsky'nin şu sonuca varmasına yol açmaktadır: 19. yüzyılda Kürdistan'da ticaret, özellikle bütün bu örneklerde emperyalizmin sızmasından önceki mahalli ticaret sözkonusu olduğuna göre, yeterince canlıydı. Gerçekten de, o zamanlar Kürdistan ekonomisinin artık salt doğal bir evrede bulunmadığına ve para esasına dayalı değişimlerin burada belli bir zamandan beri görülmekte olduğuna

inanılabilir. Kürdistan'ın ekonomik yapısı üzerinde bir görüş ileri sürmek ve bundan birtakım sosyolojik dersler çıkarmak için, esasen (Vilçevsky'nin de incelemesinin başlangıcında söylediği gibi), Kürt ülkesinin tümü için henüz eksik olan daha ayrıntılı belgeler gerekir. Bugünkü Türkiye Kürdistanı konusunda Vilçevsky, kısmen, Kemalist cumhuriyet rejiminin ekonomik faaliyetlerinden yararlanmıştı. Demiryolları şimdiden Diyarbakır ve Erzurum'a gelmiştir ve bunların, Van gölünü dolanarak İran sınırına doğru, ayrıca Diyarbakır'den başlayarak Mezopotamya'nın kuzeyine doğru uzatılması plânlanmaktadır. Demiryolunun etkisi şüphe yok ki bu yörelerde, yer değiştirmeleri ve mübadeleleri kolaylaştırarak, kendisini hissettirecektir. Yeraltı servetleri arasında bakır Diyarbakır bölgesindeki Ergani'de çıkarılmaya başlanmıştır. Kürdistan'da demir, kömür, petrol gibi diğer avantajlı maden yataklarıyla ilgili keşif ve araştırmalar yapılmıştır. Kürt hayvancılığı bugünkü Hükümetin ilgisine kavuşmuş görünmekte, Hükümet veteriner hizmetleri kurmakta ve M. Balsan'ın yukarıda sözü edilen makalesinde naklettiği gibi, yünün kalitesini iyileştirmek için tedbirler almaktadır. Bütün bu yeniliklerin de Kürtler için hayırlı sonuçlar vermesi, yeri gelince yeniden üzerinde duracağımız gibi, aslında, Kürtlere karşı güdülen genel politikaya bağlı olacaktır. Gerçekten de, ekonomik coğrafyanın ilk gerçeklerinden biri, Kürdistan'da da varlığı inkâr edilemeyecek doğal kaynakların, bir ülkenin ilerlemesi ve refaha ermesi için tek başına yeterli olamayacağını, bunun için «her şeyden önce politik rejime ve onun yöntemlerine bağlı belli bir genel ortamın» gerekli olduğunu bize öğretmektedir.

Badger (*Nesturiler*, I, s. 46-47), Türkiye Kürtleri-

nin, adil bir yönetim altında bulunsalardı, uysal ve yararlı uyruklar olacaklarına inanmaktadır. Tarımla uğraşan kişiler Padişah makamlarından çok eziyet görmektedirler. Niçin böyle sık sık isyan ettiklerini soran Badger'e Kürtler şöyle cevap veriyorlarmış: «Ne yapalım? Ovaya yerleşip köy kursak, bağ diksek, buğday eksek, kıraç toprağı sürmeye koyulsak, üzerimize o kadar ağır vergiler yükleniyor ki zahmetimize karşılık elimize hiç bir şey geçmiyor. Geriye yapılacak ne kalır? İstemeye istemeye evlerimizi terkedip dağlarda, herhangi bir baskı altında ezilmeyen kardeşlerimizin yanına sığınıyoruz. Bizim de kaderimiz bu. Ama Tanrı halimize acır» (Bak. Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 61)

Gerçi Badger'in bu satırları yazdığı dönemden (1840'a doğru) bu yana değişiklikler olmuştur. Bunlara işaret etmiştik. Ama Kürtlerin Hükümet makamlarına karşı güvensizliği silinmemiştir ve silmek için de fazla bir şey yapılmamıştır.

§ 6. Bir Ekonomik Reform Programı.

İran Kürdistanı için de aynı şeyler söylenebilir. Rıza Şah Pehlevi'nin yönetimi altında burada da derin dönüşümler olmuştur: Merkezi iktidarın pekişmesi, kamu maliyesinin daha modern bir şekilde düzenlenmesi, bankaların tarım alanındaki faaliyeti, demiryolları yapımı, karayolu şebekesinin genişletilmesi, göçebeleri yerleştirme denemeleri gibi¹⁾. Bununla birlikte bu, uzun soluklu bir çalışma olup daha yeni başlamıştır ve şimdilik, demiryolu boyunda bulunan daha gelişmiş eyaletlerde etkisini göstermektedir. İran Kürdistanı, yani, daha önceki bölümde işaret

1) Bu yerleştirmenin yapılış tarzı da, esasen, Miss Lambton'un yukarıda sözü geçen eserinde şiddetle eleştirilmektedir.

ettiğimiz gibi, Kermansah'la Urmiye gölü arasındaki bölge, henüz yalnızlığından kurtulmuş ve gözle görür ilerlemeler kaydetmiş değildir.

Bu bakımdan, adını andığımız İranlı yazar Şemim-i Hamadani'nin önerdiği, İran Kürdistanı'nda yapılması dilenen reformlarla ilgili programı buraya almakta yarar vardır. Bu yazarın programda ileri sürdüğü hususlar şunlardır:

1 — Sınırdaki göçebe Kürt aşiretleri ovaya yerleştirilmeli ve tarıma teşvik edilmelidir. Her aşiretin başına, yerleşmesine ve tarım çalışmalarına gözcülük edecek, özenle seçilmiş, Tarım Bakanlığından bir temsilci konulmalıdır.

2 — Kendi çevrelerinde bulunan aşiretlerin sayısına oranla son derece yetersiz olan gezici öğretmenlerin sayısı arttırılmalıdır. Okul çağındaki kız ve erkek çocukların sayısına göre, belli yerlerde okullar kurulmalıdır. Öğretim dili Farsça olmalı, ama programların yüklü olmasından kaçınılmalıdır. Örneğin İran tarihi kısa bir şekilde okutulmalıdır.

3 — Kermansah ve Senneh'de, ya da Hükümetçe seçilecek başka yerlerde meslek okulları açılmalı ve buralarda marangozluk, doğramacılık, demircilik gibi sanatlar öğretilmelidir.

4 — Ziraat Bankası, Kürdistan'da bir şube kurup köylülere para ya da mal olarak kredi ve avanslar vermeli, köylüleri toprak sahiplerinin baskısından kurtarmalı ve böylece onların yaşama düzeyini yükseltmelidir.

5 — Uzmanların yönetiminde bazı halı-kilim ve boya fabrikaları kurulmalıdır. Böylelikle bu endüstrinin, dış pazarların aradığı modelleri, desenleri benimsiyerek kalkınması sağlanır.

6 — Merivan ve Aoraman yörelerinde meşru ti-

caretin zararına işleyen kaçakçılığı ortadan kaldırmak üzere etkili tedbirler alınmalıdır.

7 — Gerekli teknik bilgiler bulunmadığı için, Kürdistan'dan ihrâç edilen besin ürünleri, üstün kalitelere rağmen, hazırlanış ve sunuluş biçimleri bakımından dış pazarların taleplerini karşılamamaktadır. Bu durumu gidermek üzere tarım okulları kurulmalı, ya da hiç değilse Kürdistan'a diplomalı uzmanlar gönderilerek, halka modern meyva kurutma vb. usulleri öğretilmelidir.

8 — Göçebeler, ormanlarda ağaçları yontemsiz kesmekte ve böylece İran Kürdistanı'ndaki orman servetlerini tehlikeye atmaktadırlar. Hükümet özel bir servis kurmalı, bu hizmeti yürüten uzmanlar ras-yonel bir işletme yapılmasına nezaret etmelidir.

9 — Toprak sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere, sözkonusu tarafların hak ve ödevlerini tam olarak tespit edecek bir kanun çıkarılmalıdır. Bugün toprak sahibinin aldığı haraçlardan çok acı çeken köylü, toprağın mülkiyetini de edinebilmelidir (Halen, çoğu durumlarda köylü ancak kiracıdır [B.N.]).

10 — Kürdistan, komşusu olan Kermansah, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Mezopotamya eyaletleriyle bağlantısını sağlayacak, arabaların geçebileceği yollara muhtaçtır.

11 — İran ulusunun üretici unsurlarından birini oluşturan göçebeler arasında ölüm çokluğunu yenmek için devletçe sağlık koruma tedbirleri alınmalıdır.

§ 7. Kürt Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Bunun Gelişme Olanaklarıyla İlgili Görüşler.

Yukarıda toplu bir bakışla inceleme imkânını bulduğumuz Kürtlerin yaşama biçimi, uğraş ve âdetleri,

ülkenin yapısıyla belirlenir. Kürdü yüzyıllardır ne işe o yapan, iklim koşulları ve toprağın yapısıdır: yerleşik ekiciden çok, hayvan yetiştirici ve göçebe ya da yarı göçebe. İşte Kürt için en karakteristik niteliği oluşturan, çobanlığa özgü ortamdır. Kürt ancak koşulların zorlaması sonucu ekici olur. Örneğin 1. Dünya Savaşının ertesinde, Türk-Rus sınır hattı yüzünden yaylalarından ayrılan bazı Kürt aşiretleri sürülerini hemen hemen tümüyle kaybedip de yaşama biçimlerini değiştirmek zorunda kaldıkları zaman, böyle haller görülmüştür. Hayvanlardaki salgın hastalıklar da bazan buna benzer sonuçlar doğurabilir. Toprağa yerleştirme yönündeki hükümet girişimlerine gelince, bu girişimler, ova insanını küçümseyen dağlı Kürt zihniyetinin her zaman direnişine çarpacaktır ve ancak çok incelik ve sabırla yürütüldükleri, gerekli her türlü mali ve teknik olanaklarla donatılmış buldukları takdirde başarı şansına sahip olabilir. Şimdiye kadar Kürt, her zaman, hükümet makamlarından gelen bütün tedbirlerde kendisine zarar getirebilecek bir art niyet sezdiği için, bunlara karşı haklı olarak güvensizlik göstermiştir. O halde, bu konuda barışçı yollarla bazı sonuçlara ulaşmak isteniyorsa, uzun bir eğitim çalışmasına girişmek gereklidir. Her şeyden önce, birçok aşiretlerde otoritesi hâlâ etkinliğini koruyan reisin (ağa'nın) güvenini kazanmak gerekir. Demek ki burada izlenecek en iyi yol, Kürtlere yine Kürtler yoluyla yaklaşmak ve onların alışık oldukları aşiret çerçevesinde hareket etmektir. Kürde zorla boyun eğdirmek hiç de kolay olmadığından, her türlü şiddet tedbiri, her türlü güce başvurma girişimi, vahim sonuçlar doğurma tehlikesini taşır. Gerçi bu söylediklerimiz kaba hatlarıyla çizilen pek genel birtakım niteliklerden ibarettir. Gerçekte durum

yöreye göre değişir ve her durum, problemle ilgili bütün verilerin dikkatle incelenmesini gerektirir. Bu konuda, 1. Dünya Savaşı sırasında Urmiye'deki Amerikan misyonelerinin çok akıllıca davranışını zevk duyarak hatırlıyorum. Bunlar, parasız tıbbi yardım yaparak bazı aşiret reisleriyle sürekli dostluk ilişkileri kurmasını bilmişler, bu da onlara, Kutsal Cihad başladığı zaman etkili bir biçimde Hıristiyanları kollamak ve yüzlerce insanın hayatını kurtarmak imkânını vermiştir. Daha sonra bu misyoneler, Kürt mültecilerine de akıllıca bir yardım politikası güderek, onları yol yapımı vb. gibi düzenli ve yararlı çalışmalara alıştırmışlardır. Böylece, Kürdün şimdiki düzeyinin üstüne çıkmasını sağlayacak bazı kavramları ona yavaş yavaş aşılama imkânını taşıyan verimli bir uygulamaya düşünmek mümkündür. Örneğin, okul (kendi anadilinde), hastane, veteriner hizmeti gibi tedbirler ardarda izlenecek aşamalar olarak görünmekte ve bunlar da esasen Şemim-i Hamadâni'nin programına - önerir görüldüğü mecburi yerleştirme tedbiri hariç olmak üzere - uymaktadır; ayrıca bu programdaki diğer noktalar da dikkate alınacak öneriler taşımaktadır. Burada, Sovyetlerin Transkafkasya Kürtlere karşı uyguladığı politikanın sonuçları üzerinde görüş bildirecek durumda değiliz. Öyle sanıyoruz ki bu Kürtler tarımsal kollektifleştirmeden kaçınamamışlardır; ama bunun özellikle hayvancılık alanındaki yöntemleri ve sonuçlarının ne olduğunu bilmiyoruz. Orta-Asya göçebelerinde Sovyet yerleştirme uygulamalarının sonuçları, sürüler feci ölçüde azaldığından, başarılı olamamıştır¹. Acaba Transkafkasya'da durum başka türlü mü olmuştur?

1) Bak. bu konuda Little Page'in, Sibiryâ'da Altın Madeni

Irak Kürtlerine gelince, bunların ekonomik durumu hakkında bilgilerimiz eksiktir. Tahran ve Ankara Hükümetleri gibi Bağdat Hükümeti de, bir ulusal kalkınma ve modernleşme politikası kabul etmiştir. Kürtler bundan yararlanmakta mıdır? Pek emin olmamakla birlikte, buna inanmak isterdik. Irak'ın büyük miktarlarda ihraç ettiği canlı davarın, hiç değilse kısmen, Kürtlerden gelmiş olması gerekir. Kerkuk bölgesindeki petrol yataklarının işletilmesinde herhalde Kürt işçileri de kullanılmaktadır. Bu konuda daha 1. Dünya Savaşından önceki yıllarda, Soane'in yukarıda I. Bölümde sözünü ettiğimiz kitabında söylediğine göre, Zagros'un güney kesimindeki yerleşik Kürtler (Kelhur, Baclan, Caf), Kasr-ı Şirin dolaylarında kuyu açma işlemlerine girişen petrol kumpanyası (Anglo-Persian Oil Co) tarafından işe alındıklarında, mekanik işlerdeki doğal yeteneklerini göstermişlerdir. Bu Kürtler, bu yörede, «Derrick» denilen petrol kuyusu dış tertibatını düzenleme çalışmalarında ve mekanik atölyede kullanılmışlardır. Burada bunlar o denli yetenek göstermişlerdir ki kumpanya faaliyetini İran'ın güney-batısına naklettiği zaman, birçok Kasr-ı Şirin'li Kürtler oraya da çağrılmışlardır. Soane'in eklediğine göre bu Kürtler, şimdiye kadar görülen en gelişkin ve en işe yarar işçiler olarak sivrilmiş, bazıları da teknik ve mekanik çalışmalarda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bunlar, mekanik çalışmayla ilgili her şeyde büyük bir eğilim gösteren, yorulmaz, tertipli ve sakin işçilerdir. Kerkuk Kürtlerinin de petrol sanayiinde çalışma olanakları buldukları varsayılabilir.

Peşinde adlı ilginç kitabında (1928-1937, s. 51, 57, 102 ve 168) yer alan gözlemleri Biz, X. Bölümde bu konuya döndüğümüzde, Kürtlerle ilgili bazı Sovyet yayınlarını inceliyeceğiz.

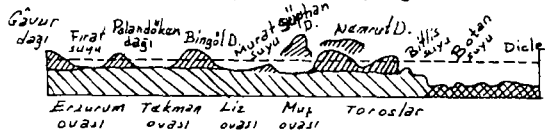
Gerçi, göçebe çobanlıktan makina işçiliğine geçmek için büyük bir mesafe atlamak gerekir¹. Ancak Kürt bize bunun örneğini vermektedir. Bu yüzden, *ekonomik insan* olarak Kürdü ele alan bu bölümü bitirirken, onun bir gün, elverişli koşulların yardımıyla, doğal yeteneklerine uygun refah derecesine ulaşacağını umuyoruz. (bak. Harita, 4)

ERMENİSTAN'IN
BEŞERİ COĞRAFYA
KESİTLERİ

50 km

8 kat kabartma

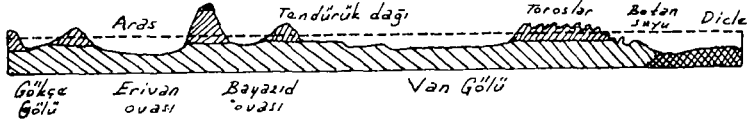
A-A kesidi (Kuzeybatı - güneydoğu)

- Ebedî kar ve buz çölü
 - ▨ Yaşıl yaz otlakları (2000 m.'nin üstündeki yaylalar)
 - ▩ Yaşın kuruyan ilkbahar ve sonbahar otlakları (2000 m.'nin altında)
 - ▧ Torosların alt kollarındaki yaşın kuruyan kış otlakları
- Susuz tarımın üst sınırı (2600).

B-B kesidi (Kuzeydoğu - güneybatı)

Büyük Ararat

C-C Kesidi (Konutlar)

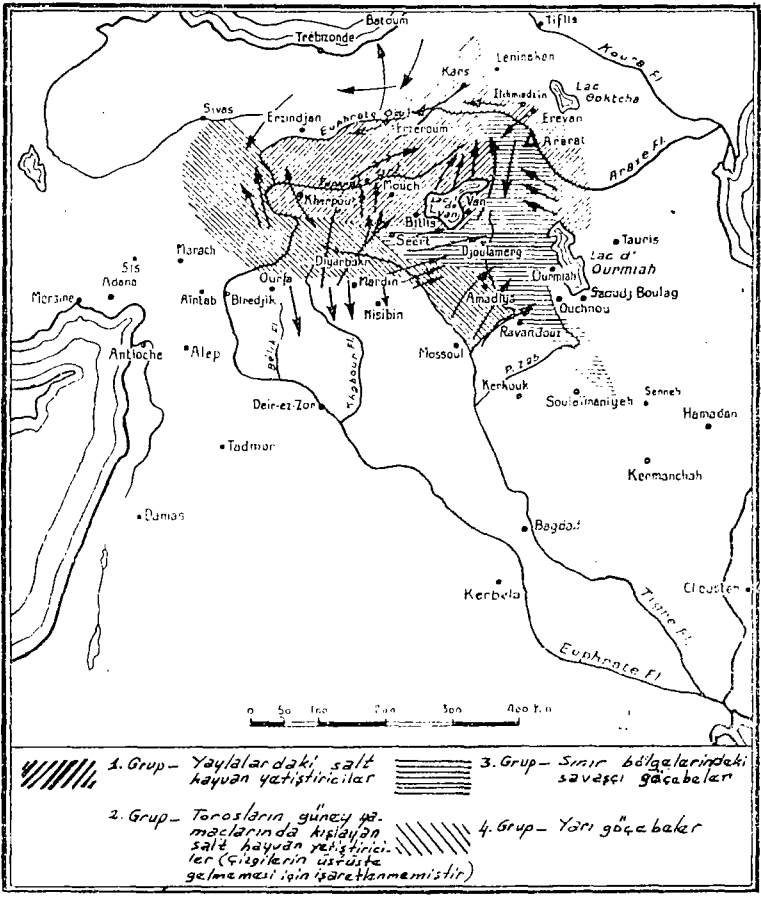

- ▨ 1000 m. üstündeki alt dağ kolları
- Karşıdan yada taştan evler
- ▩ Yazlık kürt çadırları (Zoma).
- ▧ Yaylalardaki yaraltı konutları (1000 - 2500 m.)

HARİTA 4. — H. Christoff'a göre (Profile der kulturgeographi-

schen Räume Armeniens).

1) Suudi Arabistan bize yine de bunun belirgin bir örneğini vermiyor mu?

HARİTA 6. — Kürt aşiretlerinin yaşama tarzlarına göre dağılışı. (H. Christoff'un haritasından: "Politische und soziale Verhältnisse der Kurden. Oklar, köşaca, göçebelerin yaşadığı bazı doğrultuları göstermektedir. (Clerget'in "La Turquie" adlı eserinin 91. sayfasındaki I. haritaya göre). — Anahatla, aynı, bu haritanın, Türkiye ve Küsey Irak'taki Kürt'lerin gruplar halinde dağılımını iyi anlattığı, söylenebilir. İran içinse Ahas'la ilgili, bu haritanın, iyi anlattığı, söylenebilir. İran sınırını gösterilen salt hayvan yetiştiricileri ilgili tarafa yarıdır. Bu kesimde oturan halk Kürt değildir. Kürt nüfusu İran-İran sınır hattını sıradaglar boyunca, yani daha batıdan İzer-Sauc-Bulag'dan Sennah'in ötesine uzanan bölgede yoğunluğu yerleşik olan Kürt'ler oturur. Ayrıca bak. 1925'de Türk-İrak sınırını incelemekle görevli Milletler Cemiyeti Komisyonunun Raporuna ekli "Kürt göçebelerinin Kışlakları, göç yolları ve yaylaklarını" gösteren harita.

IV. BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

«Bir kavmi diğerinden ayıran karaktere, törelere, temel yeteneklere, hatta kusurlara *bir ulusun öz niteliği* denir.»
VOLTAIRE, *Felsefe Sözlüğü*.

§ 1. Bir Kavmin Manevî Portresini Çizmenin Zorluğu.

Şimdi Kürtler için yaptığımız üzere bir kavmi inceleyen, psikolojik yön üzerinde durmadan geçemeyiz. Bir kavmin, onu diğer kavimlerden ayıran ya da diğer kavimlere yaklaştıran bir dizi özelliğin oluşturduğu bir «ulusal ruh»a sahip olduğuna kuşku yoktur. Ancak, bir kavmin karakterinde tüm geçmişiyle ve yaşama şartlarıyla açıklanabilen bazı «değişmez çizgiler» bulunduğunu inkâr etmemekle birlikte, yine de, bu alanda sık sık ve temelsiz genellemeler yapıldığını, bu genellemelerin, bir kere ortaya atılınca sökülmesi ya da düzeltilmesi kolay olmayan birtakım klişe ve etiketlere vardığını belirtmek gerekir¹. Bu

1) Ancak bilimsel plânda ele alınınca sorun kuşkuya yer bırakmaz. Gerçi bir halkın bütün bireylerinde, tarihinden, doğal çevresinden ve bir sürü toplumsal, hatta biyolojik etkenden gelen ortak bir temel vardır. Başka bir ortama konulan bir birey

sözde psikolojik tanımlar çoğu zaman, o anın tercihlerine ve zevklerine göre oluşur. Bugün, çoğu da siyasal olan herhangi bir nedenden ötürü göklere çıkarılan bir kavim, yarın koşullar değişince yerin dibine batırılır. Kimi zaman, topluluk duygusuna karşıt bir bireycilik övülür, kimi zaman da, ulusal disiplinle elde edilen sonuçlar karşısında bireyci anlık atakların kötülüğü söylenir. Zaman olur, tutumluluk ve ihtiyatlılık erdem sayılır, zaman olur bunların cimrilige yol açabileceği ve riske atılma zevkini yokedebileceği, böylece olumsuz sonuçlar doğurabileceği farkedilir. Bazan bir halkın bütün tepkileri, onun «köylü kafası» ile açıklanmaya kalkışılır: düşünülür ki bu kafa onu «ticaret kafası»na sahip komşusuna oranla uzlaşmalara daha az yatkın kılar; bu konuşma ise, «esnekliği» bizi bazan şaşırtıp tiksindiren pazarlık ve anlaşmalara alışıktır. Bazılarının da açıklığa, biçime, mantığa bağlandıkları ve kendi üstünlüklerini bunlarda gördükleri söylenir. Buna karşılık başkaları da,

başka karakteristikler kazanabilir ve başka bir kişilik edinebilir. Ancak bu değişime yine de yüzeysel kalır ve ilk kişilik, doğduğu çevreye döner dönmez yeniden belirir (Bak. Dr. P. Russo'nun dikkate değer makalesi: *Zoolojik ve Biyolojik Irkın Toplumsal Rolü Üzerine Deneme*, *Revue anthropologique*'in ocak-mart 1939 sayısı). Organizmanın ister bedensel, ister ruhsal özellikleri sözkonusu olsun, bu özellikler bireyin yaşadığı çevrenin etkisiyle gelişir ya da dumura uğrar ve kalıtım yoluyla geçerler. Devrimcilik, yaşama kavgasından doğan doğal ayıklama üzerinde durur; yeni - Lamarkçılık ise bir özelliğin belirişini ya da kayboluşunu belirleyen ortamı ana etken olarak görür. Öyle görünüyor ki dönüşümcülüğün bugünkü evresinde, iki kez uzlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bak. ayrıca E. Rignano: *Kazanılmış Karakterlerin Kalıtımla Geçebilirliği Üzerine*. Bilindiği üzere, bu son nokta üzerinde Sovyet bilimi, Profesör Lyssienko'nun kişiliğinde, batı bilimiyle aynı görüşte değildir.

hayatın akıldışı ve değişken olduğunu, bu baskı kurallarına sığmadığını söylerler. Bunlara göre, hayata uymasını bilmek, onun dinamizmini izleyebilmek ve sürekli bir oluş duygusu taşımak gerekir... Kısacası bu konuda uzun uzun tartışılabilir; ama biz konuyu kısa kesiyoruz, çünkü niyetimiz, sadece bu kavimler psikolojisi alanının ne kadar geniş ve tuzaklarla dolu olduğunu hatırlatmaktır. Esasen, burada üzerinde duracağımız kavmin ulusal ruhu, şimdi yaptığımız kısa uyarılara konu olan büyük kavimlerin ulusal ruhuna oranla, çok daha sadedir. Ama, Kürtler konusunda bile, genel kural geçerli görünmektedir: Özellikle, çok aceleci, çoğu zaman rasgele, hatta bazan kullaktan dolma yargılar verme yönündeki genel alışkanlık...

Az çok doyurucu, ortalama bir kanıya varabilmek ve bu amaçla birbirini tamamlayıp düzelten değerlendirmeye unsurları verebilmek için, önce yabancı gözlemcilerin Kürtler hakkındaki bazı kanılarını, sonra da Kürtlerin halk öykülerinde yansıyan, kendileri hakkındaki yargılarını sunacağız.

§ 2. H. Christoff'a Göre Psikolojik Kürt Tipleri.

A. TOROSLARIN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (BEDEVİ İLE TEMAS).

Kürt karakteriyle ilgili, bildiğimiz en derin incelemeyi, Dr. Hellmut Christoff'un Kürtlerle Ermenileri karşılaştıran, yukarıda sözünü ettiğimiz eserine borçlu yuz. Yazar, siyasal ve sosyal ölçütlere dayanarak dört Kürt grubu tespit etmektedir: 1. Türkiye-Ermenistan yüksek yaylasıyla Kura'nın yukarı yatağında-

ki, yani Yukarı Aras, Murat, Fırat (Fırat) ve Van gölü havzası bölgelerindeki hayvan yetiştiriciler; 2. Torosların güney yamaçlarındaki hayvan yetiştiriciler; 3. Sınır bölgelerindeki savaşçı göçebe Kürtler; 4. Yarı-göçebeler. Yazar, kışın Suriye ve Mezopotamya steplerine inmeyi âdet edinmiş güney Toroslardaki hayvan yetiştiricileri özgün ve en bozulmamış tip saymakta, öbürlerini ise bunların türevleri olarak görmektedir. Bunların karakteri, hemen hemen yalnızca doğa güçleri ve düşmanla boğuşmanın etkisi altında oluşmuştur. Burada iklim değişiklikleri insan üzerinde etkisini gösterir. Soğukla sıcak kısa sürelerle sık sık birbirini izler. Torosların derin vadilerinde sıcak bazan dayanılmaz derecededir; dağda ise soğuk rüzgârlar eser ve kar kuytu yerlerde henüz kalkmamıştır. Kışın, bozkırdaki dağların eteklerinde bile kar fırtınaları hüküm sürer; bu fırtınalar, insanları evlere ve korunaksız çadırlara sığınmaya mecbur eder, hayvanları da otlaklardan kaçıır.

Bu iklim zorluklarına, dağların, her adımda engeller yaratan yüzey biçimleri de eklenir. Kürtler, bir yerden bir yere göçebilmek ve hayvanlarını, tam da ilkbaharda karların erimesiyle kabaran gürültülü sellerden, sarp yarlardan geçirebilmek için akıl almaz çabalar harcarlar. Bu doğal engellerin, ancak inatçı bir sabır ve çok büyük bir irade gücü üstesinden gelir. Genellikle göçebeye zengin bir hayal ve fantazi gücü atfedilir, onun için dünya ruhlar ve cinlerle doludur. Ama bu, onu hiç de her zaman çıkarına en uygun biçimde davranmaktan alıkoymaz. Tezatların uyumu yasası gereğince göçebe, büyük bir gerçeklik duygusuna sahiptir. Ama göçebenin mizacını oluşturan, sadece doğanın düşmanlığı değildir. Başka düşmanları da vardır ve onları yenmek için

kişisel cesarete muhtaçtır. Toroslardaki Kürt aşiretleri hemen hemen aralıksız savaş halindedirler. Yazın komşu aşiretler, otlaklar için döğüşürler, ayrıca sürülerini soygunculardan korumak zorundadırlar. Ama Kürtler özellikle kışın, Suriye-Mezopotamya steplerine doğru indikleri zaman, hemen her gün Bedevilerle çarpışmak zorundadırlar. Bütün göçebeler gibi Bedeviler de hayvan hırsızlığını şerefsiz bir iş saymazlar. Ayrıca, Kürtlerin kendilerini, pek iyi tanımadıkları steplerde çok uzağa kadar izleyemeyeceklerini de bilirler. Bununla birlikte silâhlı çatışmalarda Kürtler, cesaret ve savaş sanatı yönünden Bedevilerden üstündür, öyle ki Bedeviler savaşmaktansa kaçmayı yeğ tutarlar. Nitekim Moltke de bunu ifade etmiştir: «Bunların ikisi de haydutluğu sever, ama Arabin hırsız yanı, Kürdün savaşçı yanı ağır basar». Kürtle Arabin teması çok ilginç etnolojik bir olay olduğundan, burada bir parantez açıp bu nokta üzerinde biraz uzunca durmaktan kaçınmıyoruz. Önce bu konuda, çok dikkatli bir gözlemci olan Fransız yüzbaşısı (şimdi albay, B.N.) P. Rondot'nun söylediklerini aktaralım:

«Ermenistan ve Kürdistan dağçemberi, Mardin, Nisibin ve Cezire İbni Omar'ın ötesinde güneye, Arap göçebesinin alanı olan Cezire steplerine doğru hayli dik bir şekilde iner. Burası iki âlemin sınırıdır; yaşamları deveye bağlı büyük göçebeler olan Araplar sivri kayalarla dolu dağlara giremezler, Kürtler de, koyunlarını sürebilecekleri ve bir miktar ekim yapabilecekleri, nisbeten iyi sulanan ve ekilmesi dağdan kolay olan step kıyılarını hasetle gözlerler. Güvenlik koşulları elverişli olunca, yani Hükümet ya da silahlı yerleşik halk Bedevinin ekili araziye el uzatmasını önleyebilecek güçte olunca, Kürt ovaya iner. Ama güven-

lik uzun zaman sürmez, hasat her zaman iyi olmaz, iklim dağlıya yaramaz; ova, Kürtleri «yer» ve sürekli bir gel-git olur.» (P. Rondot, *Aşiretler...* adlı eser, s. 9-10). Ben burada Rondot'nun, iklimin Kürdün sağlığını bozan etkisiyle ilgili gözlemine katılıyorum. 1. Dünya Savaşı sırasında Türk-Rus sınır hattı Kürtleri yaylalarından ayırdığı zaman, şunu gözlerimle görmek fırsatını bulmuşumdur:Kuzey Mezopotamya ovalarında kalmağa mecbur olan Benar'lı (Mergever'li) Begzade aşireti mensupları, sonunda bizim Rus hatlarına yeniden döndükleri zaman son derece zayıflamışlardı. Bu Kürt-Bedevi ilişkileri konusu O. Banse tarafından da ele alınmıştır (*Auf den Spuren der Bagdadbahn*, Weimar, 1913, s. 62 ve gerisi, «Grenzzone der Araber und Kurden»; bak. ayrıca Socin: *Kurd. Texte*, II. Abteilung, s. 217, «Ahmedi Şeng» ve s. 228, «Bos Beg»; burada konu *Kürt ve Arap Göçebelilerinin Yaşamı* adıyla işlenmektedir). Banse özellikle şunları söyler:

«Böylece Araplarla Kürtler arasındaki sınır bölgesinde bulunuyoruz. Bu bölge Ön-Asya'nın en ilginç bölgelerinden biridir, çünkü iki kavimler göçü burada birbirine çarpmaktadır. Bedevi Araplar, güneyden, uçsuz bucaksız step alanlarından yukarı doğru çıkarlar, Kürtlerse, Ermenilerle Türk yönetiminin de hareket noktası olan kuzeyden inerler. Bu denli önemli bir olayın anlaşılması için harita, 7'e bakılmalıdır. Arapçanın ve Arap Bedevilerinin yaz - kış yaptıkları göçlerin kuzey sınırını üç hat çizer. Bu bölgelerin esas olarak dağçemberlerinden güneye doğru kıvrıldığı kolayca görülür; çok ilerilere kadar sokulan ovalarsa Arap yaşama tarzının buralara kadar girmesini çok kolaylaştırır, örneğin bu durum, özellikle Tektek, Karaca ve Tur-Abdin arasında görülür. Arap, dağ-

ların yalnız tatlı bir eğimle indiği yerlere sokulur. Daha uzakta, Bedevilerin yaz göçlerinin çokluk kuzeye doğru Arap dilinin son sınırını aştığı ya da bu sınırla çakıştığı görülür. Buna karşılık kışın bu göçler, bu sınır içerisinde çok gerilere çekilirler, yani güneyde kalırlar; örneğin suyu bol Habur kaynakları bölgesinden uzaklaşırlar.

HARİTA 7. — E. Banse'nin *Auf den Spuren der Bagdadbahn* adlı eserinin 54. sayfasındaki "Ackerbau und Völkergrenzen Nord-Mesopotamiens" başlıklı haritaya göre.

«Ön-Asya'nın tarihi oluşumuna uygun olarak, kuzey kavimlerinin karakterini şu niteliğin oluşturduğunu genellikle kabul etmek zorunluluğu vardır: Kuzey kavimlerindeki güneye inme eğilimi, güney kavimlerindeki kuzeye çıkma eğiliminden daha güçlüdür. Sözkonusu örnekte bu eğilim kuzey kavimleri için daha da güçlenir, yoksa bu kavimler daha çok yerleşik hayata yöneliktirler, çünkü Kürdistan'da, akarsuların ve oldukça bol yağmurların -kuzey Mezopotamya'nın en büyük kesiminde olduğu gibi- hemen hiç yapay sulamaya başvurmaksızın tahıl ekimine imkân verdiği bölünmüş parçalar halindeki araziye alıştırdılar. Ancak yine de kuzey kavimlerinin, genellikle, mutlaka sulanması gerekli ekim bölgesinin sınırını oluşturan bölgeye ulaştıkları zaman, göçlerinin sınırına vardıkları söylenebilir. Bu bölgenin ötesinde ancak, her zaman Bedevi Araplara özgü kalacak çobanlık ekonomisi mümkündür. Öte yandan bu Araplar da, hemen hiç bir zaman, Ermenistan'ın dağ kıvrımlarının güney kollarından öteye geçemiyecilerdir. Bunun nedeni de, Arabın onlarsız yaşamıyacağına inandığı uçsuz bucaksız sonsuz step alanlarıyla alçak basık ova ufuklarından yoksun kalacak olmasıdır. Haritada verilen tablo, bu çekişmeli alanın ortalarında göze çarpan bugünkü sınır hatlarını gösterir. Bununla birlikte, son onyıllar içinde (Banse bunları 1913'te yazıyordu) Türk yönetimince Kürtler, Ermeniler ve hatta Araplar toprağa yerleştirilme işlemine tâbi tutulmuştur. Birkaç kişinin oturduğu küçük kışla'lar (kışlaklar) Bedevilerin akımlarına gittikçe daha iyi kafa tutmakta gidiş-gelişler yavaş yavaş yoğunlaşmaktadır, öyleki göçebe Araplar'ın sürekli olarak gerilere çekildiğini kabul etmek gerekir. İki gezginin (ki pek güvenilir tanıklar değildir) söyle-

diklerine inanılırsa, Kürt yerleşme bölgesinin güney sınırı, Cernik'in (1872) zamanından von Nolde'nin (1893) zamanına kadar, Tuz Hurmati'den Kara Tepe'ye, 60-70 kilometrelik bir ilerleme kaydetmiştir» (Banse, *adı geçen eser*, s. 62-64). Konumuza dönersek, görürüz ki Kürdün ayırıcı nitelikleri herşeyden önce savaşı oluşudur. Boyuna iyi otlaklar ya da bir av ve haydutluk fırsatı arayan göçebelerin özgür ve kösteksiz yaşamı, Kürt'te baskı ve yükümlülük tanımayan bir ruh hali yaratır. «Dünya cesur olanındır» : hayatın ona öğrettiği davranış kuralı budur. Esasen, bütün bu karakter özellikleri, eğer aynı zamanda, kendine egemen olmasını, kendini feda etmesini ve topluluk karşısında ödevini yapmasını öğrendiği aşiretin sert okulundan geçmeseydi, eninde sonunda, bir ortalığı kırıp geçirme mücadelesinden öte hiç bir işe yaramazdı¹. İşte doğa ve insanla sürekli mücadelenin ve aşiret disipliniyle ilgili gereklerin meydana getirdiği bu çifte etki altındadır ki şu aristokratik üçlemin damgasını vurduğu soylu Kürt karakteri oluşmuştur: gurur, davranış ayrıcalığı ve şövalyece bir şeref duygusu. Bu niteliklere, kendine egemenliğe güzel bir örnek olarak, bağımsız reislerin, çatışmalarında, tarafsız adalet duygusuna inandıkları bir hakemin kararını kabul etmeleri gösterilebilir. Özellikle Nolde, *Arabistan, Kürdistan ve Ermenistan İçlerinde Gezi* adlı eserinde, Kürdistan'da büyük bir kervanın başında bir prens gibi yolculuk ederken, kendisinden hakem olmasını istedikleri bu türden bir olayı anlatır.

Ancak, doğa nasıl kendisine karşı amansız davra-

1) Sosyolog, burada, *bellum omnium contra omnes* (herkesin herkesle savaşı - Ç) denilen ilkel halden daha gelişkin aşiret evresine geçişi canlı ve somut olarak yakalar.

nısıra, Kürt de düşmanına öylesine acımasız davranır, onu insan yerine koymaz. Kin ve intikam duygusu ya-kar için. Aşiretler arası ilişkilerde kan davası ege-mendir. H.L. Rabino (*Kürdistan Raporu*, s. 23), Baneh kentiyle ilgili paragrafta, 18 zilhicce 1388 (1891) tari-hinde bu kent valisi Yunis Han'ın, amcası Hacı mus-tafa'yı ailesiyle birlikte davet edip onu ve bir oğlunu nasıl öldürdüğünü anlatır. Hacı Mustafa'nın ikinci oğlu, 15 yaşlarında bir delikanlı olan Abdullah Beg, yaralı olmasına rağmen Yunis Han'ın üzerine atılır, onu bir hançer darbesiyle cansız yere yıkar ve uşak-larından altısını da öldürdükten sonra kendisi de öldürülür. Kürt atasözleri «Babanın düşmanı hiç bir zaman oğlun dostu olmaz», «Boynunda borç olmak-tansa elinde kan olmak yeğdir» der. Kana susamışlık Kürtte diğer göçebelere oranla daha güçlüdür, nite-kim gezginlerin sözünü ettiği Hıristiyan katliamları bunu kanıtlar. Bu kan dökücülük, aynı zamanda, ci-nayet işleyen birinin, takibin zor olduğu bu dağlık bölgede iz bırakmadan kaybolabilmesindeki kolay-lıktan da ileri gelir. Kürtlere ayrıca birçok şeylerde ölçüsüz davranma kusuru, örneğin oburluk da yük-lenir. Ancak Kürdün, bu ölçüsüzlüğün verebileceği zararların farkında olduğunu Kürt atasözlerinden bi-ri pek iyi gösterir: «Her şeyin incesi dayanıksızdır, ama insanın kalını». Kürtlerin, tartışma götürmez aç gözlülüklerine rağmen içgüdülerini frenlemesini bil-diklerine bir örnek olarak, toprağın tek sahibi ve rençberin efendisi oldukları bölgelerde, Ermeni köy-lülerine karşı makul davranışları gösterilebilir. Ama yine o tezatların uyumu yasası gereğince Kürt, çoğu zaman, her zamanki tutumuna aykırı düşen bir nota gibi şaşırtıcı davranış tarzları gösterebilir. Kendi aşi-ret ortamında erkekçe bir disiplin örneği olan aynı

Kürt, bir yabancı karşısında sınırsız, dizginsiz bir açgözlülük gösterebilir. Hatta aşiret reisleri bile çoğu zaman onurlarını unutup gelip geçenden iki parça şeker ya da tamaha değer gördükleri başka bir şey dilenirler¹. Esasen bu kin duygusu ve düşmanı karşısında hiç bir şeyi gözü görmeyen bu zalimlik, göçebenin karakterini oluşturan o onur ve kendine egemenlikle karşılaştırılınca, bir tezat teşkil eder. Kürt, savaşçı olarak ne kadar yiğit görünürse, ekonomik plânda o denli beceriksiz davranır. Ondaki gerçeklik duygusu ticarete kendisini tümüyle terkeder. Kürdün açık ve dürüst tabiatı, çocukça açgözlülüğü ve zihin kıvraklığından yoksun oluşu, kendisini Ermeni tüccarlarının kolay bir avı haline getirir.

Her ne olursa olsun, devletin ve kültürün devamlılığını sağlıyan belli başlı erdemler, Kürt göçebelelerinde büyük ölçüde gelişmiştir. Bu erdemler, onlara siyasal bağımsızlık sağlar, onları, ekonomi ve kurnazlık açısından kendilerinden üstün olan köylü ve tüccarlara egemen kılar. O halde denebilir ki Toroslardaki Kürt aşiretlerinin karakterinin oluşumu *en uygun* optimum düzeyeye yaklaşır. Bunun sebebi de şudur ki gündelik mücadele, sert olmakla birlikte, onları aşırı ölçüde yıpratmaz, aşiret hayatı ise disipline zorlar ve içgüdüleri frenler. Esasen bu kürtlerin karakteri, nordik ırka mensup oluşlarından gelir; bu ır-

1) «Bir akşam, çadırımı Şernaklı Kürtlerinin reisi Abdurrahman Ağa'nın köyünde kurmuştum. Ağa tüfegime ve prizmalı dürbünüme hayran oldu, benden ısrarla birkaç fişek istedi; sonuç alamayınca, düşmanının tabyasını uçurmak için dinamit istedi. Sonra, yine hiç utanmadan başka şeyler istedi, ama malzemem bol olmadığından, ben de hiç utanmadan reddettim. En sonunda, sadece mide ağrılarına karşı iki hap dilenmekle yetindi» (Dickson, sözügeçen makale).

Dickson, geldiği zaman Ermeni Semiti'nin
135
ve başka milletlerin kralı ve kocası
Rus, ve diğerleri için . 1677

kın iklim ve toprak koşullarıyla açıklanabilen oluşumu da onu güney ırklarından üstün kılar.

B. ERMENİSTAN'IN HAYVAN YETİŞTİRİCİ GÖÇEBESİ (ERMENİ İLE TEMAS)

Şimdi ikinci kategori olan, Ermenistan yüksek yaylasındaki hayvan yetiştiricilere geçerse, bunların yaşamının karakteristik çizgisi, sert kışı yeraltı barınaklarında Ermeni köylüleriyle birlikte geçirmeleridir. Yılın bu mevsiminde Toroslardaki Kürt aşiretleri otlaklar için Suriye ve Mezopotamya Bedevileriyle boğuşurken, yayla sakinleri, iklim nedeniyle yaklaşık altı ay mahpus kalırlar. Hiç bir cesaret eylemi, hiç bir irade gösterisi bu durumu değiştiremez. Şu halde, bu dönem içinde bu Kürtlerin, yazın sürdürdükleri özgür ve baskısız yaşama oranla daha sakin ve daha barışçıl bir yaşam tarzına razı olmalarına şaşmamak gerekir. Aynı zamanda, bu mecburi mahpusluk döneminde Ermeniye daha iyi tanıma olanakını bulurlar, oysa Ermeni ile hayvan yemi için sürekli olarak çekişirler. Ermeni de, daha kıvrak zekâsıyla bu yemi bütün imkânlarını kullanıp kurtarmağa çalışır. Bu birlikte yaşama Kürdün karakteri üzerinde etkisini göstermekten geri kalmaz. İşte bu yüzden Ermeni yaylasındaki göçebelerde sık sık hileye rastlanır. Ancak bu hileyi haince bir kahtelik olarak görmemek ve bazı misyonerlerin eserlerinde yaptıkları gibi böyle niteleyip suçlamamak gerekir. Kışın yaşanan bu ortak hayata rağmen Kürt, Ermeni'den kendisini ayıran her noktanın bilincindedir. İşe bazı siyasal etkiler de eklenince, göçebelerin mizacı gereği, bu çelişkilerin kin ve katliamlara yol açmasına şaşmamak gerekir.

Kont Cholet'nin (*Ermenistan, Kürdistan ve Mezo-*

potamya, 1892, s. 172) Kürt beylerinin keyfi davranışları hakkında söylediklerine göre, bu beyler, Ermenilerin topraklarını ellerinden almakta, hatta onları bazan eski toprakları üzerinde kiracı olarak çalıştırmakta ya da angaryaya koşmaktadırlar. Aynı eserde haydutluk olayları da anlatılmaktadır (s. 204). Ermeni katliamına gelince, bu konuda L. de Contenson'un Hıristiyanlar ve Müslümanlar (1901) adlı eseri de anılabilir. Bu eserde katliamların başlıca sorumlusu olan Sultan Abdülhamit haklı olarak büyük katil diye nitelenmektedir (s. 65). Ermeni probleminin eşasıyla ilgili klasik eser kuşkusuz, Profesör A. Mandelstam'ın 1925 tarihli Ermeni Problemi Karşısında Milletle Cemiyeti ve Büyük Devletler adlı eseridir.

C. SINIR AŞİRETLERİ VE YARI-GÖÇEBELER

Yüksek yayla göçebelerinin karakterini Ermeni köylüsüyle birlikte yaşamaları etkiliyorsa, Christoff'un üçüncü kategorisi olan sınır bölgelerindeki savaşçı ve yağmacı aşiretlerin karakterini de, bunların geçim olanaklarını sağlamak için, göçebe ya da yerleşik Kürtlerin yaptıkları gibi herhangi bir düzenli işle uğraşmaksızın, sırf savaşçı biçimde yaşamaları koşullandırır. Bu savaşçı aşiretler, savaş ganimetleri ile ve başkalarını sömürerek geçinirler. Bu aşiretlerin içinde yaşadıkları, hemen hemen sürekli tetikte durma hali, onların, birinci kategoriden sözederken belirlediğimiz karakter çizgilerini aşırı ölçüde sivrileştirir. Baskın karakter, hasta bir eğilim biçimine dönüşmeksizin, ölçüsüz bir egemen olma arzusuna doğru gelişir. Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki bu kategoride, Kürt karakter hatlarının yukarıda belirtilen başarılı uyuşumunun dışına taşılır. Aşağıda

göreceğimiz gibi, kentli Kürtlerin çoğunluğu bu grup arasından çıkar.

Son olarak yarı-göçebeler gelir ki Toros göçebelerinde gördüğümüz en tipik Kürt karakterinden en fazla ayrılan bunlardır. Bu dördüncü kategoride, çok gelişme fırsatı bulan bazı karakter hatlarının kesinleşmesi, aşırılışması değil, daha çok, kullanılmaya kullanılmaya silikleşmesi görülür. Örneğin bunlarda düşmanla mücadele önemini çok kaybetmiştir. Egemen olma zihniyeti, hatta kişisel cesaret büyük ölçüde azalmıştır. Bunların yerine çoğu zaman ilgisizlik ve pasiflik görülür. Sert klan disiplininin gevşemesi, içgüdüleri dizginliememe şeklinde kendini gösterir. Kendine egemenlik yerine sınırsız bir açgözlülük ortaya çıkar. Siyasal otoriteye boyun eğme hali, özgürlük aşkını söndürür. Kısacası, yarı-göçebe Kürtler henüz salt köylü (fella) tipine benzemekten uzak olmakla birlikte, karakterleri şüphe yok ki bu yönde gelişmektedir¹.

Dr. Christoff'un, bazı noktaları tartışmaya yer verebilecek şeması (buna ilerde yine değinmek fırsatını bulacağız), yine de Kürt konusunda beşerî coğrafya ilkelerini kullanma yönünde çok ilginç bir girişimdir. Kürtleri karakterlerini belirleyen yaşam tarzlarına göre dört gruba ayırması, bundan böyle, Kürtler

1) Miss Lambton'un sözügeçen dikkate değer eseri (*İran'da Toprak Sahibi ve Köylü*, 1953), bu gözlemi destekler. Bu eserde nitekim şöyle denilir (s. 283): •Aşiretlerin çoğu yalnızca yarı-göçebedir, bazı hallerde yerleşiktirler, ama yine de bazı bakımlardan aşiret organizasyonunu korurlar. Aşiret göçleri, mesafe ve grubun göçe katılım oranı bakımından büyük ölçüde değişir. Çoğu zaman aşiretin bazı üyeleri, *yaylak* denen yaz konaklama yerlerine doğru göç başladığı zaman, *kışlak* denen kış konaklama yerlerinde kalıp buralardaki hasatları beklerler. Bazan yaylakta

hakkında çeşitli gezginlerin ileri sürdüğü, çelişki gö-
rünen kanıları daha doğru değerlendirme olanağını
verecektir. Böylece, özellikle, tek bir Kürt tipi bulun-
madığı, tersine, nüansları birtakım karşıt yargılara
yol açacak kadar belirgin olan bu karakterin dört de-
ğişik şekli bulunduğu anlaşılacaktır. Yine şurasını da
belirtmek gerekir ki Christoff'un şeması, Ermeni köy-
lüsünün 1. Dünya Savaşından beri ortadan silindiği
Ermenistan'ın bugünkü nüfus durumunu gözönüne
almamaktadır. Bundan şu sonuç çıkar ki bugün top-
rağı işlemede ve hayvan yemini ambarlamada bizzat
kendisi çalışmak zorunda kalan yüksek yayla Kürdü,
yarı-göçebe tipine yaklaşmakta ve kategori sayısı böy-
lece dört yerine üçe inmektedir.

Bundan önceki bölümde işaret edildiği üzere, gö-
çebe ve yarı-göçebe Kürtlerin yanısıra bazı kentli
Kürt unsurlarını da dikkate almak gereklidir. Bu ne-
denle Christoff bu kentliler konusuna da haklı ola-

devamlı ya da yarı devamlı kalan az sayıda insan da vardır. Aşiret reislerinin çoğu zaman kışlakta ve bazı hallerde yaylakta, ekilebilir toprakları vardır. İçinden geçilen bölge ise aşiret reislerinin malı olabilir ya da olmayabilir. Göç yolu uzun olduğu zaman, bu yol genellikle aşirete ait olmayan topraklardan geçer.

Âdete uygun olarak aşiretler belirli bir göç yolu izlerler. Her altı-grup (*lire*), gelenek gereği bazı topraklardan geçme hakkına sahiptir. Bu haklar çok nadir olarak örf dışında bir temele dayanır; bazan burada, eski bağış ya da anlaşmaların yürürlükte olduğu iddia edilir.

Göçlerin ekili tarlalardan geçerken doğurabilecekleri sakıncalara gelince, reislerin gerekli kontrolü yapmadıkları hallerde zararlar, köylülerin göçebeler geçerken onlardan ucuza et ve süt ürünleri satın alma avantajlarıyla kısmen karşılanır. >

Miss Lambton'un eseri, ayrıca, yerleşik Kürt topluluklarına ait toprak rejimi üzerinde de, ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konudan ilgili bölümde sözedeceğiz.

rak bir paragraf ayırmıştır ki şimdi bunu inceliyeceğiz.

D. KENTLİ KÜRT UNSURLARI

Christoff, ilkönce, Türk ve İran hükümetlerinin valilik görevlerini çoğu zaman sınırlardaki Kürt aşiret reislerine verdiklerine işaret eder. Bu reisler böylelikle, devletin uç sınırlarını, askeri «sınır eyaletleri»ni korumakla görevli bir çeşit milis hâline geliyorlar, bu da onları geleneksel uğraşlarından koparıyordu. Gerçekten de, vali-reisler çevrelerinde sırf savaşçılıkla uğraşan bir çeşit muhafız gücü bulunduruyorlardı ki bu savaşçılık mesleğinden yerleşik hayat biçimine geçmek için arada sadece bir adım vardı. Valilerin bu kentsel ikametgâhları genellikle, bölgedeki büyük ulaşım yollarının kesiştikleri yerlerde kurulmuş yerleşme merkezlerinde bulunurdu; böylece bunların ülkeyi kontrolleri altında tutmaları kolay olurdu. Üstelik bir kasaba, çadırılı bir konaklama yerinden daha çok oturma kolaylıkları sağlardı. Ve özellikle de vali böylece, kışlağını, içinde tümüyle çevreden kopuk kalacağı, her türlü konfordan yoksun bir köyde kurmak zorunluluğundan kurtulmuş olurdu. İşte bu yüzden vali, kışın, otoritesine hâlel getirmek istemiyorsa kentte oturmak zorundadır. Bu durumda, savaşçıları da onun yanında bulunmak zorundadırlar ve böylece yerleşik hale gelirler. Bu yerleşikliğe geçiş, esas olarak, başlıca sınır eyaletlerinde olurdu. Esasen Türkiye gerek Ermenistan'da, gerek başka yerlerde yönetimi Kürt prenslerine bırakıyor, bu Kürt prensleri de, merkezi hükümetten aldıkları yetki ve itibar yanında aşiretleri de buyrukları altında tutuyorlardı. Böylece çoğu zaman Paşa'lık, bir Kürt prens ailesi

içinde babadan oğula geçiyor, bu da küçük yerel ha-
nedanların ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bunların
tarihi, 16. yüzyılda yaşamış bir Bitlis prensinin kale-
me aldığı, bir adı da *Tarihül Akrad* olan Şerefname
adlı Kürt kroniğinde anlatılmıştır. Bu Kürt senyörle-
rinin çifte bir pozisyonu vardı. Bunlar, bir yandan,
kendilerine haraç ödeyen bağımsız göçebe aşiretlerin
reisleri, öte yandan da Sultan'ın memurları ve asker-
leri idiler. Politik tavırları da çifte idi. Hükümet güç-
lü olunca bunlar da iyi memur oluyorlar, tersine, Hü-
kümet güçsüz olunca kendilerini bağımsız prensler
olarak görüyor ve bu yolda davranıyorlardı. Türk hü-
kümeti sık sık bu asilerle mücadele etmek zorunda
kalıyordu.

Kürt prensleri, ikamet yerindeki bir kalede ya da
hiç değilse tahkim edilmiş bir evde otururlardı¹.

Bu prensler av ya da savaşla vakit geçirirlerdi.
Ya çoğu yabancı aşiretlere mensup göçebeler olan
dikbaşı uyruklarıyla, ya bazan Sultanın atadığı bir
başka Paşa olan bir komşuyla, ya da -kendileri de
komşularına karşı haydutluk eylemlerine giriştikleri
halde- haydutlarla savaşırldı. Böyle bir ortam için-

1) Kürdistan'da müstahkem kale harabeleri boldur. Şerefna-
me (Kahire basımı, s. 441-442), Bitlis kalesinin, Büyük İskender'
in emriyle bu isimdeki uşağı tarafından kurulduğunu anlatır. Ka-
le. İskenderin kendisinin bile ele geçiremeyeceği bir yapıda ola-
caktır; nitekim İskender'e İran dönüşünde başarıyla direnir. İ-
skender saldırıdan vazgeçer ve oradan ayrılır. İskender'in ilk çadır
Kurduğu yerde Bitlis, kefeni ve boynunda kılıcı ile efendisinin
huzuruna çıkar ve ona, emirlerine uygun olarak davrandığını söy-
ler. Bitlis affa uğrar ve kent onun adını alır. Binder (adı geçen
eser, s. 123-127), Van civarındaki Mahmudiye kalesini ayrıntılı
olarak anlatır. Urmiye bölgesindeki Dımdım kalesi güzel bir Kürt
şairine konu olmuştur. Moltke (adigeçen eser, s. 264) Said Bey
Kal'asını tasvir eder.

de savaşçı karakterinin hakim nitelikleri, özgür bir gelişme imkânı buluyordu. Ermenistan kentlerinde soylu ya da savaşçı olarak yaşayan bu Kürtler demek ki tam anlamıyla «anti-sart»¹ idiler. Bu terimle Christoff, geçim kaynaklarını tarım ya da ticaret dışındaki bir işten sağlıyan insanları kasteder. Bunların, savaşçı nitelikleri geliştiği ölçüde, ekonomik yetenekleri eksikti. Para ve ticaretle ilgili bütün işlerini Ermenilerin eline bırakırlardı. Bir Kürt için yükselme hırsı Paşa olmaksa, bir Ermeni için Paşanın bankeri olmaktı. Böylece karşılıklı olarak birbirlerini tamamlıyorlardı. Bununla birlikte, bu eyalet kentlerinde durum, büyük ticaret merkezlerindeki gibi başka idi. Özellikle, Kürt reisi, başka durumlarda olduğu gibi, Ermeninin para ile ahlâkını bozmasına pek izin vermezdi. Çünkü aslında bu reis, gerçek bir memur olmayıp, durumunu korumak için devamlı mücadele eden bağımsız bir önderdi. Savaş eylemlerini kişisel olarak kendisi yürütürdü. Yazın sık sık şehirden ayrılıp çadırında oturmak için dağlara çıkardı. Bu Kürtlerin karakteri, aslında, yukarıda tahlil ettiğimiz «salt hayvan yetiştiriciler»in savaşçı ve yağmacı mizacının gelişmiş bir biçiminden ibarettir. Kaldı ki kentli Kürt unsurları zaten yarı göçebelere oluşur. Bu yarı-göçebelere yerleşik hale geldikçe, ekonomik bağımsızlıkları azalır, yoksullaşmaları artar. Özgür göçebe aşiretler, çoğu zaman, yalnız Ermenilerden değil, yarı-göçebe Kürtlerden de bir ürün payı alırlar. Böylece, hem göçebelere, hem çokluk kiracısı olduğu toprak sahibinin, hem de hazinenin isteklerini karşılamak zorunda ka-

1) Sart'lar, Rus Orta-Asyasında, göçebe Kırgız ve Türkmenlere karşıt olarak yerleşik kırsal ya da kentsel unsuru temsil eder.

lan yarı-göçebe köylü, sonunda köyleri bırakıp bir kente yerleşmek ve burada geçim kaynaklarını sağlamak durumunda kalmıştır. Kent nüfusu içinde de bu köylü proletaryanın saflarını kabartmıştır. Zaten, kırsal uğraşların etkisi altında bulunan karakteri de, göçebe kökeninden bazı kalıntılar taşımakla birlikte, gitgide yerleşik zihniyet yönünde gelişmektedir. Ön-Asya'nın bütün kentlerinde, bu tür göçebe ya da yarı-göçebe kökenden gelme, Kürt, Bedevî, Türkmen gibi unsurlardan oluşan bir proletarya bulunmaktadır. «Bunların çocukları daha şimdiden gerçek kentliler olmuştur. Kent halkının bu oluşum tarzı, onun kollektif karakterinin meydana gelişinde büyük bir önem taşır.» Gerçekten de, bu yeni katkıların sonucu olarak kent nüfusu, sürekli olarak yenileşir ve böylece henüz özümsememiş karakterlerin etkilerine uğrar.

§ 3. Yabancı Gözlemcilerin Kürt Karakteri Üzerine Söyledikleri (Soane, Binder, Millingen, Wigram, Lerch, Minorsky).

Christoff'un koyduğu bu genel ilkeleri örneklemek üzere, Kürdün karakteristik nitelikleriyle ilgili olarak, Kürdistan konusundaki eserlerden alınmış birkaç misal vermenin ilginç olacağı kanısındayız².

Örneğin, Kürtler arasında yaşayan ve onların di-

1) P. Rondot (adı geçen eser, s. 40), Kürtte, kente karşı Yarıdıştan gelme bir çeşit kişisel tepki görür. Bununla birlikte Kürtlerin kurduğu şehirler de vardır: Örneğin Ahlat.

2) Ayrıca bak. Beyrut'ta çıkan Yeni Gün adlı Kürt gazetesinin eylül ve ekim 1945 sayılarında sözü geçen, W. H. Hay ve A.M. Hamilton'un kitapları.

lini konuşan Soane bu konuda şunları söylemektedir:

«Adaletli davranırsak, bir karşılaştırma yapmak için, Kürdistan'la 600 yıl önceki Avrupa'yı yanyana koymak gerekir. Hatta günümüzde bile Avrupalı'nın Kürtle karşılaştırılması, idealler ve ahlâk kuralları ölçüt alınırsa, Kürdün aleyhine olmaz. Rastgele seçilmiş bin kadar Kürt arasında, yine rastgele seçilmiş aynı sayıda Avrupalı arasındakinden daha az yüz kı-zartıcı suç bulursunuz.

«Bununla birlikte, Kürt karakteri gözlemciyi bir hayli güçlüğe uğratar, çünkü bu karakterin ayrı ayrı aşiretlerdeki çizgileri o denli çeşitlidir ki ulusun tümü için genel bir değerlendirme yapmak kolay değildir. (Soane böylece Christoff'ta gördüğümüz gözlemi desteklemektedir [B.N.]).

«Gerçek feodal ruh, Kürtlerde güçlüdür. 19. yüz-yıl başında buraları gezen Frazer, «şimdiki Kürtlerle birkaç yüzyıl önceki İskoçyalı klanlar (Highlanders) arasında çok yakın bir benzerlik» görür.

«Sarsılmaz bir dürüstlük, verilen söze bağlılık, yakınlarına karşı soylu bir şefkat, kadına karşı diğer Müslümanlardakinden daha insanca bir davranış (güney ve merkez Kürtlerinde), canlı bir edebî duy-gu ve şiir sevgisi, aşireti için kendini seve seve feda etme, yurdu ve ırkı için içten bir gurur duygusu. Kür-dün nasıl da mağrur bir tavırla, kalkıp (lehçeye gö-re) *ez Kurmanc-ım* ya da *mın Kurd-ım* (ben Kürdüm) dediğini görmek gerekir.

«Kürtler tutkulu, ansızın parlayıveren bir karaktere sahiptirler, bu da yine dalgalı ve beklenmedik olaylarla dolu hayatlarının bir sonucudur; ama aynı zamanda onlarda mizah duygusu da çok gelişmiştir

(güney Kürtlerinde). Her fırsatta, tam da kendi öfkeli karakterleriyle ilgili hikâyeler anlatmayı severler.

«Bir zamanlar, Oramar'daki Herki aşiretinden bir Han varmış. Bu Han'ın parmağını bir sinek ısır-mış. Isırılan yeri kaşımış, beş dakika sonra parmağını yeniden kaşınma tutmuş, yine kaşımış, sonra yeniden kaşınma gelmiş; o zaman tabancasını çekip, «sineklerin babası»na lânet okuyarak bir kurşunda parmağını dağıtmış.

«İki Kürt, gökte Sirius yıldızının (yılın en sıcak mevsiminin bitişini gösteren yıldız) nerede belir-diği konusunda tartışıyorlarmış. Görüşleri uyuşmamış. İş küfürleşmeye bile kalmadan, yolda durup birbirleri-nin üzerine atılmışlar; kavga birinin ölümüyle sonuçlanmış.»

1887 yıllarına doğru buraları gezen bir Fransız gezgininin görüşüne de değinelim:

«Kürtler, ne kadar vahşi olsalar da, yine büyük bir onur duygusuna sahiptirler; sözlerine çok sadık olarak tanınırlar. Eğer bir Kürt sizi bir yere sağ salim götüreceğine söz vermişse, hiç korkmadan ona güvenebilirsiniz. Ama ertesi gün, sözünü yerine getirdikten sonra yine rastlarsa, sizi soyup köpek gibi öldürür.»

Binder (adı geçen eser, s. 109-110), yollarını kaybeden bir Haçlı grubunun Kürtlerle karıştığı yolundaki bir efsaneye değinir. Şurasını hatırlatalım ki aynı köken, hâlâ bir Ortaçağ elbisesi giyen Kafkasya aşiretlerinden Hevsur'lara da atfedilir. Binder'in Fransızca ile Kürtçe arasında yaptığı dilbilimsel yaklaşırtmanın Haçlılarla hiç bir ilgisi yoktur, ama bu yakınlık iki dilin de aynı Hint-Avrupa ailesine mensup olmasından ileri gelir.

Soane, adını anmaksızın Binder'e atıfta bulunur-

ken, bundan yararlanarak, bazı bakımlardan Kürtlerin daha uygar sayılan bazı insanlardan üstün olduğu yolundaki inancını belirtir.

Binbaşı F. Millingen (*Kürtler Arasında Vahşi Hayat*, 1870), Kürt dilini bilmemekle birlikte, Ermenistan'daki bir Türk alayında eğitici olarak bulunması sayesinde, bu kavmi doğal çerçevesi içinde incelemiştir:

«Kürt karakterinde görülen iyi ve kötü nitelikler karışımı, Arap olsun, Kürt olsun, Kırgız olsun, bütün göçebe aşiretlerde ortaktır. Ancak yine de bazı bakımlardan Kürt, şövalye nitelikli Arap göçebesinden biraz aşağı sayılmalıdır (Moltke'nin yukarıda değindiğimiz kanısı ise buna karşıt idi [B.N.]); bu Arap göçebesi, genellikle kabul edilen görüşe göre, konukluk haklarına saygı gösterir ve çadırına sığınan kişiyi korur. Kürt haindir ve elini, himayesine sığınan kişinin kanına bulamaktan hiç çekinmez.»

Millingen, Kürtlerin işlediği cinayetlere birkaç örnek verir; bunlardan biri olarak, Alman bilgini Schultz'un 1830'da öldürülmesi özellikle acı bir olaydır. İngiliz yazarı, Kürtte nankörlük, yalan, entrika, haydutluk bulunduğunu kaydeder. Haydutluk, ya kervanlara saldırmak, ya da düzenli bir plana göre Ermeni köylerinden zorla yardım almak şeklinde olur.

Burada, Millingen'inki gibi Kürtlerin aleyhinde olan görüşleri de vermeden geçmek istemedik. Amacımız Kürdü idealize etmek değil, anlamaktır. Bununla birlikte şurasını unutmamak gerekir ki Millingen Türklerin hizmetinde olan bir adamdı ve Kürtler, Osmanlı makamlarına duydukları güvensizliği ona karşı da gösteriyorlardı.

Günümüze daha yakın bir başka gözlemci olan misyoner Wigram (bak. *Süryani kilisesinin Tarihi*, 1910) da Kürtler hakkında pek olumlu konuşmaz.

«Kürt baĝnaz deĝildir. Genellikle, komşusunun malını yağmalama dışında hiç bir şeye karşı özel bir heves göstermez. Haydutlukta bile pek aktif sayılamaz». Aynı yazar, daha sonra yazdığı bir eserinde Kürtler için şunları söyler:

«Kürtlerin karakteristik özellikleri, İ.Ö. 1000 yılları ile İ.S. 1900 yılları arasındaki zaman aralığında hiç deĝişmemiş görünmektedir. Kürtler güçlü, yetenekli ve birçok bakımdan çekici bir tipe sahip olup, birçok İngiliz memuru onlarla dost olmanın oldukça kolay olduğunu söylemişlerdir. Ne var ki, doğdukları dağların karakterinden midir, yoksa oluşumlarında eksik kalan bir şey bulunuşu yüzünden midir. Kürtler yarım kalmış bir tip'tir. Gelişim bakımından hiç bir zaman «aşiret evresi»nden kurtulamamışlardır ve hâlâ bu evrede bulunmaktadır» (W.A. Wigram, *Süryaniler ve Komşuları*, s. 7).

Wigram'ın bu gözlemi şüphe yok ki son derece dikkate değer bir noktadır ve bu gözlemi, Kürtlerin siyasal yaşamı ve kültüründe aşirete hayırlı bir rol atfeden Christoff'un gözlemiyle karşılaştırmak uygun olur. Ne var ki, Wigram'ın belirttiği gibi, eğer bu evre aşılmazsa, aşiret, daha yüksek bir ortaklaşa yaşam biçimine doğru gelişme sürecini köstekler.

Çeşitli görüşlerle ilgili bu sıralamayı tamamlamak için, Ermeni yazarı Aboviyan'ın saptadığı Kürt karakteristiğini hatırlatmakla işe başlıyan Lerch'in de görüşüne değinelim:

«Aboviyan, Kürtlerin, eğer daha yerleşik bir hayat sürselerdi, kelimenin tüm anlamıyla Doğunun şövalyeleri adını alabileceklerini söyler. Savaşçı bir karakter, doğruluk ve dürüstlük, prenslerine sınırsız bir bağlılık, verilen sözü kılı kılına yerine getirme, konuk-severlik, kan davası gütmeme, en yakın akrabalar ara-

sında bile kabile düşmanlığı, çapul ve haydutluk tutkusu, kadınlara karşı sınırsız bir saygı: bunlar, bütün kavimde bulunan ortak erdem ve niteliklerdir». Aboviyan, doğudaki Kürt aşiretlerini, özellikle kalabalık Lor aşiretlerini de tanımak fırsatını bulmuş mudur bilmiyorum; ama Kürtlerin manevi niteliklerinin bu karakteristik yanını, onlar hakkında bütün öbür gezginlerin anlattıklarına tümüyle uygun buluyorum; işte bunun için de onun sözlerini buraya almakta tereddüt etmedim. Uzun zaman ve sık sık Kürtler arasında yaşayan bütün gezginler onların konukseverliğini belirtirler: Rich, Ainsworth, Rawlinson, Layard, Brent vb. Rich, aşağıdaki sözlerinden anlaşılacağı üzere, Kürtlerde genel olarak birçok toplumsal erdem bulur ve şöyle der (P.I., s. 104): «Kürtleri ben, çok gülyüzlü, insana yakın, aralarında kibir ve resmiyete rastlanmayan bir kavim olarak gördüm; grupları ya da çıkarları farklı bile olsa, birbirlerini kıskanmadıkları gibi, birbirleri hakkında kötü söz söylediklerini de işitmedim...» Çapul ve haydutluk, bir suç sayılmaz, tersine, kendi anlayışlarına göre, yiğit bir adama yakışan eylemlerdir; üstelik başka hiçbir kavimde bu eylemler, kavmin karakterine, yaşam biçimine ve âdetlerine bu denli sıkışıkıya bağlı değildir... Bununla birlikte, Kürdün, açgözlülüğünün kurbanlarına karşı, Tatarlar, Türkmenler ya da Bedeviler kadar zalim davranmadığı kanısı Doğuda yaygındır. Kürtlerdeki büyük özgürlük aşkı ile üstün karakter gücünü bu savaşçı ruha bağlamak gerekir. «1837'de Hafız Paşa seferi sırasında esir edilen, çok da yakışıklı otuz yaşında bir bey, ayaklanan soydaşlarının sayısını ve mevzilerini bildirmesi karşılığında kendisine vad edilen bütün avantaj ve şerefleri yılmadan reddediyordu. Bütün bu baştan çıkarıcı tekliflere gururla «Bir Kürt

beyi olarak ben, başka insanlara reis olmayı asla kabul etmem» diye cevap veriyordu. İki gün boyunca çektiği, akla gelebilecek bütün acılara rağmen soydaşlarına ihanet etmedi: Üzerine inen sopalar altında bile sakın sakın çubuğunu tüttürüyordu. Üçüncü gün zalim Paşa, onu kaynar suyla dolu bir kazana attırdı, ama yiğit Kürt ölene dek direncini yitirmedi». (Lerch, *adı geçen eser*, I, s. 29-31).

Minorsky¹ de, Kürtler bakımından çok karakteristik olan bir hikâye anlatır. Bu hikâye, incelememizi bitirirken buraya tam da uygun düşmektedir: Yüzyılımızın başına doğru, Çerik (Salmas) kasabasında, İran makamlarını hiçe sayan, Şekkak aşireti reisi Cafer Ağa yaşıyordu. Ağa, dağlarından yağma için sık sık ovaya iniyordu, ama sonradan anladığıma göre yoksul halk kendisine karşı gevşek davranıyordu, çünkü çoğu zaman, bir zengini soyduktan sonra ağa, ganimetin bir kısmını yoksullara dağıtıyordu. Hükümet, beylik yönetime başvurarak Cafer Ağa'yı sınır kasabasına reis tayin etti. Önce bu resmi mevkiinden gururlanan ağa, bir süre uslu durdu, ama kısa zamanda yeniden eski huyuna döndü. Ben, Cafer Ağa ile Hükümet temsilcisi arasında geçen mektup savaşına tanık olmak fırsatını buldum. Cafer Ağa'nın Farsça yazan iyi bir kâtibi yoktu, bu yüzden geceleri, valinin mektuplarını yazan ihtiyar bir İranlı şairi evine çağırıyordu. Böylece bu mirza (Farsçada okumuş kişi) kendisinin sabahları vali adına yazdığı mektuplara yine kendisi en uygun cevapları yazıyordu. Sonunda, Azerbaycan Pişkâr'ı (valisi), bir kötülük yapmayaca-

1) Bak. *Kürtler, Not ve İzlenimler* (Rusça, Petrograd, 1915) adlı eseri: Cafer Ağa'nın Ölümü, Ayrıca bak. XII. Bölümde lirik şiir.

ğına dair Kuran üzerine yemin ederek Cafer Ağa'nın, af dilemek üzere Tebriz'e gelmesini sağladı. Ağanın yanında gelen Kürtler, görünüşte sakin durmakla birlikte, reislerini bir an bile gözden kaybetmiyorlar ve çevresinde sıkı bir halka oluşturarak silâhlarını tektikte tutuyorlardı. Ancak yine de Cafer Ağa'nın hayatını koruyamadılar: Ağa, vali konağının merdivenlerinde haince öldürüldü. Kalbine yeddiği bir kurşunla reislerinin yere yıkıldığını gören adamları, bir yaylım ateşi açtılar ve soğukkanlılıklarını kaybetmeden, büyük bir korkuya kapılan valinin uşaklarını itip dağıtarak, dışarıya değil, içeriye doğru atıldılar. Bunlardan birkaçı ayrılıp mahzende sipere yattılar, burada bir kurşun yağmuruna tutuldular, buna rağmen yine arkadaşlarıyla birleşmeyi başardılar. Bu kavgada Kürtler, genel valiyi bile nerdeyse ele geçiriyorlardı. Sonra, hepsi boş bir odaya sığındılar ve yaylım ateşi karanlık bastırana kadar sürdü. Duvarın üst kısmında, kışın soba borusu geçirilen bir delik bulunduğunu gören Kürtler, birbirlerinin omuzuna çıkarak duvarın taşlarını söktüler ve yaralı bir arkadaşlarını da sırtlarında taşıyarak çatıya ulaştılar. Oradan başka çatılara, başka duvarlara, bahçelere ve sokaklara geçerek, kendilerini kuşatanlarca görülmeden kaçtılar ve sonunda, Tebriz gibi büyük bir şehirden çıkabildiler. Sabah olunca bir takip düzenlendi. Ama Kürtler, takip edenlerin atlarından indiklerini görünce, onları önce ustalıkla bir başka yöne çektiler, sonra da atlarını alıp kaçtılar. Sekiz kişiden altısı Çerik'e dönebildi. Cafer Ağa ile birlikte öldürülen iki kişi, ibret olsun diye vali konağının kapısına asıldı. Mahallî gazete, bu (elli yıl önceki [B.N.]) akıllıca politikanın başarısını övdü.

§ 4. Kürtlerin Kendilerini Anlatışı.

Başkalarının Kürtler hakkında neler düşündüğünü öğrendik.

Şimdi de Kürtlerin kendi kendilerini nasıl tanımladıklarını görelim:

Burada, Kürdün her şeyden önce kişisel cesarete değer verdiğini gösteren şu küçük hikâyeyi anlatmakla söze başlayalım:

Bu hikâyede, Diyarbekir dolaylarında tanınmış haydut Mam Rızgō'nun kahramanlıkları sözkonusu edilir. Hikâye, onun hulâmlarından biri tarafından anlatılmıştır: Bir gün çete bir yol kenarında pusuya yatmışken, karşıdan omuzunda martini, göğsünde çifte fişekliği olan bir delikanlı görünmüş. Delikanlının ayaklarında Diyarbekir sandalları, sırtında, peste denen, keçeden yapılmış ceketleriyle tanınan Geri-Musi köyünden alınma bir ceketle bir palto, altında bir Dehe şalvarı, başında da bir Musul şalı varmış. Eli kulağında (tipik jest), avaz avaz şarkı söylüyormuş. Bu tepeden tırnağa silahlı güçlü delikanlı, en küçük bir direnme bile göstermeden, Mem Rızgō'nun adamlarından birine kuzu kuzu soyulmuş. Az sonra, yolda ufak tefek bir ihtiyar belirmiş. Aba'sı lime lime dökülen ihtiyar, kılıcıyla kalkanını göğsüne sımsıkı bastırmış, bodur eşegini deh-çüş diye süre süre geliyormüş. Mam Rızgo adamlarına, onu da soymalarını emretmiş. Hulâmlardan biri ho, lo lo diye adama seslenmiş. Adı Mam Kal olan ihtiyar da, ho, lo lo diye cevap vermiş ve sөгüp saymaya başlamış: «Gidi kırımızı örümcek dölü! yılan zehiri! Ne dolanıp duruyorsun orda köpekler gibi?». Üstünde başında ne varsa çıkarıp vermesini emreden hulâma, Mam Kal, öfkeyle «Ne zaman anan olacak kancık köpeği bana kok-

lattın ki bunları sana vereyim?» demiş. Hulam fişeği sürüp ihtiyara nişan almış. Fakat ihtiyar zaman bırakmadan kılıcıyla adamın üstüne atılmış. Hulam, ateş etmeye fırsat bulamadan kaçmış. Mam Kal, «sakalını ağzına alıp» pusu yerine kadar adamın arkasından koşmuş. Kısacası, Mam Rızgo ile de biraz dalaştıktan sonra ihtiyar, onun davetini kabul edip *kebabını* yemiş. Bunun üzerine Mam Rızgo, delikanlıdan soyduğu eşyaları ihtiyara vermiş, ayrıca kendinden de bir hançer ekleyerek «Hoş gelmişsin, al bunları güle güle kullan, sana lâyıktır» demiş.

Şimdi anlatacağımız Abdi ile Aziz'in kavgası, Kürdün taşkın ve öfkeli karakterinin yiğitliği ve pervasızlığıyla atbaşı gittiğini gösterir. Hikâyemizin kahramanları, Mizurî Juri adlı aynı aşiretten ve Arguş köyünden oldukları gibi, üstelik Mem-Şaran adlı aynı kabiledendirler. Abdi bu kabilenin *rispi'si* (en kıdemli kişisi), Aziz'in kardeşi Ahmo ise *paşmir* (aşiret yetkililerinden biri) dir. Türklerin bir sürü asker gönderip aşiretlerden ağır bir vergi topladıkları bir yıl bir hoşnutsuzluk belirir ve Kürtler, işlerin bu hale dönmesinden kendilerine göre sorumlu buldukları Abdi'yi reislikten uzaklaştırmaktan sözederler. Tehdit edilen Abdi öfkelenir: «Hadi görelim bakalım, biri beni yerimden atmaya kalksın, o yere oturacak itin oğlunu *şinik'*ime (eski model tüfek) nişan tahtası ederim.» Aziz bu tehdidin altında kalmaz: «Eğer öyleyse, seni ben yerimden atacağım, ne olacaksa görelim». İkinci bir karşılaşmaya kadar günler geçer. Şunu belirtelim ki Mizurilerde birbirleriyle karşılaştıklarında *Hudê kuta hango bedet* (Tanrı yardımcın olsun) demek âdeti vardır. Bir gün Abdizoma'sından (yaz barınağı) elinde silâhıyla dönerken, öküzlerini

götürmekte olan ve üzerlerinde yalnız hançerleri bulunan Ahmo ile Aziz'in yanından, tek kelime etmeden geçip gider. Bundan alınan Aziz «Bu itin suratında ar kalmamış» diye bağırır ve Abdiye küfreder. Abdi ateş edip Aziz'i yaralar, ama Aziz «henüz sıcak yarasıyla» Abdiye iki hançer darbesi indirmeyi başarır. Aziz bir eliyle böğrünü, öbürüyle kurşunun girdiği yeri tutar, ama inlemez. Abdi ise yetişin diye bağırır. Ahmo, Abdiye yaklaşır, fışkıran kanı görür, Aziz'inse hiç sesi çıkmadığından Abdi'nin kurşunuyla vurulmadığını sanır ve ona sövüp saymaya başlar: «Evi yanasıca, Abdi gibi bir akrabayı niye öldürdün?» Aziz, yine ses çıkarmaz, ama Ahmo küfürlerini bitirince, inler: «Bana küfredeceğine, şu kurşunu çıkar, kardeş». Ahmo kemeri çözer, kardeşinin yarasını görür. Hançeri kapıp Abdi'ye doğru koşar, ama Aziz, zayıf bir sesle şöyle der: «Dur, kardeş, ona öyle bir darbe indirdim ki artık sağ çıkmaz; sen beni sırtla da eve götür şimdi». Evlerine götürülen iki yaralı da akşama ölür. Bu hoyrat ve bönce hikâye Kürdü iyi anlatmaktadır. Can çekişen Aziz, kardeşi Ahmo'ya, Abdi'yi temizlemek için «zahmete girmemesini» söylüyor. İşi bitiktir onun!

Genellikle Kürt hayata fazla önem vermez. Bir gün bir Kürt, ormandan geçerken, bir meşe ağacının üzerinde mazı toplayan bir başka Kürt görmüş. Ağaçtaki Kürdün ceketinin altında kabaran bir şey, geçen Kürdün ilgisini çekmiş. Bunu para sanmış. Ağaçtaki ni bir kurşunda yere düşürmüştü, üzerini aramış ve bula bula... birkaç soğan bulmuş. Hayal kırıklığına uğrayıp eve dönen Kürt olanları anasına anlatmış. Anası «Öyle dövünüp durma, soğanı ekmekle yeriz» demiş. Öyle görünür ki Kürt, birçok bakımlardan kendisine benzeyen Arnavut gibi, tetiğe bir dokunuvermekle sağlam ve güçlü bir adamın nasıl yere serilebi-

leceğini görmek için kurşunun gücünü denerken bundan zevk duymaktadır. Bu durum, büyük ölçüde, 1914'te Türk-İran sınır komisyonunda meydana gelen acı olayı da açıklar: İngiliz sekreter Hobbard, gezinirken sebepsiz yere ağır bir biçimde yaralanmıştı (bak. Minorsky, adı geçen eser).

Kürdün cesareti, ölümü küçümsemesi, avcılık hünnerlerinde de kendini gösterir. Çeşitli dağ keçileri Kürdün kurşunundan nadiren kurtulur¹. Benim koleksiyonumda, bu gözünü budaktan sakınmaz Kürt avcılarından birine ilişkin bir hikâye vardır. Bu hikâyede anlatıldığına göre, Mizuri Juri aşiretinden Silêman Bazid adlı biri, bir panterin saldırısına uğrayan bir ayının imdadına yetişip onu kurtarır. Minnettar kalan ayı Silêman'a bağlanır ve onu her yerde izler. Günün birinde, tıpkı Lafonten'deki gibi ayı, uyuyan arkadaşının alnındaki sinekleri kovmak için, başına ağır bir taş indirerek onu öldürür.

Kürt, kahramanı usta bir hırsız olan hikâyeler anlatmayı da sever. Böylece hile de, küçümsemeyen nitelikler arasında yer alır. Ben B.S.O.S.'ta, Bağdat'taki bir türbeden, bir sofu rolüne bürünerek hazine çalan Süleyman'ın hikâyesini anlattım. Giyaver'deki Şagulurde köyünde daha küçük işler çeviren Kemû adında bir hırsız vardı ki adına «bal hırsız» deniyordu. Hırsızlıklarını maskeleyerek için birkaç arı kovanı yapmış, bunların içine çalınmış bal petekleriyle eşek arıları koymuştu. Bir gece suçüstü yakalanınca, mal sahibine, Kürdistan'da bir âdet bulunduğunu, bu âdete göre, arıların çok bal vermesi için, yeni oğulları yer-

1) Kürdün atıştaki ustalığı üzerine bak. Westarp (Unter Halbmond und Sonne, s. 220). Bu yazar, kırk adım mesafedeki bir fişek kovanının nasıl tam ortasından delindiğini anlatır.

leştirirken bir arıyı satın almak, birini başkasından istemek, bir üçüncüyü de çalmak gerektiğini söyleyerek işin içinden sıyrılmıştı. Kemû'nun işleri yolunda gidip dururken, bir gün köye, arı vergisini toplamak üzere bir kontrol memuru (mamûri mêş hejmarî) gelir. Kemû, az arı beyan etse, komşuları balının nereden geldiğini soracaklar. Çok beyan etse, sayımı yapan kontrol memuru arıların eşek arısı olduğunu görecek. Sonunda kovanlarını yakmaktan başka çare bulamamış.

Ama Kürdün, sadece şiddet, cinayet, hırsızlık ve hile eylemlerini övmekten haz duyduğunu sanmamak gerekir. Aynı zamanda bilge ve zeki insanlara ilişkin örnekler vermeyi de sever: Zê (Büyük Zap) ırmağının aşağı yatağındaki Delan köyünden İsu gibi. İsu, Amadya'da oturan Kürdistan valisi İbrahim Paşanın resmi danışmanı idi. Bir gün Paşa bir av sırasında dinlenirken İsu, Paşa'nın yanbaşında durup sinekleri kovalıyormuş. Birden bir akrebin Paşaya yaklaştığını görmüş. Hançerini çekip akrebi öldürmek istemiş, ama akrep kaçıp kaybolmuş. Paşa uyanıverince İsu'yu, elinde hançeriyle üzerinde görmüş. Paşa «Ne oluyor?» demiş, ama İsu sadece «Gitti, Paşa» diyebilmiş. Paşa'nın içine bir kuşku girdiğini anladığından hiç bir açıklamada bulunmak istememiş. Bu olayın hemen arkasından karısını ve oğlu Ali'yi bırakıp oradan ayrılmış. İsu'nun gidişinden sonra danışmansız kalan Paşa'nın işleri aksamış. Ali'yi çağırıp, babasını bulmasını ve bu konuda fikrini sormasını istemiş. Ali söyleneni yapmış. Bunun üzerine İsu «Bahçeye gidelim, yarın sana cevabımı veririm» demiş. Bahçeye gittikleri zaman Ali, babasının bütün gür ve güzel bitkileri söküp sadece kötülerini bıraktığını görmüş. «Bahçeyi harabediyorsun» demiş. «Hayır oğlum, böyle daha iyi

ürün alırım» demiş babası. Ertesi gün Ali'ye, gidip bahçede yaptıklarını Paşa'ya anlatmasını ve «Gitti ama, geri döndü» diye de eklemesini söylemiş. Oğlan söylenenleri yapmış. Paşa, sevinçle bağırarak «Çok güzel bir cevap bu» demiş. Kavgacı ve entrikacı olarak tanınmış bütün Kürt reislerini bir toplantıya çağırılmış ve hepsini astırmış. Onların yerine temiz yürekli ve tokgözlü adamları getirmiş. Ülkede yeniden düzen hüküm sürmüştü. Paşa İsu'yu buldurtup Amadya'ya getirtmiş ve şereflere boğmuş. İsu o zaman Paşa'ya akrep hikâyesini anlatıp şöyle demiş: «Akrep gidince benim kanıtlarıma gerek yoktu, geri dönünce de kaygılanacak bir durum kalmamıştı.»

Aynı yönde Hasan Beg'in hikâyesine de değinmek gerekir. Kürdistan'da bilgeliğiyle büyük ün yapmış olan bu Hakkâri beyinin sözlerinden her biri bir öğüt ve bir atasözü yerine geçmiştir. Bir kış günü, bu beyin huzurunda gerçek ve yalancı dostlardan, sadakatın değerinden falan söz ediliyormuş. Hasan Beg «Kim, bana o kuşu ilkönce bildirirse, iyi bir ödül alacak» der. Oradakiler, ilkbahar başlarında çıkıp gelen kuşların sözkonusu olduğunu anlarlar. Cevap olarak Hasan Beg'e, sığırcık, leylek, turna vb. diye sayarlar. Ama Hasan Beg kimseyi ödüllendirmez. Sonunda Mam Tal adlı biri, saksığan deyince ödülü hak eder. Bilge bey ödülü niçin ona verdiğini şöyle açıklar: «İlkbaharın bütün güzel kuşları ancak tatlı havalar da yanımızda kalırlar, saksığan ise her mevsim sadık dostumuzdur».

Çoğu zaman da zekânın yerine hile geçer.

Biri atının, biri katırının, biri de eşeğinin sırtına yük vurmuş giden üç adam, yolun kenarındaki bir bahçede dinlenmeye karar verirler. Bahçe sahibinin

protestoları hiçbir sonuç vermez. Bunun üzerine adam, onları birbirine düşürmeye karar verir. Katırın sahibiyle atın sahibinin kulağına «Şu eşekçiyi kovmama yardım edin, size güzel bir yemek çıkarırım, para da veririm» diye fısıldar. Eşekçinin hesabı böylece çabucak görülür ve adam çekilip gitmek zorunda kalır. Hileci bahçıvan, daha sonra at sahibini gözüne kestirir, onu en iyi dostlarından birinin oğluna benzeter. İkisi bir olup katırcının üstüne atılırlar. Sonunda ortada yalnız o sözde dost kalınca, bahçıvan onu da defetmenin yolunu kolaylıkla bulur. Bahçıvanla üç davetsiz misafir arasındaki bu konuşmanın Kürtçede tatlı bir anlatımı vardır.

Şimdi de Kürdün birçoğunu bildiği ve seve seve anlattığı mizahi hikâyelere gelelim. Akra'lı küçük bir satıcı, Kürt köylerinde iyi iş yapabileceğini ve para kazanabileceğini düşünür. Elindeki kumaşlarla köy köy dolaşmaya başlar. Girdi kasabasındaki Kelet köyünün en yoksul köy olduğunu öğrendiğinden, doğrudan doğruya oraya yönelir, çünkü atasözü «Ahs-veriş ihtiyacı olanla yapılır» der. Köyün yakınına gelince, evinin yanında yayık dövmekte olan bir kadın görür. Kadın hemen hemen çıplaktır, sadece önüne bir peştemal sarmıştır. Yayığın her sallanışında çıplaklığı belli olur. Ayak satıcısı sevinir: «Buralara boşuna gelmemişim. Bu köyde ihtiyaç bu kadar büyükse, malımı daha ortaya döker dökmez kapışacaklar». Kadın, satıcıyı görünce «Kimsin sen? Nerden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?» diye sorar. «Akralı bir satıcıyım, çeşit çeşit güzel kumaşlarım var, satın al» der satıcı. Kadın bu sözleri işitince, yüzünü öte yana çevirip tuluğa bir yumruk vurur: «Defol burdan! Bizim, evimizde Allaha şükür her şeyimiz var, hiçbir eksigimiz yok. Başkalarına gelince, keyifleri bilir». Zavallı satıcı al-

lak bullak olur: «İyi doğrusu! Eğer bunların evinde herşey varsa, hiç bir eksikleri yoksa, eksiği olanlar kimbilir nasıldır?» diye düşünür. Çabucak eşeğini alıp tersyüz geri döner. «Aldanmışım. Bundan sonra böyle inlere bir daha adım atmam». Malını yarı fiyatına satıp savar ve Akra'ya döner.

Kürt, ahmaklığı alaya almayı sever. Zibar'ın Hasnekan köyünden Mam Bapir adlı zengin, ama ahmak bir ağa, bir gün, besleyip ücretini verdiği imamın cuma hutbe'sinde Padişahın adı yerine kendi adını okumasını ister ve karşılığında ona otuz süt koyunu vermeyi vadeder. O cuma herkes, newej (namaz) için camiye dolar. Cemaat arasında, Mam Bapir'le imam arasındaki anlaşmadan habersiz olan komşu köyün mollası da vardır. Hutbe hep Arapça okunur. Padişahın adını okuma zamanı gelince imam, mimber'e tırmanıp Arapça olarak okumaya başlar: Eyyühe Mam Bapir, inneke dubban kebir, mekânuke cehennemü ve bi'salmasır (yani: «Ey Mam Bapir, sen koca bir su kaşağısın, mekânın cehennemdir, hem de en koyusu»). Yabancı molla, bu sözleri işitince Arapça olarak lâ, lâ (hayır, hayır) diye bağırmağa başlar, çünkü imamin şaşırıldığını sanmaktadır. Ama imam soğukkanlılığını kaybetmez ve okumaya devam ederek şöyle cevap verir: Uşkut Uşkutuna, el ma'z salasuna, leke aşaru li aşruna (Sus sus, tam otuz koyun var ortada, onu senin, yirmisi benim). Molla anlar ve susar. Mam Bapir çok memnun kalır, «bir keklik gibi uça uça» gider. Namazdan sonra çobanına, imam için en iyilerinden otuz koyun seçmesini emreder¹.

1) Günümüzde; ürün üzerinden molla sınıfı için bir pay ayırma usulü, çoğu bölgelerde ortadan kalkmış, yalnız doğu İran'da ve Kürdistan'da kalmıştır ve buralarda hâlâ düzenli bir şekilde

Genel mizah hikâyeleri yanında bazı köy ya da aşiretleri özellikle hedef alan bir grup hikâyeye de vardır. Zibar'la Rekani arasındaki Mizuri aşiretine mensup Tel köyü halkı, bu şekilde devamlı olarak alaya alınır. Anlatıldığına göre bunlar, bir gün köyün en akıllısı olan Kak Şasuvâr'a gelip tuz kıtlığı çektiklerinden yakınırılar. Urmiye'den ya da Musul'dan kervanlarla tuz getirmek zorunda kalmaktadırlar. Hayvanlar yorulmakta, ayakları parçalanmakta, sonra da işe yaramaz hale gelmektedirler. «Ne yapalım, bize bir akıl ver» derler. Kak Şasuvâr «Pekâlâ. Kolayı var, diye cevap verir, bu bahar her biriniz en aşağı bir fitre (ağırlık ölçüsü) tuz eksin» diye cevap verir. Tel'lilerin hepsi tuz ekerler. Bir süre sonra içlerinden biri tuzun yetişip yetişmediğine bakmaya gider. Ortada hiç bir şey göremeyince, belki de çim vermiştir diye toprağı biraz eşeler. Gerçekten de bir keseğın altında ucu çıkan bir şey görür (Bu, bir akrebin kuyruğudur): «Hah işte bir çim! Şunun tadına bir bakayım» der. Yalayınca akrep dilini sokar. Zavallı köylü acıyla sıçrar, bağıra çağıra eve koşar: «Bakın, nasıl da çıkmış!

yürümektedir. Ayrıca gezici cer hocaları da vardır ki bunlar, hasatı gözleyip ne koparabilirlerse almaktadırlar. Bunlara mıftxwar (çakmak yalayıcı, aylak takımı [B.N.]) denir. Bunlar çoğu zaman köylünün saf inancını sömürmek için sırtına dinsel bir kisve geçiren dilencilerden başka bir şey değildir. Kürdistan'daki büyükçe köylerin çoğunda bir molla bulunur ki toprak sahibi buna, genellikle 1-5 harvar verir ve idi fitr (1 şevval) ve idi kurban (10 zilhicce) bayramlarında bir hil'at (lütuf olarak verilen «şeref elbisesi») hediye eder (bak. Lambton, *laud, eser*, s. 348-349). Köylü ayrıca zekât (sadaka) olarak hane başına 5-20 mannı tebrizi öder. Tek cami bulunan yerlerde camiye yakacak odun, genellikle toprak sahibi tarafından sağlanır. Bazı hallerde değirmen geliri bu amaç için kullanılır. Örneğın Senneh yakınındaki Hasanabad'da bir buçuk değirmen bu işe tahsis edilmiştir. (*aynı eser*).

Hem de ne keskin! Üstelik, daha bir çim!» Eve gelince, yakınlarıyla komşularına olan biteni anlatır; dili şişmiş olduğu halde sevinç içindedir. Yanına bir koyunla bir kuzu alıp bunları Kak Şasuvâr'a götürür, teşekkürlerini sunar.

Ayrıca, Mizuri aşireti mensuplarının kuzu kuyruğu yemedikleri de anlatılır: *Mizuri na-hot kelka küri*. Nedeni de şuymuş: Amadyalı İsmail Paşa, aşiret büyüklerinin, saygı ziyaretlerinde âdet olduğu üzere kendisine daha değerli bir armağan getirmeleri gerekirken bir kuzu getirmelerine bozulur, bu yüzden konuklarına sıradan bir yemek olan *savar* (bulgur pilavı) sunar: Pilavın çevresine kuzu etleri sıralanmış, üstüne de dimdik bir kuyruk yağı parçası konulmuştur. Paşanın davetlileri bunu büyük bir hakaret sayarak hançerlerine sarılırlar. Otuz Mizuri'den yirmi dokuzu ölür, Paşa'nın 105 uşağı da aynı akıbete uğrar. Kurtulan tek kişi köye getirildiğinde yakınları kendisine «Nasıl oldu da sen ödleğ davranabildin ve sağ kaldın?» derler. Bunun üzerine adam, hançerini çeker ve kendini öldürür. Bu hikâyeye yüzyılı aşkın bir zamana aittir, ama hikâyeyi Mizurilere hatırlatmanızı tavsiye etmeyiz!

Kolleksiyonumdan rastgele alınmış bu birkaç hikâyeye umarım ki okuyucuya, hem hoyrat, mert, bön, yüksek ruhlu olan, hem de doğal zekâ ve espriden yoksun olmayan Kürt karakterinin bazı görünümünü canlı olarak yakalama imkânını vermiştir. Kürdü çok üstün göstermeye çalışmaksızın yoğun anlamlı bazı pasajları biraz kısaltıp yumuşatmak zorunda kaldım. Halkın dili hiç bir zaman özentili değildir. Esasen Kürt edebiyatına ayırdığımız bölümde göreceğiz ki Kürt, lirik ya da epik eserlerinde ifade yönün-

den hiç de eksik olmayan ve belli bir duyarlılığı dile getiren bir düzeye yükselmesini bilir, öyle bir duyarlılık ki yüzyıllardan beri sert bir hayat süren ve hiç bir zaman aydın bir hükümetten ilgi görmeyen bir kavimden pek umulmaz.

Bu kitapta benim niyetim elden geldiğince Kürtlerin kendilerini konuşurmak, onları kendilerine anlattırmak olduğundan, burada, birkaç yıl önce şimdi hayatta olmayan dostum Prens Süreyya Beg Bedir Han'la Paris'te yaptığım bir konuşmaya değinmeyi uygun görüyorum. Vaktiyle Kürdistan'ın bir kesiminde, yani Dicle üzerindeki Ceziret İbni Omar'da hüküm süren Botan'lı soylu Azizan hanedanına mensup olan bu prensin andığı özellikler, Kürt karakteri üzerindeki gözlemlerimizi tamamlayacaktır. Bunlardan birkaç parçayı buraya alıyorum. Emir Süreyya, Kürdistan'da haydutluk vakaları olduğunu inkâr etmemekte, ancak haydutların çok ağır cezalara uğratıldığını belirtmektedir. Adam öldürdükleri takdirde Kürtler diri diri yakılmaya mahkûm ediliyordu. Bu konuda Prens şöyle bir olayı anlatır:

«Bir süreden beri Alo adlı bir haydut Botan prensliğinde rahat, huzur bırakmamıştı. Sonunda yakalandı ve çok cinayetler işlemiş olduğundan diri diri yakılmaya mahkum edildi. Büyük bir cesaretle odun yığınının üstüne çıktı.

«İşkencede hazır bulunan Emir mahkûma seslenir:

«— E, söyle bakalım Alo, bir insanın düşebileceği en kötü durumdasın, değil mi?

«Alo, dönüp Emir'e cevap verir:

«— Hayır Emirim, benimkinden daha beter bir durum vardır. Bu da, evine bir tanrı misafiri geldiği zaman, ona ikram edecek bir şeyin olmayınca, karın-

la birlikte başını mahçup mahçup yere eğmek zorunda kalmadır.

«Bu cevap üzerine Emir haydudu bağışlar, ama haydut yanıklardan kurtulamayıp ölür.» (Bak. Beidar, *Kürt Grameri*, s. 18-19.)

Bir haydudun kurbanı olan her kişinin de prenslikçe zararı ödeniyordu:

«Anlatıldığına göre, bir gün Cezire Emirinin huzuruna bir çoban çıkar ve şöyle der:

«— Dün akşam, senin prensliğinin sınırından geçerken, topraklarının üzerinde hakim kıldığın adalet ve güvenliğe bel bağlayarak sürümün yanında uyumuştum. Uyandığımda koyunlarımdan beşini kurtların yediğini gördüm. İşte postları burada. Senden adaleti yerine getirmeni ve zararımı ödemeni istiyorum.

«Emir, çobana ertesi gün gelmesini söyler.

«Çoban tam zamanında gelir. Yerde öldürülmüş beş kurt yatmakta ve yanlarında da onlara bağlı beş koyun bulunmaktadır.

«Emir çobana şöyle der:

«— İşte uğradığın zararı karşılayacak beş koyun. Koyunlarını yiyen kurtlara gelince, işte onlar da cezalarını buldu.»

V. BÖLÜM

KÜRT AİLESİ : KONUT, GİYSİ, YİYECEK, KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

§ 1. Ev, Köy, Çadır.

Kürt konut tipi yörenin yüksekliğine ve iklim gereklerine göre değişir. Toprağın üstündeki kerpiç ya da taştan yapılmış evlere, 900 metre (Ermeni yaylası) ile 1000 metre (Toroşların güney yamaçlarındaki dağ sıraları) yükseklikten yukarılarda rastlanmaz, 1000 ile 2500 metre arasında konut yeraltına iner. 2500 metre ile 4000 metre arasında ise sadece yazın göçebe çadırları görülür. Ancak yine de bu sınıflama bu kadar kesin değildir. Biz, Oramar bölgesinde 1000 metreden yüksek yerlerde de yer üstü Kürt evleri görmüşüzdür. Öyle görünüyor ki Ermenistan'daki yeraltı konutları, yalnızca iklim gereği olarak ve sıcaklığın muhafazası için değil, aynı zamanda, güvenliği daha kolay sağlama amacıyla yapılmıştır. «Bütün köy, bir kenarı 40-45 metre uzunluğunda koca bir blok gibi görünür; önceden haberli olmasanız yerden ayırt edemeyeceğiniz dümdüz bir toprak dam tüm köyü kaplar; içerisi, insanlarla hayvanların karmakarışık yatıp aynı hayatı paylaştığı, içinden çıkılmaz bir odalar ve dehlizler

labirentidir.» (Binder, *adı geçen eser*, s. 157).

Saldırı tehlikesinin gerektirdiği yerde konut grupları, bitişik düzen halindedir. Toprağın yapısının halkı koruyabildiği bazı derin boğazlar ya da vadilerde ise dağınık düzen halindedir. Buralarda ayrı ayrı köycüklere ve hatta, en küçük imkânı bulunca sarp dağ yamaçlarına yapışan tek evlere rastlanır. Başka yerlerde, örneğin Ardelan'da topluluk tipini belirleyen, toprak verimliliği etkenidir. Verimli vadilerde köyler birbirine çok yakındır; ormanlık dağ kesiminde ise daha çok aralıklı köycüklere rastlanır. Oramar bölgesindeki evler belki de en gelişmiş tiptedir. Nitekim bunlar, başka yerde pek seyrek görülen bir olay olarak, kireç ve taştan örülmüşlerdir, yontma taştan yapıma kapı ve pencere pervazları da sağlam, kemerli birer çerçeve meydana getirir. Yarı yarıya dağ yamaçlarına gömülmüş bu evler tek katlıdır. Zemindeki odalar ahır, tavla, ambar ve kiler hizmeti görür. Bu odalar loş olup birkaç hava deliği pencere yerine geçer. Kat güneye bakar; kışın buraya zahire yığılır, yazın oturulur. Dam, duvarlar üzerine konan düzlenmemiş birkaç kavak kirişiyle yapılır. Kirişlerin üzerine önce dallar, sonra ot, çamur ve toprak konup bir loğ taşıyla düzlenir. Bu damlar çok sağlam olup hemen her yerde, çeşitli işlere örneğin harman dövmeye yarayan biricik düz alanı meydana getirir. Kürdistan'da dolaştığımız zaman, çoğu zaman çadır kurmaya en uygun yerin bir dam olduğunu görürsünüz. Bu damlar ayrıca köyün en temiz yerleridir. Ne olursa olsun, şurası muhakkak ki, dağlardaki Kürt köyleri, yüksek düzlüklerdeki, köstebek tümseklerine benzeyen, pis, loş ve havasız köylere oranla çok daha iyidir.

Yazın bu derin vadilerde geceler çok sıcaktır. Bu yüzden halk genellikle, zoma denen, yükseklerle ku-

rumuş yaz konutlarına çıkar. Bununla birlikte bir-kısım halk, bağları beklemek ve taraçalar halinde di-zilmiş küçük mısır, pirinç, darı ve tütun tarlalarını su-lamak üzere aşağıda kalır. Bu kalanlar çoğu zaman 20 ayak (*herzal*) yüksekliğe kadar çıkan yerden yük-sek kerevetler kurarlar ve burada geceyi geçirirler. Bu yüksek kerevetin birçok yararları vardır. Hem su birikintilerinin sıtma yapıcı etkilerinden ve vahşi hay-vanlardan korur, hem uyumak için havası daha temiz-dir, hem de gözetleme için elverişli bir yerdir.

Bir Kürt konutunun iç düzeni her yerde aynı de-ğildir. Şimdi anlatacağımız ev tipi, oldukça yaygın ör-talama bir tiptir. Ev genellikle iki ana bölme kapsar. Birincisi (*kulan*), suyun, yakacağın, süpürge gibi şey-lerin konulduğu bir çeşit antredir. Burada aynı za-manda yedek ocak ya da yaz ocağı (*kuçik*) bulunur. İkinci oda oturma odasıdır. Bu odanın ortasında, top-rağa gömülmüş, büyük bir küp biçiminde bir ocak (*tendür*) görülür. Antrenin sağında, duvar boyunca uzanan, üstü keçe ya da *palas* (bir çeşit çizgili kilim) kaplı, sıkıştırılmış topraktan bir kerevet (*düşki rûniş-tinê*) bulunur. Antrenin karşısında da, dip duvara da-yanan, kazıklar üzerine konulmuş tahtalardan yapı-lma bir çeşit geniş kerevet (*kulin*) yükselir. Bu kereve-tin üzerine, üstü bir palasla örtülü olarak yatak-yor-gan yığılır, altına ise tulumlar, yağ, *kavurma*, peynir ve *katık* (kuru peynir) konur. Erkekler genellikle, sağdaki *düşki rûniştinê*'de otururlar; kadınlar ve ço-cuklarsa ocağın solunda, evin hanımının yanında otu-rurlar, hanımın önünde *sacayak* (*sekuçe*) ve tencere durur. Hanım, bu tencereden büyük bir *kepçe* (*hiskû*) ile yemek alıp herkese dağıtır. Kışın uyumak için tan-dırın üstüne bir *tabure* (*kursi*) konur, tabure bir ör-

tüyle örtülür ve herkes, bu örtünün altında, ocağın çevresine sıralanıp yatar¹.

Göçebe çadırlarına gelince, bunlar, bir yük beygirinin sırtında kolaylıkla taşınabilen çok portatif ve hafif konutlardır. Bu taşınma kolaylığı göçün temposuyla uyum halindedir. İlkbahar ve sonbaharda hava serin ve geceler soğukken çadırlar, daha yumuşak havalı, güneye bakan bayırlara kurulur. Hemen her zaman konak yerleri, otlığın aşağı ucunda bulunur; yani ilkbaharda ve yazın güneşin sıcaklığı bitkileri kurutmaya başlarken, sürüler de karların erimesini izleyerek yaylalara doğru çıkarken, çadırlar, mümkün olduğu kadar uzun zaman, daha aşağıda, daha iyi ısınan yerlerde kalır. Buna karşılık, sonbaharda sürüler vadiye doğru inerlerken çadırlar onlardan önce götürülür.

Kürt çadırları kuzey Arabistan Bedevilerinin çadırlarına benzer. Üzerleri, keçi kılından dokunan ve dikilip bitiştirilen uzun kara çullarla örtülür (bu çadırlara verilen reş-mal «kara ev» adı buradan gelir). Çulu toprağa tutturmak için çeşitli uzunlukta 9-15 sırik, değişik köşelerden yere çakılır, ayrıca bu çullar ip ve kayışlarla kazıklara bağlanır, Bu çul çok dayanıklı ve o kadar sık dokunmuştur ki gerilince hemen hiç su geçirmez. Esasen yere kadar da inmez; boş kalan kısım, rüzgârdan ve yağmurdan, özel olarak yapılmış çuval bezleriyle korunur. Çadırın içerisinde kilimler toprağı örter ve bazan lüks kaçan bu yaygılar çoğu zaman gezginlerin dikkatini çekmiştir. Bu konuda, Kürt ticareti hakkında III. bölümde söylediklerimiz hatırlanmalıdır; bazı hallerde bu ticaret bazı büyük

1) Bak. ayrıca, Rondot'nun eserinde Kürt konutunu gösteren resimler.

sürü sahiplerine önemlice kazançlar sağlayabiliyordu ve sağlamaktadır. Öyle ki göçebe çadırı, sahibinin servet durumunu yansıtır ve tartışma götürmez belli bir toplumsal farklılaşmayı gösterir. Çadırların boyutları ve düzenleniş biçimi çok değişiktir. Örneğin, A.F. Mackintosh (Koch'un *Kafkas Ülkeleri ve Ermeniler* adlı eserinde sözü geçer), Bayazıt dolaylarında 50 ayak uzunluğunda, 25 ayak genişliğinde bir çadır görmüş, bir başka gezgin de (Kiesling, *Doğu Yolculukları*), kuzey Mezopotamya'da uzunluğu 100 ayak, genişliği 50 ayak tutan bir Kürt reisi çadırına rastlamıştır. Ancak, genellikle çadırlar, ortalama olarak daha mütevazı boyutlardadır. Özellikle büyük çadırların çitlerle birçok bölmelere ayrıldığına sık sık rastlanır. Hemen her zaman kadınlara ayrı bir oda ayrılır. Nitekim Layard (*Ninova ve Babil*) şöyle der: «Kadınlara ayrılan kısımda bir de aile reisine ve karılarına mahsus küçük bir bölme bulunur. Kadın bölmesinin (harem) geri kalan kısmına halı-kilim, yastık, ev esyası, kap-kacak, yağ tulumları ve göçebe hayatında gerekli her şey doldurulur. Hizmetçiler burada, evin efendisine ve davetlilere yemek hazırlarlar». Hasırdan yapılmış çitler renk renk yün ya da ipek ipliklerle örülmüştür. Bu iplikler o şekilde düzenlenir ki halıyı andıran desen etkileri uyandırır. Bütün bu hareketli kısımlar kolayca sökülüp taşınır. Bunlar hava akımını engellemez, ama rüzgârın etkisini keser ve yağmuru durdurur. Boyutları, kullanılış amaçlarına, örneğin dış kaplamayı tamamlama ya da iç bölmeleri düzenleme amacına göre değişir. Çadırlardaki mobilya takımı arasında, bazı hallerde divanlar, birçok ipek yastıklar, değerli halılar da bulunur. Birtek yayladaki çadırların sayısı 10-15'i aşmaz; bu da, aşağı yukarı sürülerin büyüklüğüne göre olur; bu sürülerse

bir otlakta belli bir baş sayısını geçemez. Daha büyük konak yerlerine, ancak, geniş otlaklara açılan büyük vadilerde rastlanır. Ama, yukarda değindiğimiz aynı güvenlik nedenlerinden ötürü, hiç bir zaman tek kalan bir Kürt çadırına rastlanmaz. Yine hatırlatalım ki Kürdün çadırı bir yaz konutundan ibarettir. Hatta, güney Torosların, yanlarını izleyen alt kollarında bile Kürtlerin kışın genellikle devamlı konutları bulunur. Esasen, Kürt çadırının, dairesel bir çit üzerine tabaka tabaka yerleştirilmiş keçelerden yapılmış göçebe Kırgız çadırıyla karşılaştırılınca, kışın soğuşuna ve ani hava değişikliklerine karşı dayanıklı olmadığı görülür. Kürt çadırlarının bu çok rastlanan tipi yanında bir de, çeşitli (*kuh, kepruk, zoma* gibi) adlar taşıyan iki yüzeyli kulübelere de rastlanır¹.

§ 2. Giyim.

1. ERKEK GİYİMİ.

Tıpkı konut gibi, Kürt giyimi de fiziksel ortama göre şekillenir. Dickson'un anlattığına göre, yüksek yayla Kürtleri geniş etekli bir elbise giyerler; pantolonları sıkı, çizmeleri yüksek konçludur. Hemen her zaman at üstünde olup üzerlerinde tüfekleri, fişeklikleri ve kısa bir *hançer*leri de vardır. İşte Sultan Abdülhamidin Rus Kazaklarını taklit ederek *Hamidiye* adıyla, atlı milis alayları halinde örgütlediği Kürtler, bu Kürtlerdir. Bunların giyimini, saçakları çepeçevre sarkan siyah keşmir şalıyla sarılı beyaz bir keçe külah tamamlar. Güney Kürdistan dağlarında at hemen hemen gereksizdir ve pek görülmez. Yukar'daki vü-

1) Bak. Moltke'nin adı geçen eserinin 220.sayfasındaki, Kürt çadırını anlatan kısım.

cuda yapışan giyimin yerini dağa tırmanma gereklerine daha uygun, daha geniş bir giysi alır. Pantolon geniştir ve arkadan torba biçimi gösterir; cepken Kı-sadır, beyaz, kalın keçeden yapılır; ayaklarda yemeniler, başta ise «kuş gözü» desenli beyaz ve mavi bir eşarpla sarılı beyaz bir keçe külâh vardır; beli de renkli bir kemer zarıfçe sıkır. Ayrıca gümüş sâplı büyük bir hançer bu kıyafeti tamamlar. Tam göçebelere gelince, bunların giyimi Araplarınkini andırır, ama yine de Kürt hançeri hiç eksik olmaz. Anlatılması hayli zor bir giyimdir bu.

Esasen Kürt erkek giyimi, ana hatları bakımından şimdi gördüğümüz yaşama biçiminin gereklerine bağlı olmakla birlikte, yine de tartışma götürmez bir hoşluğu olan çeşitler göstermekten geri kalmaz. Buna kanıt olarak gezginlerin verdiği birkaç örneği alalım. Bunlarda sözkonusu edilenler, eski giyimlerdir, ama bu giyimler bugün de görülmektedir.

«Önümüzde, ufak, sıska ve yorgunluktan bitmiş bir atın üzerinde, Kürdün zevk anlayışına uygun alaca bulaca bir elbise giymiş, boylu poslu ve kuru bir adam gidiyordu. Adamın şaşırtıcı büyüklükteki sarı-ğı, kendini de, atı da sanki yutuyor ve üzerine binen ölçüye sığmaz ağırlığın altında omuzlarına girmekten mucize olarak kurtulan başını tümüyle kaplıyordu. Bu rengârenk çaput yığınının ortasından beyaz bir keçe külâh uç veriyordu. Zor taşıdığı bu yükün altında, adamın sıska gövdesi sanki çöküyor ve yalpalıyor sanırdınız. Atın iki yanından renk renk çizgili muazzam şalvarlar kabarıyor ve bunlar, sel yatağının nerdeyse bir ucundan öbür ucuna varıyordu. Adamın işlemeli ceketinde, paltosunda kırmızının ve sarının bütün tonları parlıyor, kuşağında da inanılmaz büyüklükte, garip şekilli silahlar sıralanıyordu».

Bundan sonra, Urmiye gölünün güneyindeki kuzey Mukri'lerinin giyimi gelmektedir:

«Bunlar başlarına, kırmızı takke üzerine çok zarif bir biçimde bağlanmış, saçaklarla çevrili ve kırmızı, beyaz, mavi çizgili ipekten yapılmış geniş bir şal sararlar. Bu şalın geniş kıvrımları bir çeşit eşarpla tutturulur, uzun saçakları zengin ve acayip bir düzensizlik içinde sarkar. Bunlar, tıpkı İspanya Müslümanlarına benzerler; parlak kara gözleri bu başlık altında değişik bir parıltıyla yanar. Giyim, bir çeşit geniş yeleklerle Türk usulü şahane geniş kollu bir kaftandan ibaret olup, bunun üzerine, sahibinin durumuna göre çoğu zaman zengin işlemelerle dolu içi kürklü bir ceket giyilir. Daha aşağı düzeydeki kişiler Memlûklarinkine benzer geniş şalvarlar giyerler, yürürken bol elbiselerinin uçlarını bu şalvarın içine sokarlar. Bellelerine şal yerine, gümüşten iri halkalarla tutturulan bir kemer takarlar; bu halkalar da takanın zevkine göre kıymetli taşlarla bezenir. Kemere yalnız Kürt hançerleri değil, aynı zamanda, bakırdan ya da gümüş kakmalı kocaman bir çift tabanca da sokarlar. Kemere ayrıca her çeşit barut kesesi, kurşun torbacığı ve fişeklik gibi şeyler de asılıdır. Bütün bunların üstüne bir de deve tüyünden yapılmış beyaz, siyah ya da çizgili bir *aba* atarlar, arkadan gözalıcı bir biçimde dalgalanan bu abayı göğüslerinin üzerine düğmelerler.»

Soane'ın eklediğine göre, burada anlatılan giyim bir yüzyıldan beri hiç bir değişikliğe uğramamıştır, sadece kocaman tabancalar yerlerini revolverlere bırakmış ve omuza bir karabina asılmıştır; atının üzerinde birbiri üstüne dört, hatta beş dizi fişeklik vardır.

J. Rich, güneydeki Kürtleri, yani Süleymaniye Kürtlerini ve Cafları şöyle anlatır: «Elbisesi altın na-

kışlı ve çiçekli Hint kumaşındandı; başında, vahşi ve serbest bir biçimde atılmış, saçakları yaldızlı, şahane bir Keşmir şalı vardı; dış giysisi, bir çeşit redingot ya da bol altın işlemeli, ağaç çileği renginde Venedik kumaşından bir palto idi». «Caflar, bedene yapışık bir elbise, hafif bir pantolon, ayakları iyi koruyan ham deriden bir ayakkabı ve başlarına keçeden bir külâh giyerler».

Mukriler ve Ravanduz Kürtleri, sivri beyaz külâh yerine kumaştan yapılma yeşil bir şapka giymeye başlamışlardır; çok uzun olmayan bu şapkanın tepesinde dimdik bir püskül vardır. Sarık, daha küçüktür ve o şekilde bağlanır ki saçağı yüzün iki yanını kaplar. Bu Kürtler, *kabba* denen, dizlere kadar inmeyen kısa İran gömleğini benimsemişlerdir ve hepsinin üzerine çoğu zaman, *serdari* denen, gözalıcı renklerde kadifeden yapılma kıvrımlı bir çeşit redingot giyerler.

Güneye doğru inildikçe, giyim Araplarınkine benzemeye başlar¹. Kuzeydeki elbise çalışma elbisesidir, çünkü kuzeyde insan âdeta her an «kolları sıvamış» durumdadır. Bu elbisenin yerini güneyde, topuklara kadar inen uzun bir entari alır; bu entari, kolları papaz cüppesi gibi yere kadar inen beyaz bir gömleğin üzerine giyilir. Ayrıca, *salta* denilen, altın işlemelerle süslü, sade renkli bir kumaştan yapılma bir çeşit Zuhaf [1830'larda Fransızların Cezayir'de meydana getirdikleri bir piyade askeri -Ç.] ceketi de giyilir. Sarıkların modeli aşiretlere göre değişir, tepesi genellikle işlemeli pamuktandır. Bu elbisenin tamamlayıcısı olarak bütün güney Kürt aşiretleri, kolsuz, oldukça kalın keçeden, tipik bir yelek giyerler.

Denebilir ki güneyde Kürtler, ayırıcı bir özellik

1) Bak. Banse, s. 88.

olarak kalan sarık dışında, giyside hiç bir özelliği korumamışlardır.

Bütün bu rengârenk güzel giysileri de, açıktır ki sadece reisle silâhlı adamları giyerler. Orta Kürdistan'da herkesin sıradan giysisi, geniş bir şalvar, evde dokunmuş yünden bir ceket (*rani-berguz*), ayrıca keçeden kolsuz bir yelek (*pestek*) ve yine keçeden yapılmış bir külahtan (*kolos, kum*) oluşur. İç giysisi, bir gömlekle (*kıras*) pamuk bir dondan (*derpe*) ibarettir. Dokunmuş kıldan (*reşik, zergal*) ya da ham deriden (*kalık*) yapılmış bir kundura (*pêlav*) giyilir. Kışın karda yürümek için geniş ve kısa bir çeşit raket (*Li-an*) kullanılır¹.

2. KADIN GİYİMİ.

Yabancı etkilerden, özellikle Bedevi ile ilişkiden pek etkilenmeyen kadın giysisi de değişik tipler gösterir. Kuzeyde bu giysi basittir: soğuk havalarda üstüne birkaç gömlek ve belki de keçe eklenen uzun bir renkli gömlek, geniş bir şalvar ya da geniş bir etek. Bütün giysi bundan ibarettir. Ayrıca başa büyük bir sarık [tülbent] sarılır. Soane kadın giysisini böyle anlatmaktadır. Dickson ise, kadın giysisinin zor anlatılabileceğini, genellikle çok pis ve eski püskü olduğunu söyler. Bu giyim, torba biçimi bir şalvarla renkli bir entariden ve bir dış gömlekten oluşur. Saçlar küçük belikler halinde örülür ve başa, boncuklarla süslü yuvarlak küçük bir hotoz geçirilir, etrafına da serbestçe bir mendil dolanır. Düğünlerde, bayramlarda bu giyim, gümüşten bir gerdanlık, boncuklar, bilezikler ya da başa dolanan altın ve gümüş küçük zincirlerle tamamlanır.

1) Suriye için bak. Rondot'nun incelemesindeki III. resim.

Ancak, orta ve güney Kürdistan'da, yine Soane'-in anlattığına göre, kadın giyimi daha karmaşıklaşır. Mukri ve Senneh kadınları, başka aşiretlere oranla, büyük sarıklarıyla ünlüdürler; bu sarıklar, hepsi bir yanda düğümlemiş, renkli bir yığın ipek mendilden oluşur. Kulak küpeleri, bilezikler, alındaki altın para dizileri, bunların giyimlerini her zaman tamamlayan süslerdir. Mukrilerde kadınlar, çoğu zaman, serdari ya da çaruhiya denen, bir omuza atılan ağır bir elbise giyerler. Peçe Kürtlerde hiç görülmez ve kadınlar yüzlerini hiç bir zaman örtmezler.

Süleymaniye kadınlarının benimsediği giysi, Kürt karakteri taşımakla birlikte. Arap zevkinden etkiler taşır.

İç giyimi, kısa bir gömlekle üst kısmı beyaz pamuktan, alt kısmı herhangi bir çizgili kumaştan yapılma, torba biçiminde bir şalvardan oluşur. Bunların üstüne ayaklara kadar inen uzun bir entari giyilir; bu beyaz pamuklu entarinin kolları kısa ve geniş olup yakası oyuktur. Sonra, *kava* denilen, ayaklara kadar inen uzun bir kaftan da giyilir; ağır kumaştan yapılma bu kaftan düğmesiz olup önü açıktır, yeni içerden birkaç santimetre yarık uzun kolları vardır. Başa ise önce küçük süslü bir başlık giyilir, bunun üzerine *camana* denen, arkaya sarkıtılıp boyuna bir kere dolanan renkli bir mendil [başörtüsü ?-Ç.] atılır. Kürt sarığı yerine burada uzun ve kalın bir ip kullanılır; bu ipin içine «boa» yılanını andıran siyah kumaş parçaları dokunmuştur. *Puşin* denen bu «ip» *camananın* üstüne bağlanır ve tüm giysi, özellikle Süleymaniye kadınlarının çoğunda görüldüğü gibi, uzun boylu bir kadın tarafından giyildiği zaman bir zarafet ve vekar havası taşır.

Şimdi Sauc-Bulag'taki zengin bir Kürt kadınının

şehir giysisini anlatalım; bu giysinin bir örneği, Mukri bölgesindeki bu şehirde kaldığımız sırada karıma sunulmuştu. Çok hoş bir görünüşü olan bu giysi, beyaz bir entariyle sırma ipekliden yapılma geniş bir şalvardan oluşur, bunların üzerine topuklara kadar inen renkli ipekten uzun bir entari daha giyilir ve bunun üzerine de yine sırma ipekliden bir bluz giyilir, bu bluzun uzun kolları, bir ortaçağ giysisini andırır biçimde diller halinde bileklerde sona erer. Ayaklara kırmızı marokenden, ponponlu Bağdat çizmeleri giyilir, başa da alacalı ipekten bir mendil bağlanır. Fransız okuyucularımız, bütün bu güzel ipeklilerin ve nakışlı kumaşların Lyon'dan geldiğini öğrenmekten herhalde zevk duyacaklardır.

3. GİYİM SINIFLAMASI.

Bütün bu giyimle ilgili ayrıntılar, bölgesel de olsa belli bir tip tespit etmeye çalışan etnografin aradığı sıkı bir sınıflamaya pek elvermez. Esasen, genellikle Kürtler konusunda söyleyebildiğimiz bütün şeylerde de çeşitlilik egemen değil midir? Bu durum, şüphe yok ki, Kürt yurdunun kuzeyden güneye ve batıdan doğuya çok geniş bir alanı kapsamasından, Kürtlerin yaşam tarzlarıyla uğraşlarının bir bölgeden öbürüne değişmesinden ve uzun tarihleri boyunca hiç bir zaman sıkı sıkıya kapalı ve ilişkiden kopuk kalmayıp, tersine, komşularıyla birçok temaslara girmiş olmalarından ileri gelir.

Böylece, Dr. H. Christoff'un, yöntemli bir sistemleştirmeye hiç gelmeyen bu Kürt giyimi konusunu ele aldığı zaman duyduğu tereddüdün nedeni kolayca anlaşılır; bu titiz yazar yine de bize, böyle bir sistemleştirmenin en güzel örneğini vermektedir. Yazar,

özellikle, yaşama biçimi ve coğrafi ortamın etkisiyle oluşan asli ve özel karakterdeki giysinin hangisi olduğunu ve bu giysideki başka etnik unsurlarla temas ve alışverişten gelen öğelerin neler olduğunu belirlemenin imkânsız olduğunu söyler. Bu alanda, kuzeyde Kafkas kavimlerinin, doğuda İran'ın, batıda Türklerin, güneyde de Arapların etkisi egemendir. Bu etkiler Ermeni'de kendini daha fazla hissettirir, ama göçebe Kürtler de, hiç değilse kısmen bu etkiden kurtulamazlar. Christoff böylece, yüksek Ermeni yaylasında görülen şekliyle Kürt giyiminin tasvirine girer. Bu yaylada Kürt giyimi, Soane'deki orta ve güney Kürdistan Kürtlerinde gördüğümüz giyimden hissedilir ölçüde ayrılır. Yüksek yayla Kürdü, giysilerini sürülerinden sağladığı kendi imkânlarıyla yapar ve alışveriş yoluna pek gitmez. Gerçekten de, III. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, kadınlar kumaşları kendileri dokurlar ve koyun yünüyle keçi kılından keçe yaparlar. Bu kaba ürünler, yine de çok sağlam olup bedeni, Piyasada satılan pamuklulardan daha iyi korur. Bu yüzden bunlar, her türlü ani hava değişikliğiyle karşılaşan göçebe çobanların kullanımına daha elverişlidir. Ayakkabı için de aynı şey söylenebilir. Çizme, yukarıda Dickson'un söylediklerinin tersine, herkesin sahip olabileceği bir şey değildir. En çok rastlanan ayakkabı, ayağı tam saran ve toprağa çizmeden daha iyi basan, dokunmuş yünden bir çeşit pabuçtur ki, bu satırların yazarının bizzat deneyip inandığı gibi, dağda yürümeye çok elverişlidir. Bu durum, esasen, organın işleve uyumu konusunda iyi bir örnektir. Öyleki ben Kafkasya'da, Kazbek üzerindeki Devdorak buzulunu geçerken aynı pabucu kullanmışımdır. Bu pabuç kaba deriden bir sandal olup, taban yerine sağlam ipten bir file bulundur. Giymeden önce yumuşak kuru otlarla doldurulur

ve ayak bunun içinde, dağa çıkarken yüzeydeki her türlü çıkıntıdan son derece rahatlıkla yararlanır. Zaten Chamonix'te Buz Denizini geçerken de normal ayakkabınızın üzerine kaba yün çoraplar giydirmiyorlar mı? Bu da öyle.

Şimdi de, çobanların yağmurdan korunmak için giydikleri, hemen hemen dörtköşe bir çuval biçiminde, kalın keçeden yapılmış bir kepeneğe (Transkafkasya'da *kıvalê şivaniyê*) değinelim. Son olarak şunu belirtelim ki bütün Kürtlerin giyinme ve süslenme tarzlarında bir tek özellik ortak görünmektedir. Bu da, büyük bir renk zenginliği ve çeşitliliğidir. Kürt giysisi, hiç bir zaman tek renkli ve donuk olmayıp, tersine, her zaman nüanslarının zıtlığıyla gözü okşar. Sanki çevredeki doğa, çiçekli yeşil çayırlarıyla, uzakta ıslıl ıslıl yanan karlarıyla, dupduru mavilikteki gökyüzüyle, gürül gürül akan sel sularıyla, kısacası bütün bu renk cümbüşüyle, Kürtte artistik zevki geliştirmiştir; bu zevk de gerek giyiminde, gerek evindeki halı-kilim, keçe, yastık, bölme gibi daha birçok ayrıntılı şeylerde görülmektedir. Giyimin toplumsal içeriği de okuyucunun gözünden kaçmıyacaktır¹.

Burada Kürt silâhlarından söz etmeyeceğiz. Bu silahların hepsi şimdi her yerdeki kadar moderndir. Bir ucunda devekuşu tüyü ya da at kuyruğu bulunan mızraklar, topuzlar, kalkanlar müzelik olmuştur. Bugün geçmişin gelenekleri, belki artık sadece hançerlerin oymalı saplarında ya da kakmalarında kalmıştır.

1) Bunun, aynı zamanda, Türkiye ve İran'daki kıyafet reformlarıyla vaktiyle Rusya'da Büyük Petro'nun yaptığı kıyafet reformlarının gösterdiği gibi, politik bir anlamı da vardır.

§ 3. Beslenme Rejimi.

Kürt yiyecekleri (*xordan xwarın*) üzerinde ise biraz durmak gerekir. II. Bölümde Kürt göçebeliliğinden söz ederken de değindiğimiz üzere, Kürt yemeğini oluşturan şeyler, ya hiç yenmeyen ya da pek seyrek yenen et dışında, hayvan ürünleridir. Sıradan Kürt yemekleri şunlardır: İlk önce bütün Müslüman doğuda bilinen *pilav*; suyu süzülmemiş pirinç lapası (*şelê birinc*); kaynatılıp kurutulduktan ve övütüldükten sonra pişirilen, tereyağı katılmış buğday (*savar*) [bulgur pilavı -Ç.]; *ayran*'da pişirilen kabuksuz pirinç ya da darı (*gerdol*); çeşitli kokulu otlar, baharat ve cevizle çok titiz bir biçimde hazırlanması gereken bir çeşit et sarması (*tırşik*). Bu yemek, özellikle baharat katılarak çeşnilendirilmesiyle ünlüdür; *tırşik*'i kadına benzeten bir Kürt atasözü de buradan gelir. Nasıl güzel olmayan bir kadın süsüyle hoşça gidebilirse, kendi başına hiç bir şey ifade etmeyen bu yemek de çeşnilendirme sayesinde tad kazanır ve iştah çeker. Ayrıca ayran da pişirilen ve içine pirinç ya da bulgur konan köftelere de değinelim (bu tanelere *mêreke*, yemeğin kendisine de *dugava* denir); suda baharatla pişirilip salamura maddelerle ve tereyağıyla yenen pirinç ya da bulgur (*tırhina*); kaynar suda pişirilen ve kavurmayla yağlanarak yenen bulgur (*şelê genim*); kokulu otlarla (*gezenk* ve *punk*) ve şalgam yapraklarıyla (*duhin*) ayran da pişirilen buğday ve arpa; sade suda pişirilen ve yoksulların yemeği olan pirinç, darı ya da mercimek (*şurav*); yine yoksulların yemeği olan, bir tencere süya bir ya da iki avuç bulgur atılarak pişirilen yemek (*germav*). Buğday unundan yapılan bir hamur (*reşte*) güneşte kurutulur, sonra ızgarada kızartılır ve bir tulumda muhafaza

edilir; bu hamurdan biri *reştê pilav*, öbürü *reştê rûn* denen iki yemek yapılır. Pilav türünden olan birincisi, suyu iyice süzölmüş olarak sofraya getirilir; ikincisi ise ayrıanda pişirilir. Bu saydığımız yemekler, yerleşik ya da yarı-göçebe Kürt köylerinde pişirilen yemeklerdir. Göçebelelerde tahıl dışardan satın alınır; çoğu zaman bu da bulunmaz, o zaman peynir ve yoğurtla yetinilir. Süt ürünleri arasında şunları da sayalım: Jaji (kaynamış ayran); lor (yayığın alt ürünü), serto (kaymak) ve keşk'ler (güneşte kurutulmuş çökelek topakları). Ekmek, göçebelelerde bir şekerleme gibi görülür ve bir yolcuya nadiren ikram edilir. Kışın hayvanlar iyi beslenemeyip az süt verdiği zaman, beslenme sorunu Kürtler için çoğu zaman nazikleşir. 1914 - 1918 savaşı sırasında bu zavallılardan bir kısmı açlıktan kurtulmak için bizden *aman* dilenmeye geldiler. Ben o zaman bunlara, tıpkı Türkiye'den gelen Hıristiyan mülteciler gibi davranılmasını bir görev bildim (Bu mültecilerle, benim başkanlığım altında bütün dinsel heyet başkanlarının katıldığı özel bir komite ilgileniyordu). Daha sonra Tahran'a gelince, burada bulunan bir Amerikan komitesinin dikkatini Kürtlerin sefil durumuna çektim.

Büyük Kürt klanlarında reisin, sofrasını her zaman açık tutması âdettir. Aşiretin çeşitli üyelerinin Hanlarına ya da Beylerine hediye olarak getirdikleri hayvanlar ve tarla ürünleri, böylece yine onlara yaramış olur. Genellikle Doğudaki örfler ve hayat biçimi mal birikimini engeller. Büyük mevki sahibi bir İranlı, Kürt ya da Türk, örfler gereği, bir sürü usak beslemek ve bir şatafat etkisi yaratmak için sofrasını açık tutmak zorundadır. Alınan bütün hediyeler ya da bu şekilde gasbedilen para, yine halka döner. İran Şahıyla Türk Sultanı, zenginleşen gözdelelerinin varlı-

ğına elkoymakla, bireylerin elinde büyük servetlerin yığılmasını önlemeye çalışmışlardı. Aboviyan, bir Kürt reisinin, konuklarına ikram etmek üzere günde 30-40 koyun kesmek, 4-5 pud (bir pud 16 kilogramdır) pirinç pilavı çıkarmak, birkaç librelilik de kahve ve tütün dağıtmak zorunda olduğunu belirtir (bak. Wagner, *İran ve Kürt Ülkesinde Gezi*, cilt II, s. 240). Minorsky, Mukri Serdarının 1911'de Bukan'daki ikametgâhında kendisine verdiği muhteşem daveti anlatır ve şunları ekler: «Konukseverlik Mukri Serdarını tamamiyle yıkmıştı. Malına mülküne göz diker komşuları konuksever hanın işini bitirmek için orijinal bir yol buldular: Kalabalık gruplar halinde Serdarın ziyaretine geliyor ve hiç bir isteklerini geri çevirmiyecğini bilerek haftalarca kalıyorlardı. Ancak, ben, Mukrilerin bu cömertlik âdetlerinin Türkiye Kürtlerinin çoğunluğuna uygulanabileceğini sanmıyorum». Benim Kürt dostlarımsa bu âdetin yaygın olduğunu söylemektedirler.

§ 4. Kadının Yeri.

Kürt ailesinin maddi yaşamıyla ilgili bu gözlemlerden sonra, şimdi kadının durumuna gelelim. Kadının durumu bir kavmin karakterini çok iyi çizer Minorsky'nin bu konudaki gözlemine göre, Kürtler belki de Müslümanlar arasında en liberal olanlardır. Gerçi bütün ağır ev işleri kadınlar tarafından yapılır. Hayvanların yükünü yükleyip indiren, suyu getiren, sürüyü sağmaya çıkan, yakacağı toplayıp hazırlayan ve bütün bu uğraşlarında, geniş bir kuşakla sırtlarına bağladıkları bebelerini hiç bırakmayan onlardır. Böylelikle büyük bir dayanıklılık kazanmakla birlikte, cinslerinin çekiciliğini çabucak yitirir ve solup gider-

ler. *Yaya* denen halk kadınlarından farklı olarak *hanım* adı verilen reis karıları aylak bir hayat sürebildiklerinden, yalnız onlar güzelliklerini korur ve süslerine özen gösterirler. Kadınların hepsi, dış görünüşleri ne olursa olsun, çok iyi ata binerler ve erkeklerle boy ölçüşmekten çekinmezler. Dağlara tırmanırken hiç bir engelden yılmazlar ve büyük bir beceriklilik gösterirler.

Yukarda da söylediğimiz gibi, kadınlar yüzlerini örtmezler. Kalabalıkta erkekler arasına karışırlar. Toplantılarda daima söyleyecek sözleri vardır. Soane, bu konuda şunları söyler: «Köylerde çoğu zaman ev sahibesi, kocası yokken de beni kabul ediyordu, benimle oturup sohbet ediyor, İran ve Türk kadınlarının o sahte utangaçlığına ya da alçakgönüllülüğüne düşmüyordu; azığını da benimle seve seve paylaşıyordu. Kocası gelince kadın, konuğuna yine saygısını göstermek için, kocası atını yerleştirip çadıra girmedikçe konuğunun yanından ayrılmıyordu». Belli ki kadın için hiç bir şekilde eve kapatılma söz konusu değildir. Kürt kadını, hoşla gitmeye çalışmakla ve neşeli olmakla birlikte, erdemlidir. Gerek fuhuş, gerekse Doğuda çok yaygın olan bazı kötü huylar Kürtler arasında görülmez. Gençler, birbirlerini çok iyi tanırlar. Evlilikten önce isteklinin kıza kur yapması gerekir. Romantik duygular Kürt kalplerinde geniş yer tutar. Yirmi yıl kadar önce (Minorsky bunları 1914 yılında yazıyordu) Sauc-Bulag yakınlarında şu garip olay geçti: Bir Avrupalı genç kız, bir Kürde sevdalandı, müslüman oldu ve konsolosla yakınlarının bütün çabalarına rağmen kocasının yanında kaldı. Romanizmden söz açıldığına göre, şunu ekliyelim ki elimizdeki Kürt edebî koleksiyonunda, Misbah Mukri'nin şiirlerini topladığı *Divan-ı Edeb* adlı bir kitap vardır;

bu şiirler, şairin, hiç bir zaman karısı olamayıp bir başkasıyla evlenen Nusret adlı sevgilisine yazdığı platonik aşk şarkılarını kapsamaktadır. Yine bu romantizm çerçevesinde, Madam Paule Henry-Bordeaux, Trabzonlu Antaram adlı sürükleyici ve merak uyandıran romanında, jandarmalar tarafından sürgüne götürülen bir Ermeni kızının bir Kürde satılışının serüvenini anlatır.

Genç Ermeni kızı köleliğini şöyle anlatıyor :

«Neydim ben aslında? Köle! Hizmetçi! Sığıntı! Niye satın almıştı beni? Bu barbarın özünde, eski bir ilkel soyluluk yaşıyor. Çılgın bir bağımsızlık eğilimi var. Haremi yok. Müslüman kavimlerin bilmediği bu kadın saygısı nereden Kürde geliyor?»

«... Hiç bir yanını tanımadığım, dilini, tarihini bilmediğim bu adamı sevdim ben.

«... Sabah beni yatağımdan kaldırdı ve yavaş yavaş ocağın çevresinde dolandırdı. Onlarda âdetmiş: Bir genç kız evlendiği zaman, baba ocağına veda edermiş. Biraz sonra dadımı gönderip beni bir ağıla çağırttı; ağılda yüz kadar koyun, beş manda ve üzerine kırmızı deriden yeni bir eğer vurulmuş bir at vardı. Önümüze çıkıp bizi durdurarak «Babana, senin için başlık (*qalim*) vermem gerekirdi, ama şimdi bütün bu gördüklerini, burada sana eşlik eden dadına veriyorum» dedi. Kıvanç duyarak bakıyordu bana. Böyle davranmak zorunda değildi. Ama herkese, bir yabancı kızı salt gece koynuna almak için çadırında tutmadığını, onu herkesin sayması için kendine eş edindiğini göstermek istiyordu. Heyecanlanmışım. Bir hafta sonra, çadırın eşliğinde birtakım eşnmeler, melemeler duydum. Dışarı çıktım. Beni bekliyordu: «Düğünden sonra ananın, babanın yanına gidip onlardan inek, kısırak ve keçi alman gerekirdi; bunla-

rın yavruları senin malın olacaktı. Bizde âdet böyle-
dir. Senin başkalarından daha varlıksız olmanı iste-
miyorum, bu yüzden gerekenleri ben sana veriyorum.»

«Bir oğlum oldu. Aramızda büyüdü. Kürtçe tek
kelime bilmiyor. Gerçek küçük bir Ermeni. Babası
bundan yakınmıyor. Ama bir gün bana «Hiç değilse
baba demesini öğret!» dedi. İstemedim. Bu mutluluk
dört yıldan beri sürüyor».

Bu ara hikâyeden sonra asıl konumuza dönelim.

Kürtlerde boşanma çok kolaydır. Kürtler, ateşli
bir tartışma sırasında bazan, dedikleri olmazsa karı-
larını boşıyacaklarına yemin ederler ve gerçekten de
boşarlar. Sonra içlerini bir vicdan azabı alır. Kendine
kalsa eski karısını seve seve kabul edecektir, ama ya-
sa (şeriat) buna izin vermez, meğer ki bu arada ka-
dın bir başkasiyla evlenip sonra boşansın. Hatta şe-
hirlerde, *muhallâl* denen, bu işle görevli özel bir pro-
fesyonel zümresi de vardır; bunlar, para karşılığında
ilk boşanmanın etkisini silmek için gereken rolü oy-
narlar. Bu durumlarda, genellikle, birçok Kürt fıkrâ-
larına konu olan bir takım karışıklıklar olur. Ancak
bütün bunlar daha çok şehir hayatına özgüdür. Göçe-
belerde şüphesiz, örfler daha sade ve daha sıkıdır.

Kürtlerde *çopi* denen, dönerek ve seke seke oy-
nanan özel bir oyun vardır. Bu oyunda başı çeken ki-
şi, bir elinde bükülmüş, bir mendil tutar, öbür eliyle
kolkola girmiş oyuncuları bir çember halinde sürük-
ler. Bir keresinde, der Minorsky, benim şerefime zen-
gin bir Kürt böyle bir oyun düzenledi. *Davul-zurna*
sesleri çınlamaya başlayınca köyün bütün kadınları
beş dakikada güzelleşip geldiler, erkekler arasında
yerlerini aldılar ve akşama kadar ağır adımlarıyla
neşe içinde yeri dövdüler. Bir başka yazar da şunları
anlatır:

«Acele toplantı yerine koştum ve ilk kez bir Kürt oyununu seyrettim. Bu oyun bana, çok merak uyandırıcı, ama zarafetten yoksun göründü. Erkeklerle kadınlar elele tutuşuyorlar, büyük bir çember çiziyorlar ve bir çeşit küçük davulun sesine uyarak ağır ve monoton bir biçimde, belli bir ölçüye göre dönüyorlar... Yine de Kürt kadınlarının, müslüman olmalarına rağmen eve kapatılmamış olduğu görülüyor.. Hatta kadınlar yüzlerini açıyorlar; böyle bir şey, Peygamber'in diğer çocuklarında tüyler ürpertici bir hareket sayılır» (Conte de Sercey, 1839-1840 Yıllarında İran, s. 104).

Kadın, Kürtlerde tartışma götürmez bir biçimde kişiliğine sahiptir. Bir anne zeki ya da güzel diye tanınmışsa, adı oğlunun adına eklenir; örneğin Bapiri Şaşan, yani «Şaşan oğlu Bapir» adı annesinin ününü bildirir. Aşiretlerin başına geçip onlara tamamiyle baş eğdiren birçok kadınlar gösterilebilir. Örneğin, Hakkârinin Türkler tarafından kesin olarak işgali sırasında, bu kasaba bir kadının yönetiminde idi (bak. Hartmann). «Biz (Minorsky anlatıyor) 1914 sonbaharında, Süleymaniye yakınındaki küçük Alepçe kentinde Caf aşiretinden Osman Paşa'nın dul karısı ünlü Adile Hanım'ı görmüştük¹. Daha birkaç yıl öncesine

1) Minorsky'nin verdiği bu örneğe ben de, Şeyh Muhammed Sıddık'ın dul karısı Meryem Hanım örneğini ekleyebilirim. Ben, 1916'da, Kürdistan'ın bu kesiminde Rus askerlerinin ilerleyişi sırasında, Şemdinan'ın merkezi Nehri'de hizmetçileriyle yalnız kalan bu soylu Kürt kadınıyla görüşme zevkine ermişimdir. Millingen de (*adi geçen eser*, s. 251), Mila...ların reisi Ömer Ağa'nın dul karısı olan soylu bir Kürt kadınından sözeder. Bu kadın, kocasını kaybettiği zaman ancak 22 yaşında imiş, ama aşiretteki bütün yaşlı kişilerin saygısını kazanmış ve onlar, üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmuş. Aşiretin işlerini bir erkek enerjisiyle yü-

kadar bölgeyi fiilen bu kadın yönetiyordu, çünkü kocası, Türklerin kâğıt üzerinde verdikleri bu görevin başında hemen hiç bulunmuyordu. Soane, İranlı tüccar kılığına girerek bir süre bu kadının küçük sarayında yaşamış ve kadının, çeşitli kumaşlar satın alma ve ev işi gibi kadın işlerini unutmadan, uyruklarını nasıl yargıladığını ve yönettiğini çok ilginç bir biçimde anlatmıştır. Jöntürk Hükümeti Alepçe'ye gerçek bir Türk görevlisi gönderince, Adile Hanım gözden düşüp köşesine çekildi. Vekarından hiç bir şey kaybetmedi. Bir sürü gelini ve hizmetçisiyle kampımıza gelerek bizi ziyaret etti ve fotoğrafının çekilmesine seve seve izin verdi. Oğluna verdiğimiz hediyeler için Fransızca bir mektupla teşekkürlerini bildirdi. Sonradan öğrendiğimize göre bu mektup, Senneh'teki Katolik misyonerlerinin yanında öğrenim gören genç bir Kürt tarafından yazılmış.»

Genellikle Kürtler çocukları çok severler. Her reis'in dizinin dibinde, her yanı kir, toprak içinde, onuncu ya da on ikinci çocuğu olan bir oğlancığın kıpırdanıp durduğu görülür. Şerefname'nin 292. sayfasında anlatıldığına göre, Can Fulad Begin 70 çocuğu varmış. Bu durum olağandışı değildir. Dağlarda babacan bir Kürdün, kollarında, ihtiyarlık günlerinin umudunu taşıdığına rastlamak da her zaman mümkündür. Minorsky, Kürdistan'da yaptığı geziyle ilgili bir anısını şöyle anlatır: Bir uçurumun kıyısını izleyen dar bir patikadan kervanla tırmanmakta iken, birdenbire üstümüzde iki kişi belirdi. Önde giden, hafif giyimli, yoksul bir köylüye benzeyen bir Kürt, kucağında

rütüyormuş. M. Massignon da, Yezidi kadınlarının Kürt soyluları arasındaki nüfuzuna dikkatimi çekmiştir. Bu kadınların, güzellikleri nedeniyle, evlenme için talipleri çoktur.

paçavralara sarılmış hasta bir çocuk taşıyordu. İyi ve üzgün yüzlü karısı da arkasından gidiyor ve erkeğini rahatlatmak için hançerini taşıyordu. Çocuk damdan düşüp bayılmış. Anasıyla babası, oğlanı yakındaki bir büyücüye göstermek için acele ediyorlardı. Doğuda hepsi hekim sayılan Avrupalıların görünce kadın üzengiye yapıştı ve çocuğunu kurtarmamız için yalvararak ayaklarımızı öpmeye başladı. Bu sahnede büyük bir içtenlik ve gerçek bir acı vardı. O anda, bunun karşıtı olarak, Kürtlerdeki tehlikeyi ve ölümü hiçe sayma halini ve bir reisin şu sözlerini hatırladım: «Ancak yatakta ölmek şerefsizliktir; ama bir kurşunla vurulsam da beni eve götürseler, herkes şerefle öldüğüme sevinir». Bu amansız felsefe, belki Kürt anaları tarafından paylaşılmaktadır; ama bu zavallı kadının acısı, kalbinde daha yumuşak teller bulunduğunu açıkça gösteriyordu.

Sırası gelmişken şuna da değinelim ki Kürtlerde sağlık koruma bilgisi hemen hiç yoktur. Temizlik henüz çok eksiktir. Bulaşıcı hastalıklar çok yaygındır. Yine de ağır hastalıklar Kürtlerde pek görülmez. Hastaya gösterilen bakım, ağrıyan yere bir büyücü yakısı koymaktan ibarettir; ya da hastaya Kuran âyeti yazılı bir kâğıt veya büyülü bir formül yutturulur. Aynı zamanda birkaç şifalı ot da kullanılır; ama bu aile tedavisi henüz yeterince incelenmemiştir.

Wagner'in (adı geçen eser, II. s. 229) anlattığına göre, Bilbas'larda yaraları iyileştirmenin özel bir usulü vardır. Bunlar, yaralıyı taze soyulmuş bir öküz postuna sarar ve yaralının yalnız başı serbest kalacak şekilde postu dikerler. Post, hastanın vücudundan zamanla kendiliğinden düşer. En tehlikeli mızrak ve kılıç yaraları bile bu şekilde mutlaka şifa bulurmuş.

Böylece, bir hekime ya da anlatılan olaydaki gibi

her Avrupalıya duyulan güveni kolayca anlamak mümkündür. Hatta bir parça şekerin üzerine birkaç damlacık nane alkolü damlatarak yardımına koşsanız bile, hasta Kürt hemen rahatladığını söyler. Solunum yolları hastalıklarına, ani hava değişikliklerine rağmen sık rastlanmaz. Buna karşılık romatizma sık görülür; bu da herhalde, gerek çadırın korunaksızlığından, gerekse soğuk toprağa basmaktan ileri gelmektedir. Malarya da sık sık Kürdün sağlığını tehdit eder. Bundan korunmak için Kürt, yukarıda anlattığımız yüksek kerevetleri kurar. Yine de kendi hallerine bırakılan az giyimli çocuklar daha küçük yaştan dayanıklılık kazanırlar ve uzun ömürlü insanlara Kürdistan'da sık rastlanır.

Kürt ailesine gelince, Soane'ın işaret ettiğine göre, kuzeyden güneye kadar Kürt, daha çok tek karlıdır ve normal ortalama bir aile nadiren üç-dört kişiyi geçer. Yalnız reislerin birden fazla karısı vardır ve bazı hallerde Şerefname'de karı sayısının çok yüksek olduğu anlatılır (bak. örneğin s. 366: «Sayısız Kadınlar»).

§ 5. Kürdün Kadınlar Hakkındaki Yargısı.

Elden geldiğince Kürtleri yine kendilerine anlatırmak istediğim için, Kürt kadını konusunda da, yukarıda adını andığımız Süreyya Begin küçük kardeşi hukuk doktoru, Kâmuran Ali Bedirhan'ın, Beyrut'ta çıkan l'Orient gazetesinin 12-13 temmuz 1933 sayısında yayınlanan incelemesinden birkaç parçayı zevkle buraya alıyorum. Okuyucunun da hemen anlayacağı üzere, yazar, halk kadınından değil, soylu sınıfa mensup, rahat ortamda yaşayan Kürt kadınından sözetmektedir.

Yazar ilkönce karakteristik bulduğu bir özelliğe işaret eder: harem yokluğu. Bu durum Kürt kadını özgür kılar. Yazar, Roma hukukundaki «tutor optivus», «tutor cesticus», «tutor fiduciarus» ve «coemptio» gibi önyargılara karşı konulmuş ilkelerin Kürt âdetlerinde hiç bulunmadığını kaydeder.

Kürt, kadını birtakım sınırlamalara sokmayı hiç bir zaman düşünmemiştir. Onu aynı güvene lâyık ve aynı haklara, aynı sorumluluklara sahip saymıştır. Psikolojik bakımdan kadın, onun gözünde, erkeklerle aynı zaafı taşıyan, aynı erdem ve kusurlarla yüklü bir varlıktır.

Yazar bundan sonra, Kürt kadınının hayatını bütün aşamalarında ele alır. Onun eğitimini üzerine alan anasıdır. Kürt kızı, ulusal türkülerini, oyunları, biniciliği ve yazıyı tıpkı erkek kardeşleri gibi öğrendiğinden başka, el işlerini de öğrenir. Delikanlılarla birlikte oyunlar oynar ve böylece gelecekteki kocasını görebilir.

Evli kadının hayatıyla ilgili ayrıntıları başka yerde göreceğimizden, burada bu konu üzerinde durmuyoruz. Ancak kayda değer nokta şudur ki yiğit ve savaşçı bir kadının çocuğuna, babası anası kadar nitelikli değilse, bu kadının adının verilmesi yolunda bir Kürt âdeti vardır. Örneğin, Emir Kâmuran'ın belirttiğine göre, Reman aşiretinin bugünkü reisinin oğlu, babasının değil, anası Perihan'ın adını taşımaktadır.

Lirik Kürt şiiri çoğunlukla kadın duygularından esinlenir. Esasen şarkıların, ninnilerin, romansların büyük bir kısmı kadınlar tarafından yazılmıştır.

Kürt kadını çoğu zaman, kaybettiği kocasının yerine geçer. Yazar, Pişder bölgesinde halkın anısına büyük sevgi beslediği iki kadın reisten sözeder: Ka-

furuşî aşiretinden Pura Halim ve Şuvan aşiretinden Qaha Nerkiz. Bu kadınlar yıllarca Osmanlı egemenliğine karşı mücadele etmişlerdir.

Caf aşiretini on beş yıl boyunca Alepçedeki ikametgâhından yöneten Adile Hanım (1924'te ölmüştür) ve Şeyh Mahmud'un baldızı Hafzehan'ın isimleri de Kürt yıllıklarında şeref mevkiinde yer alır.

Yazar, bu ilginç tanıtma yazısını bitirirken, Kürt kadınının ileride ulusal dirilişin etkenlerinden biri olacağına işaret etmektedir.

Bu Kürt aydınının özlü değerlendirmesini, koleksiyonumuzdaki, Kürt halk öykülerinden alınma iğneliyici küçük bir hikâye ile tamamlayalım; burada yine eski dostumuz Bilge İsu'yla karşılaşmaktayız (bak. IV. Bölüm).

Bir gün İsmail Paşa¹, İsu'ya «Dünyada en iyi kadın hangisidir?» diye sorar. İsu «Hırsız, ateşli ve yalancı kadın» diye cevap verir. Paşa bu cevabı anlamadığı için İsu, ona, kendisiyle birlikte şöyle bir doluşmasını önerir. İki derviş kılığına girerek yola çıkarlar. İlk rastladıkları eve girerler. Bu ev üç kardeşten küçüğünün evidir. Dervişler, orada geceyi geçirmek isterler. «Hoş geldiniz, derviş babalar» der ev sahibi. Otururlar. Bakarlar ki ev sahibinin sakalı bembeyaz, beli bükülmüştür. «Kırk yaşında bir adam nasıl olur da bu hale gelir?» diye şaşarlar. «Yarın ortanca kardeşime gidin, anlarsınız» diye cevap verir adam. Sonra karısını çağırır. Kadın bağırmaya başlar: «Kırmızı örümcek, yılan zehiri, ne istiyorsun? -Derviş konuklarımıza yemek çıkarmamız gerek. - Sen, bu harap evinde zırnık bulunmadığını bilmiyor musun? Ner-

1) İsmail Paşa, Amadiya'nın soydan geçme reislerinin sonuncusudur (bak. Socin Kurd Sammi., Erst Abteilung, s. 237).

den bir şey bulayım?» Kısacası kadın, kocasının her dediğine kaba ve terbiyesizce karşılık verir. Yatma zamanı geldiğinde kocası, karısına şöyle der: «İki yorganla iki hasırımız var. Bir yorganla bir hasırı biz alalım, diğerlerini dervişlere verelim. - A körolasınca herif, ayda bir kere bile kalçama sürünmeden hoşlanmadığımı bilmez misin? Hepiniz yorganın birini alın, ben ötekinde yatacağım». Böylece Paşa ile İsu kötü bir gece geçirirler ve sabah olunca ortanca kardeşin evine yollanırlar. Bu adamın yarı ak, yarı kara bir sakalı vardır. Paşa sorar: «Yaşın kaç? - Altmışına merdiven dayadım. - Allah Allah, bu yaşta insanın sakalı hemen hemen bembeyaz olur, senin neden öyle değil? - Geceyi evimde geçirin, konuğum olun, yarın büyük kardeşime gidince anlarsınız». Konuklar evde kalırlar. Bu evde kadın, kocasının emirlerini bazan dinler, bazan da kulağı hiç bir şey duymaz; zaman zaman kaba, zaman zaman naziktir. Ertesi sabah en büyük kardeşin evine giderler. Görürler ki bu adamın sakalı kömür gibi kapkaradır, ama yaşı seksendir. «Şaşmayın dervişler, der adam, hele evimde kalın da anlarsınız.» Bu kardeş öbür ikisinden daha yoksuldur, ama karısı her sözünü dinler. Karısına «Hanım» diye seslendiği zaman kadın hemen cevap verir: «Buyur, kurban olduğum» (Müslüman doğunun her yanında kullanılan nazik cevap formülü [B.N.]). «Yiyecek bir şey var mı? - Nasıl olmaz? Her şey var, yumurta, pirinç, yağ, bal». Kadın öyle bir yemek hazırlar ki böylesi ancak Paşanın evinde bulunur. Yatacakları zaman koca, karısına seslenir: «Yatağımız var mı? - Sayende (bir başka alışılmış nazik deyim [B.N.]) paşa evindeki gibi bir şeyimiz eksik değil. Kadın odadan çıkar ve gerekli her şeyi komşulardan sağlar. «Hanım, bugün konuklarımız var; beraber

yatmamız uygun olmaz, ayrı yatalım. - Yoo, olmaz! Dervişler kardeşimizdir bizim, bilirsin ki ben sensiz bir gece geçirsem ölmeyi yeğ tutarım». Sabah uyanınca Paşa bu adama «En iyi kadın hanginizinki?» diye sorar. Adam «Elbette benimki, diye cevap verir, benden habersiz şuraya buraya bir şeyler koyar, tedariklidir, öyleki günü gelince konuklarımıza mahçup düşmeyiz. Bizim hiç yatak yorganımız yoktur, gider komşulardan alır; kadın olarak da beni sever. Böyle bir kadınla elbette ihtiyarlanmaz». Paşa o zaman, İsu'nun sözündeki hikmeti anlar, onu takdir eder ve mükâfatlandırır. Ayrıca, üç kardeşten en büyüğünü zengin eder, küçük kardeşi karısından boşatır, ortancaya da ikinci bir kadın alır.

Okuyucunun şu hususu kavraması için yeteri kadar söz ettiğimizi sanıyorum: Kürt ailesi, kadının işgal ettiği yer bakımından, İranlılar ve Türklerdeki ne oranla (bu iki ülkede 1. Dünya Savaşını izleyen feminist akımların başarı kazanmasından önce), bizlerdeki anlayışa daha yakın düşmektedir. Kürt, ocağına bağlı olup daha çok tek-eşlidir¹. Karısı (*kebani*), ev hayatında büyük bir otoriteye sahiptir: Ev halkını yöneten odur ve hizmetçiler onun emrindedir; yemeklerde herkese payını veren yine odur; onun izni olmaksızın sofraya oturulmaz. Kocasının yokluğundan konukları kabul eden, ağırılıyan ve onlarla serbestçe sohbet eden de kadındır. Diğer Müslümanlarda olduğu gibi yüzünü kapatmaz.

§ 6. Aile Reisi.

Kürt yaşamının dikkate değer bir yönü, evlenme-

1) Eğer bir ikinci karı (*bêri*) varsa, genellikle sütle ilgili her iş (sağma, peynir, yağ, kaymak, ayran vb. yapımı) bu kadına verilir.

nin sevgi yoluyla oluşudur. Nişanlılar nikâhtan önce birbirlerini görür tanırılar. Öbür Müslümanlarda ise evlenmeler, üçüncü kişilerin aracılığıyla, eşolacakların kendi iradeleri dışında olur. Bunun dışında, Kürt ailesinde reis (*malxê mal*) babadır ve bütün varlık onun tasarrufundadır. Baba önde gelir ve onun karşısında aile üyeleri, izni olmaksızın ne oturabilir, ne de konuşabilirler.

Büyük oğul babanın yerine geçer. Kürt en çok, yerine geçecek oğlunu sever. Bu durum, Kürtlerle yapılan görüşmelerde rehine olarak neden reisin büyük oğlunun kullanıldığını açıklar. Böylesi, Kur'an üzerine edilen bir yeminden daha sağlamdır. Aşiret, eğer reisi alıp götürülmüşse, bütün taahhütlerini bozabilir, çünkü yerine geçecek kişi (yörede söylendiği gibi «tohumu») hazırdır; ama varis yoksa, böyle davranmaz, çünkü reisin ölümünden sonra iç savaş tehlikesi başgösterir.

«Ailede hiyerarşiye riayet, Kürt örflerinde derinlemesine köklemiştir; bunun her gün önümüzde birçok garip örneğini görürüz. Hacı Necmeddin uzun çubuğunu yakmak için ateşe mi ihtiyaç duydu, büyük oğlu, hemen uysal bir uşak gibi saygıyla koşup ateşi getirir; bu büyük oğul da, kendinden iki yaş bile küçük olsa, küçük kardeşinden aynı hizmeti istedi mi, bu kardeş de hemen saygıyla bu hizmeti yerine getirmeye koşar; o da sırası gelince kaynına aynı hizmeti gördürür; bu kayın da yeğenlerine buyurur ve bu, hep yaş ve mevki hiyerarşisine uygun olarak böylece gider.» (Cholet, *adı geçen eser*, s. 229).

«Kürt gençleri, hatta reisin oğulları bile... büyüklerinin önünde oturma hakkına sahip olmayıp, ayakta durmak, onlara kahve ve çubuklarını getirerek

hizmet etmek zorundadırlar. Bir genç bir çadıra girince, âdet üzere yaş sırasına göre bütün erkeklerin elini öper, bunlar da onu alnından öperler. Eğer içeri giren daha yaşlı bir adamsa, reisin elini avucuna alır; ötekilerse saygı ifadesi olarak ellerini alınlarına götürürler» (Wagner, *adı geçen eser*, cilt II, s. 240).

Çocuklar babanın mirasına konarlar. Çocuklar yoksa, miras babanın kardeşine, ya da yeğenlerine geçer; erkekler kadınların iki katı miras alırlar. Çocuğu olmayan bir kadın ölünce, mirasının yarısı kocasına, yarısı da yakınlarına, yani erkek ve kız kardeşlerine, erkek ve kız yeğenlerine kalır. Çocukları varsa, kocası dörtte birini, çocuklar da dörtte üçünü alırlar. Kocasının ölümünden sonra kadın, çocukları yoksa dörtte bir miras alır (birden çok karı varsa, bunlar bu dörtte biri aralarında paylaşırlar); çocukları varsa, kadın ancak sekizde birini alır, gerisi çocuklara kalır. Gerekliyse büyük oğul ya da ölen adamın erkek kardeşi, vasi (*servegir*) tayin edilir.

Kürtlerde aile konusuyla soyağacı konusu birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Herşeyden önce soyluluklarına bağlı olan bütün eski ailelerin iyice saptanmış bir soyağacı vardır. Bir Kürt reisinin sempatisini kazanmak için ona atalarından sözetmek en geçerli yoldur. Siz, bu atalardan birkaçını sayabilirsiniz, o size birkaç kuşak daha fazlasını sayar ve size onların Rumi'ler (Türkler) ya da Acem'ler (İranlılar) ile yaptığı cesur savaşları anlatır. Kürtlerle rahat ilişkiler içinde olmak istiyorsanız, bu şecereleri iyi bilmenizi tavsiye ederiz. Şerename'de bunların birkaç örneği vardır (s. 323'te on beş kuşak sayılır). Benim tanıma zevkine erdiğim Hamdi Bey Baban, hayatının birçok yılını Arap, Türk, İran tarihi kaynaklarında şecere araştırmaları yapmakla geçirmiş, bu kaynaklarda kendi ai-

lesinin üyeleriyle ilgili bilgiler bulmuştur. Hamdi Bey'in soyağacını, Kürt zihniyetinin anlaşılmasına yarayacak değerli bir belge olarak saklıyorum. Esasen, bu aile duygusu, bu baba ocağı övüncü, yalnız soylu sınıfın ayrıcalığı değildir. Belli bir toplumsal mevkii olan her Kürt, hangi ocağa (bina mal) mensup olduğunu ve tam hangi soydan geldiğini iyi bilir. Kürdistan'da, okuma-yazma bilmeyen, ama atalarından 10-15 göbeği bir sürü dalıyla birlikte ezbere sayabilen insanlara sık sık rastlanır (Minorsky). Kürt aşiret tarihi için bu şecereler gerçekten büyük önem taşımaktadır.

§ 7. Aile Töreleri.

Şimdi bu bölümün son paragrafına geliyoruz: Burada, Kürt ailesinin hayatında en anlamlı aşamaları gösteren aile töreleri sözkonusudur¹. Bu konuda doğum başta gelmektedir; biz de mantıki olarak bununla söze başlayacağız.

A. DOĞUM.

Doğum yerde olur. Koca evden uzaklaşır, bir ya da iki gün sonra döner. Doğum yapacak kadının başında tecrübeli kadınlar bulunur; bu kadınların emekleri sonradan mal olarak karşılır. Doğumdan önce, bir mollaya başvurulur. Bu molla herşeyin iyi geçme-

1) Burada, Sovyet Azerbaycan'ındaki Kürtler hakkında Çur-sin tarafından yapılan inceleme esas alınacaktır (bak. *Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, cilt III, 1925, Tiflis). Buna, kendi kişisel gözlemlerime dayanan ayrıntılı birkaç bilgi de eklenmiştir.

si için bir büyü (*dua*) yazar. Doğumdan sonra molla, ana ile yavrunun sağlığının korunması için bir başka dua yazar. Bunun karşılığı, mevcut imkânlarla göre bir inek, bir öküz, bir koyunla ödenir.

Doğum zor olursa, gebe kadının kulakları çekilir, kulağına adı bağrılarak kendine gelmesi söylenir; ayrıca erkek kardeşinin ya da bir misafirin geldiği gibi sözler söylenir. Kadın bayılırsa, ayıltmak için bir el silâh atılır. Bazan ırmağa gidilip bir hançerle su «kesilir» (doğum yapacak kadını bağlayan bağı kesmeye yarayan bir büyü). Halk inancına göre lohusa kadın, *al-anası* adı verilen bir yaratığın saldırısına uğrar. Bu yaratık, uzun boylu, zayıf, korkunç, kocaman memelerini omuzlarından arkaya atmış bir cadıdır. Al-anası, lohusanın yüreğini ve ciğerlerini söker, ırmağa götürüp suda yıkar. Eğer bunu yapmak fırsatını bulursa kadın ölür. Al-anasını kovmak için lohusanın çevresinde bir yaylım ateşi açılır. Ayrıca, hançerle ırmağı yarmaktan amaç, al-anasının gelip ırmakta yıkabileceği, kadının yürek ve ciğerlerini de kurtarmaktır¹.

Eğer çocuk evde ölürse, molla çağrılır. Molla, çocuğun ölümünü *beddua* eden bir kadının eve gelmiş olmasına bağlar. Kendisine iyi bir bedel verilirse, başkalarının bütün beddualarını bozacak bir dua yazacaktır. Yeni doğan bebeği bedduaların etkisinden korumak için, bu tür bedduada bulunabilecek kadınların, eve girmek şöyle dursun, avluya bile adım atmasına izin verilmez. Çocuk bir şeyden korkmuşsa, yanan bir odun parçası alınıp suya atılır ve bu su çocuğa içirilir.

¹ *Al ya da Hal*; Fars eyaletindeki *Kaşkay [s]* adlı Türk aşiretinin cin ve perilerle ilgili inançlarında da yer alır.

Çocuğun adı kadınlar tarafından verilir. Kadınlar, lohusanın evinde toplanıp verilecek adı seçerler. Bu âdet, eski devirdeki anaerkilliği yansıtır. Ayrıca, nereden bir çıkar sağliyabilirse oraya el atan molla da çocuğun adını verme konusunda hak iddia eder. Büyü yapmaya yarıyan kitabını (dua kitabı ya da came-i davad) açar ve eğer çocuğa kendi seçtiğinden başka bir ad verilirse çocuğun öleceğini söyler. Bundan korkan ana-baba hemen mollanın dedğine uyarlar; molla da böylece bu üstün fikrinden dolayı bir ödül daha alır.

Ana-baba iyi, bir yemek verebilecek durumda oldukları zaman çocuğu sünnet ederler. Elden geldiğince çocuğun isim babası (kirva-kirvo) zengin ve güçlü bir aileden seçilir. Davet çocuğun babası tarafından yapılır. Bir daveti reddetmek hakaret ve şerefsizlik anlamını taşır. Kirve iki-üç koyun getirir; baba da bir o kadar koyun keser ve ev başına bir kişi olmak üzere bütün köylülerin katıldığı bir yemek verilir. Yemekten sonra davetliler dağılırlar, evde sadece babanın ve kirvenin yakın akrabaları kalır. Sünnet onların önünde olur; köydeki berber tarafından ustura ve yarılmış bir çubukla yapılır. Üç-dört gün sonra kirve çocuğun halini sormaya gelir ve bir tencere pilav, kocaman bir ekmek, süt, bal, yumurta ve yağ getirir. Tencere kirveye geri verilirken, içine, çuha ya da arkalık (palto ya da kaftan) yapması için bir parça kumaş ya da bir kilim konur, ya da kendisine bir inek verilir. Kısacası bir tencere hiç bir zaman «boş» çevrilmez; böylesi büyük bir ayıp sayılır.

Çocuklar iki-üç yaşına kadar emzirilir. Oğlan çocuğuna daha çok özen gösterilir, daha şefkatli davranılır. Kız çocukları, çok daha az ilgi görürler. Kadın

dünyaya hep kız çocuğu getirirse, ona acınarak bakılır ve evde hakaret görmekten kurtulamaz.

Çocukları kem gözden, kötü ruhlardan ve diğer kötülüklerden korumak için etkili bir yol olarak, çeşitli büyüler kullanılır. Örneğin, çocuğun beşiğinin altına ekmek konur. Çocuğu, geceleyin dışarı çıkarmak ya da avluya götürmek gerektiği zaman, geceleri etrafta dolaşan kötü ruhlara karşı korumak için eline ya da koynuna ekmek konur; bunun şeytanı korkutacağına inanırlar. Molla-Ahmedlu köyünde, bir yaşındaki bir oğlan çocuğunun her yanı büyülerle kaplıydı. Omuzuna, dörtköşe siyah bir bez parçasına dikilmiş bir *dua*, bir salyangoz kabuğu, bir boncuk, bir maden levha asılıydı; sırtında üçgen biçiminde bir başka *dua* ve renkli yün ipliklere dizilmiş birkaç boncuk vardı. Küçük bir kızcağızın sırtına binmiş bir başka çocuğun iki omuzunda, kırmızı ve sarı yün ipliklerden yapılmış püskülcükler sallanıyordu. Sol omuzundaki püskülcüğe birkaç boncuk, küpe ve çingirak bağlanmıştı.

Bu anlattığımız âdetler, yukarda belirttiğimiz gibi, Sovyet Azerbaycan'ındaki yarı-göçebe Kürtlerde görülür. Benim inceleme fırsatını bulduğum orta Kürdistan Kürtlerinde ise bu âdetler biraz başkadır.

Doğum saati yaklaştığında komşular, doğum yapacak kadının evinde toplanırlar. Kadın ne kadar soy-luysa, evinde toplananlar da o kadar çok olur. Her ne olursa olsun, hamilenin başında bir ebe (*dapirk*) bulunması zorunludur. Ebe öne geçer; öbür kadınlarsa arkaya veya yana çekilirler (Mukrilerde öndeki kadına *pêşewa*, arkadakine de *pıştewa* denir).

Doğum, mümkün olduğu kadar ayakta yapılır. Bazan tavana bir ip asılır, hamile kadın bu ipe tutunur. Bebek doğduktan sonra anneye bir şişe ya da dar

ağızlı herhangi bir kap verilir; kadın, son'un gelmesini kolaylaştırmak için bu kabın içine üfler (Mukriyemin ettirdikleri yolunda ün yapmış üç şeytan (Şeyh dapirk göbekbağını keser; o anda onun göbeği nereye atacağına dikkat edilir. Eğer göbek bir silâhın üstüne düşerse, bebek yiğit bir savaşçı olacaktır, kap-kacağın üzerine düşerse, boğazına düşkün olacaktır, vb. İlk altı gün boyunca bebek, sımsıkı kundaklanmış olarak bir eleğ (béjing) üzerinde tutulur. Bu süre içinde ne dapirk, ne de doğumda bulunan diğer kadınlar, özellikle geceleri, evi terkedemez ve doğum için getirdikleri eşyaları alıp götüremezler. Bu yüzden kadınlar ancak gündüzleri evden ayrılabilirler. Güneşin batmasından önce de eve dönmek zorundadırlar; yoksa şeşé denen kötü ruh (bu ad «6» anlamına gelen şeş kelimesinden gelir) anneyi ya da bebeği öldürebilir. Aynı nedenle, geceleyin ateş ya da ışık söndürülmez ve kötü ruhun gelmesini önlemek için sırasıyla nöbet tutulur. Bu süre içinde evde bir bez parçası bulundurulur; bu bez parçası, şeşé'yi yakaladıkları ve çocuklarına kötülük etmiyeceğine dair ona yemin ettirdikleri yolunda ün yapmış üç şeyhten (Şeyh Cemal Surei, Şeyh Farhi Beruji ve Şeyh Baba Babıki) birinin elbisesinden alınır. Doğumdan sonraki kırk gün ana için zivıstani (kışlık) adını alır ve kadına, genellikle cevizli, tereyağlı bir çörekten (kadé) oluşan hediyeler (kudık) verilir. Ayrıca molla, yeni doğmuş bebek için özel bir dua (nevişti) yazar, bu dua üçgen biçiminde bir muskaya dikilir ve bebeğin koluna iliştilir.

B. EVLENME.

Doğumdan sonra şimdi de, yine Azerbaycan'da rastlanan düğünlere geçelim. Erkekler için evlenme

H/Şeyh Farhi Beruji de de 1/Şeyh Cemal Surei de de 1/Şeyh Baba Babıki de de

yaşı, Sovyet yasalarınca saptanmadan önce, 15, kızlar için ise 9-10 yaşları idi. Evlenmenin klan içinde olması tercih edilir (endogami). Başka yerden evlenen erkekler şöyle eleştirilir: «Niçin amcanın, teyzenin kızları dururken, bir yabancıyla evlendin? Bir yabancı yerine aileden birini almak yeğdir»¹. Eskiden çocuklar daha beşikte nişanlanırdı. Nişan işareti olarak kız çocuğunun başına bir mendil bağlanır, buna paralar iliştirilirdi. Bu andan başlayarak evlenme çağına kadar nişanlı oğlan, her yıl Bayram günü (9 mart) sözlüsüne bir koyunla bir elbiselik kumaş vb. getirirdi. Nikâh sırasında nişanlı kızın babasına qalin denen (Kürtçede *başth*, Türkçede *başlıh*)² bir bedel ödenir. Bu bedel, 30-50 ruble arasında bir miktar para ile bir inek, birkaç koyundan ibarettir. Öte yandan kız babası da, kızına çeyiz (cihiz) olarak, bir ev için gerekli bütün şeyleri verir. Genellikle bir halı, bir yatak takımı (yastık, şilte ve yorgan), bir *malfras* (secade), bir *kilim*, bir gümüş ibrik, bir kazan, bir tepsi vb. verilir. Ayrıca baba, kızına bir at ya da bir inek hediye eder. Babadan alınan bu çeyizle bu hediyeler, Kürt örf hukukunda, evli bir kadının tasarrufundaki tek mülkiyeti oluşturur.

Burada bir parantez açarak, göçebelerde qalin'in bazan büyük meblağlara ulaştığını belirtelim. Örneğin, kadınlarının güzelliğiyle ünlü Milli aşiretinden bir genç kız için, yirmi kese gümüşe kadar varan,

1) Bilbas'lar kızlarını hiç bir zaman başka aşiretten birine vermezler; ama kızlar sık sık kaçırlır (Wagner, *adı geçen eser*, cilt II, s. 229).

2) Transkafkasya Kürtlerinde doğum ve evlenme terimlerinin Türkçe oluşu dikkate çarpacaktır.

yaklaşık 100 sterlin ya da 2500 frank tutarında başlık verilir¹ (Bak Layard, *adı geçen eser*).

Düğün nişanlı oğlanın ana-babasına büyük masraflar yüklediği için, akrabalarından kimi bir koyun, kimi ekmeçlik buğday ya da başka bir ürün ve para vererek onlara yardım ederler. Ayrıca *kardaşlık* (Türkçedeki «kardeş» kelimesinden gelir) adı verilen, düğünde yardımlaşma amacına yönelik kardeşçe bir bağla bağlanma âdeti vardır. İki delikanlı, aralarında bu bağı kurmak için anlaşırılar. Daha yaşlı akrabaların fikri alınmadan hiç bir şey yapılamadığı için, nişanlı oğlanın babası, seçilen delikanlının *dayısını* (ya da babasını, o da yoksa anasını) görmeye gider ve ondan, yeğenin oğlu ile kardaşlık bağı kurmasına izin vermesini rica eder. Dayıya başvurma anaerkillikten artakalan bir âdettir. Böyle kurulan kardaşlık bağına katılan arkadaş, kız evinde verilecek şölen için bütün ürünleri (inek, koyun vb) sağlayacağına söz verir. Aynı *kardaş*, düğünden sonra ailesiyle birlikte oğlan evine giderek ona çeşitli ürünler ve hediyeler götürür. Orada bunlar ağırlanır, uğurlanırken de kendilerine hediyeler verilir. Öte yandan oğlan da, buna karşılık olarak kardaşının düğününde gerekli gider ve yükümlülükleri üzerine almak zorundadır.

Zıfaf gecesinde *kardaş* yeni evlilerin kapısını bekler. Gelin bakire çıkmazsa, hemen babası çağrılır ve kızını geri alması istenir. Bakire çıkarsa, bunun maddi kanıtları oğlanla kızın arınelerine gösterilir. Şurasını hatırlatalım ki bütün yabancı gözlemciler Kürt kadınının ahlâkını övmekte birleşirler. Orospu kelimesi bu dilde yoktur. Benim koleksiyonumda evlilik sadakatını bozmakla ilgili sadece bir tek hikâye

1) Eski rayiçle.

vardır ki bu da, ihtiyar Şemdinan beyi Zeyneddin'in genç karısı güzel Perizad'ın öyküsüdür. Bu kadın, Beyin İzo adlı bir uşağına sevdalanır. Durumu öğrenen ihtiyar koca, İzo'yu ortadan kaldırır. Bunun üzerine Perizad, Beyi de, kendisini de zehirler. Gelini güveyinin evine götürmek için oğlanın arkadaşları kızı almaya gelirler. Onlar gelince evin kapısı kapatılır ve açılması için kardaş, kızın arkadaşlarına bir bedel vermek zorundadır. Bunun üzerine kızı süslemeye başlarlar. Bu işle görevli kadın, kardaş'ın kendisine emeğinin bedelini vermesini isteyerek kızı giydirmekten kaçınır. Kardaş bu gereği de yerine getirir. Bundan sonra, kız anasının evinden oğlanın evine at üstünde götürülürken, gençler bir iple yolu keserek alayı durdurur ve para isterler. Kardaş bir miktar para dağıtır; bunun üzerine alayın yolu açılır. Alay, başında zurna çalan çalgıcılar (zurnaçi) olmak üzere ilerler. Evlenecek kızın yüzü kırmızı bir mendille örtülüdür; bunun anlamı, Kürtlerin dediği gibi, başlayan aile hayatının kızıl (yani mutlu) olması dileğidir.

Oğlanın evine gelen kız, oğlanın babası kendisine bir hediye vermedikçe attan inmez. Baba ona bir inek ya da kısırak hediye eder (bir öküz ya da bir aygır hediye edilemez). Kız evin eşliğinde attan iner. Oğlanın akrabalarından bir kadın, kızın ayaklarıyla eşik arasına birkaç lavaş (uzun, ince çubuk halinde ekmek) atar. Kız, selâm vererek ve ekmeği alarak evin içine yönelir. Geçerken kız, eşığı öpmek zorundadır. Evin içinde kadınlar, kızı elinden tutup ocağın (gördüğümüz üzere, odanın ortasında toprağa oyulmuş tandır) etrafında bir ya da üç kez dolandırarak ona şöyle derler: «Seni buraya aldık; sen de bu eve son nefesine kadar hizmet etmelisin».

Ocağın çevresinde dönüldükten sonra kız, kırmızı

bir perdeyle ayrılan odanın bir köşesinde, kendisi için hazırlanmış yere götürülür. Kız, kendisinin ve oğlanın ailesinden genç kızlar arasında, burada bir halının üzerine oturur ve iki-üç gün süren bütün evlilik törenleri bitene kadar, yastıklara dayanmış olarak orada kalır, kocasının akrabaları dışında kimseye görünmez; bununla birlikte kayınpederi de, bir hediye (koyun, gümüş takımı vb.) vermedikçe onu göremez.

Kızın, perdeyle ayrılan bu köşeden çıkışı bazı âdetlere göre olur. Oğlanın babası, kendinin ve kızın yakınlarını davet edip bir yemek verir. Bu yemekte, oğlanın babası ya da bir akrabası, kızın «ortaya çıkarılması» ve bunun için ona hediyeler verilmesi gerektiğini söyler. Herkes gücü oranında hediyesini verir. Kadınlardan biri toplanan hediyeleri kıza götürür ve perdeyi kaldırarak kıızı davetlilerin önüne çıkarır. Kız herkesin önünden geçip ellerini öper (Bazan bu anda da ona, hali vaktine göre kimi 20 kopek, kimi bir-iki ruble para verir). Bu andan itibaren kız, serbestçe dolaşabilir. Ancak yine de yüzü, kırmızı mendille örtülür kalır.

«Kız gösterilmesi»nden yaklaşık bir hafta sonra babası, kızını, kızının arkadaşlarını, oğlanı ve oğlanın yakınlarını evine davet ederek aşağı yukarı yirmi kişilik küçük bir şölen verir. Kız, daha iki-üç gün babasının evinde kalır ve kocasının evine döneceği gün babası kendisine bir hediye verir. Bu âdet, *ayag açma* (babasının evine «yolu açma») adını alır.

O anda kız, diğer akrabalarınca da davet edilir. Bundan böyle kendilerine rahatça gelip gidebilmesi için kıza yemekler ve hediyeler verilir. Bunlar yapılmazsa kız, bu akrabalarının evine bir daha dünyada ayağını atmaz.

Genç gelinin, kocasının evindeki durumu güç sa-

yılmaz. Tersine, ilk zamanlarda ona ayrı bir özen gösterilir. Daha gürbüzleşmesi ve baba ocağından uzakta sıklımaması için iyi bakılıp beslenir. Genç kadına, ilk doğumunu yapıncaya kadar özel bir ilgi gösterilir. Bu süre içinde ona bir konuk gözüyle bakılır. İlk doğumdan sonra kesin olarak aileye mensup olur ve bütün öteki gelinlerinkine denk bir durum kazanır. Genç gelinin ödevleri arasında, gerek evdeki daha yaşlı kişilerin, gerek konukların ayaklarını yıkamak da vardır. Bu ayak yıkama âdeti, bazı ailelerde her gün, bazılarında ise iki ya da üç günde bir uygulanır.

Diğer kavimlerde olduğu gibi Kürtlerde de kadın, kocasını ve ailenin daha yaşlı üyelerini adlarıyla çağırılmaz. Kocasına seslenirken *e* ya da *ada* «sen» der. Kaynanasını *hala* (hala [teyzel]), kaynatasını *mamo* (amca) diye, kocasının ağabeyini ise *bıra* (ağabey) diye çağırır. Gençleri kendi adlarıyla çağırır. Koca da karısını adıyla çağırılmaz, *agız* (kız) diye çağırır.

Bugünkü Kürt ailesinin ataerkil yapısına rağmen, bazı âdetler, Kürtlerin vaktiyle yaşadıkları anaerkil dönemin kalıntılarıdır (Bu konuda bak. I. Bölümde işaret ettiğimiz noktalar). Örneğin çocuğun adı, başka kadınların da görüşü alınarak, anası tarafından konur. Amca ve dayı ile yeğeni, yeğenle halası, teyzesi ya da yengesi arasında evlilik yasaktır; kardeş çocukları ise evlenebilirler. En büyük yemin, dayının yeğeni için yeminidir. Kardeşlik bağına kurmak için de yine dayının izni alınır. Genç gelinin, kocasının evine yerleştikten birkaç gün sonra, bir süre için yeneden kendi evine dönmesi de, anaerkillikten kalma bir âdettir.

III. Bölümde sözünü ettiğimiz Transkafkasya'lı Kürt yazarı Ereb Şemo'nun kitabındaki bir parça,

canlı gözlemden alınma ayrıntılı birkaç çizgiyle, bu bölge Kürtlerindeki evlilik tablosunu tamamlar. Bu parçada, Bro (İbrahim'in Kürtçe kısaltılmışı) adlı birinin Mayane adlı bir kızla evlenmesi anlatılır. Bro yoksuldur, anası Besé'den başka kimsesi yoktur; ama dayısı ona yardım eder. Mayane'ye göz diken zengin bir aileden bir başka talip de bulunduğu için, hazırlıklar gizli yapılır.

Âdete göre Besé, Bro'nun dayısını çağırır ve başlık gizlice verilir.

Söz kesilip başlık ödendikten sonra, oğlan, nişanlının yakınlarına hediyeler götürmek ve onlara, bu hediyelerden başka bir de zekâsıyla kendini beğendirmek zorundadır. Oğlana babalık eden Besé, bacaklarını büküp oturmuş, ona bakarak şöyle demektedir:

«Eh işte, oğlum, yarın bir karın olacak. Babanın vasiyetine uyarak senin için ancak bunu yapabildim. Şimdi artık kendinin efendisisin; evini çekip çevirmeyi bilmelisin, özellikle de geçimimizi sağlayan koyunlara iyi bakmalısın. Ağır başlı ol. Kibirli olma. Bir aşirete gidip de orada yalnız tek-gözlü insanlar görürsen, sen de o aşiretin hayatına uyarak onlar gibi ol.

— Olur anne, der Bro.

— Şimdi davetlileri düşünelim. Herkese topai ? (hediyeye gönderdin mi?)

Âdete göre nişanlı oğlanın, her davetliye bir topai, bir mendil, bir parça sabun vb. göndermesi gerekir; düğüne gelmek isteyen kimselerinse hediyeyi kabul etmesi, istemiyenlerin reddetmesi gerekir.

«— Evet anne, herkese gönderdik.

— Hediyeler yetecek mi?

— Yeter anne. Dayım bana, düğün için yedi ko-

yun verdi. Bizim tek başına masrafları karşılayamayacağımızı biliyor.»

Ertesi gün, Bro'nun kışlağı (kış köyü) nerdeyse tanınmaz hale gelmiştir. Kalabalık bir davetli grubu da gelmiş, davul, zurna sesleri duyulmaya başlamıştır. Oğlanın yakınları düğün yerindedir. Alacalı bayram *arkalıkları*, *oyma*'lar (Kürt ceketi) ve gözalıcı sarıklar giymiş Kürtler, canlı adımlarla bir çadırdan öbürüne gidip gelmekte, çimenler üzerinde öbek öbek toplanıp neşeyle çene çalmaktadırlar. Aralarında, değişik renkli ağır tören elbiselerini giymiş yanık yüzlü, güleç kadınlar da görülmektedir.

Bu dağ güzellerinin başında, *kofi* denen, para ve boncuklarla süslü yüksek başlıklar vardır.

Kışlağın öbür ucunda da neşe ve canlılık hüküm sürmektedir. Burada, *cirid*¹ oyununa katılan atlılar toplanmıştır. Her biri kendi atının olağanüstü niteliklerini göstermeye çalışır. Kimin kazanacağı üzerinde tartışılır. Bazıları atlarının safkan olduğunu ileri sürerler ve cinsini çeşitli şekillerde kanıtlamaya çalışırlar.

Sonunda yarışlar başlar. Mesafe on kilometredir. Tırısla çıkış hattına gelen atlılar, binici melodisini (*qeydê suwariya*) çalan zurnanın çıkardığı uzun sesler arasında tehlikeli cembazlıklar yaparlar.

Böylece herkes eğlenir. Bu sırada Bro, Kürtlerin dediği gibi «tahta çıkmış» gibidir. Etrafını çeviren delikanlılarsa gülüp eğlenir, şarkılar söyler ve Bro'nun saçını tıraş edip giyimini hazırlarlar. Kürt âdetine göre, saçı kademe kademe tıraş edilir. Her arkadaşı, berbere yaklaşip parasını öder ve saçtan kendisine

1) Yarış ve ata binme ustalıklarının gösterildiği binicilik bayramı. Ayrıca bak. Moltke, *adı geçen eser*, s. 340.

düŖecek payı daha çabuk kesmesini ister. Berberde toplanan para, gençlerin ortaklaşa yemek yediğı kavana için harcanır.

Mayane'ye gelince, çadırında arkadaşlarıyla birlikte oturmakta, arkadaşları da âdet üzere ağlayarak onu giydirmektedirler.

Genç kızlardan biri, gelin olacak kızlar giydirilirken söylenen şarkıyı mırıldanmaya başlar:

«Yalnız seninle ben yabancıyız,
Evin dışında oturup kalmış;
Kim olduğumuzu kimse bilmiyor.
Oy yabancı başım! Oy mutsuz başım!
Baba evini görüyorum senin,
O evi kaplıyan eski damı:
Dövünme kız, nişanlın genç.
Bir ben yabancıyım burda,
İşte gittim, dönmiyeceğim
Aile ocağıma bir daha.
Ağlayıp evime evda ederken
Bir ben yabancıyım burda.
Kıpkızıl bir mendil gibiyim ben
Yabancılar arasında göze batan.
Lânet olsun o ekmeğe
Anamın bana yedirdiğı.
Bir başlık uğruna satıyorlar beni
Talihsiz başımla bir ihtiyara...»

Her kıtadan sonra, kızların hepsi ağlarlar. Ama aynı zamanda hepsi de şöyle düşünür: «Ne kadar mutlusun! Kocan genç ve yakışıklı. Bizse nasibimizin ne olduğunu henüz bilmiyoruz. Belki de kötü bir ihtiyarın ikinci ya da üçüncü karısı olacağız. O zaman yakınlarımızı terketmemiz büsbütün zor olacak

ve âdet yerine gelsin diye değil, gerçekten gözyaşı dökceğiz».

Öyleye doğru ortalık biraz durulur. Mayane'yi ata bindirirler ve süvarilerin eşliğinde Bro'nun evine götürürler. Kız eve yaklaşırken birkaç silah atılır ve Bro'nun annesi, ellerinde iki tabakla koçeri oynamaya başlar.

Mayane çadırın eşiğinden atlayınca, ayaklarının altına toprak bir çanak konur. Kız bu çanağı ezip eve girer. Tören bitmiştir.

İnsan denizinin gürültüsü susmuş, herkes evine dönmüştür. Ortalık sessizlik kaplar.

Şimdi Mayane evleneli bir yıl olmuştur. Mayane'nin hesabına göre, Bro'nun evine girdiği günden bu yana ay gökte turunu on üç kez tamamlamış ve Mayane ancak âdetin koyduğu süre dolunca, o zamana kadar bir hêli ile örtülü tuttuğu yüzünü açıp kaynaşmasıyla konuşma hakkını elde etmiştir.

Urmiye gölü havzasındaki Kürt evlenmesine gelince, benim bu konuda kaydettiğim gözlemler şunlar:

Evlenme için görücü göndermeden önce, isteğin kabul edilip edilmeyeceğini öğrenmek için bilgi edinilir¹. Gençler, gizlice de olsa, genellikle önceden birbir-

1) Kız isteme bazan çok nazik bir görevdir; nitekim koleksiyonumdaki bir hikâye bunu kanıtlar. Zerzan aşireti reisi Tahir Ağa'nın çok güzel bir kızı vardır. Peri Hanım adlı bu kızı Şemdinan beyi Abdal Beg ister. Evlilik avantajlı olacaktır, ama Tahir Ağa sert bir adamdır ve «ak sütü kara tortudan ayırdetmesini» bilmez. Abdal Beg'in adamlarını hor karşılar ve kös kös efendilerinin evine geri gönderir. Abdal Beg bunun üzerine Muşi adlı bir Yahudiye başvurur; Yahudi işi ustaca yürütür ve Peri Hanım'ı Abdal Beg'e almayı başarır. Böylece Yahudi kurnazlığı, Kürt sertliğinin üstesinden gelir!

RELANDAS BÜKÉ

(X) 95119

lerini tanırlar. Araçılar, nişanlı kıza, nişanlı oğlanın bir hediyesini (*nişanê*) getirirler, dayısı herhangi bir silâh (*çeka halanê*), ana-babası da çeşitli giyim eşyaları (*xelatêd bükê*) alırlar. Kızın ana-babasına dönen başlık parası, kız kaçırma halinde ödenmesi gereken ceza ile aynı ismi taşır (*qalen ya da naxt*). Aynı kelimenin kullanılması ilginçtir; çünkü vaktiyle evlenmenin kaçırma (*dızıyê bükê*) yoluyla oluştuğunu gösterir. Urmiye gölünün güney batısındaki Uşnu adlı Kürt bölgesinde, bir kadın ya da kız kaçıran kişi aşiret reisine hediye vermek zorundadır; kızın babası ya da kadının kocası ise hükümet makamlarına, «hokka vergisi» anlamına *devitane* adı verilen («hokka» anlamındaki *devat/devit* kelimesinden gelir) bir vergi öderler. Aynı bölgede, evlenme sırasında ağaya da bir miktar para ödemek âdettir (Burada İran âdetlerinin etkisi hissediliyor: İran'da köylü evlendiği zaman, toprak sahibine bir hak öder). Kızın ana-babasına ödenen miktar yanında, evlenme sözleşmesinde ayrıca kızın malı olarak kalacak miktar da belirtilir. (Bu miktara verilen *mare* adı, Mukriler'de evliliğin kendini gösterir). Çoğu zaman da bu miktar kâğıt üzerinde kalır.

Düğün, nişanlının (*zava*) evinde şarkılar, oyunlar ve binicilik gösterilerini içeren üç günlük bir şenlikle başlar. Düğün sahibi varlıklı biriye, düğünde, çoğu zaman uzaktan gelmiş büyük bir kalabalık bulunur; Kürtler için de en güzel süsleri ve silâhlarıyla ortada boygöstermek, yarış atlarıyla gösteriler yapmak fırsatı doğar. Bir savaş oyunu da düzenlenir. Atlılar, iki gruba ayrılıp *ho-hoy* sesleriyle birbirlerine saldırırlar ve silah yerine geçen sıyrıklarla rakiplerini yere düşürmeye çalışırlar. Bütün bu gözü çekici ve gürültülü kalabalık, üç gün sonra, gelin olacak kızın

(bük) evine gider ve kızı alıp oğlanın evine götürür. Bundan sonra şenlik üç ya da dört gün daha sürer. Nikâh töreni, ister kızın gelişinden önce, ister oğlanın evine geldiği gün, molla tarafından kıyılır. İlgili tarafların hazır bulunması zorunlu değildir; müstakbel eşlerin yerine temsilcileri bulunabilir, çünkü kızla kızın ana-babasının bu işe razı oldukları bilinir. Molla, kızın ana-babasına şöyle der: «Kızımızı evlendirdik ve filana karı olarak verdik, şu kadar da (başlık parası) aldık, deyin». Onlar da «Evet, öyledir» diye cevap verirler. Bazı yerlerde, zifaf gecesinde genç evlilerin kapısında durulup kocanın silâh atması beklenir; bu silâh sesi oğlanın haklarını kullandığını gösterir. Ayrıca, şimdi gittikçe kaybolan bir âdet daha vardır: Buna göre, zifaf yatağında beyaz bir çarşaf (*pisiyar*) konur, sonra bu çarşaf, bekâretinin delili olarak gelinin ana-babasına gönderilir. Bunun üzerine, kızın ana-babası sevinip bayram ederler. Düğünden bir süre sonra da, gelinin ana-babası büyük bir şölen vermek zorundadır. Bundan sonra hayat eski haline döner.

C. CENAZE TÖRENLERİ.

Ve nihayet, yaşam eğrisi ölümle son bulur. Şimdi de bu ölüm törelerini görelim.

Ölen kişi, yatağına uzatılıp yüzü güneye döndürülür. Ölüm anında ağlayıp sızlamalar başlar. Sonra ceset, ayrı bir odaya götürülüp orada yıkanır ve pamukludan bir kefene sarılır. Ağzına, burnuna ve kulaklarına, çubuklara sarılmış pamuk fitilleri doldurulur; bunlar koltuk altlarına da konur. Eğer ölen aynı gün gömülmezse, göğsüne, yüzüne doğru çevrilmiş bir ayna ile bir taş konur.

Tabut kullanılmaz. Ölen mezarlığa, sıranklardan yapıma bir sedye (*tabut*) üzerinde götürölür. Cenaze alayı ölenin yakınları ve komşularından oluşur; kadınlar da alaya katılıp ağlar ve döğünürler. Ölünün önünde ya da arkasında atı da götürölür. Eğer ölen gençse, atı gözalcı bir bezle süslenir (genellikle atın boynuna kırmızı bir şal bağlanır); eğerine de kılıcıyla hañçeri asılır. Ölen yaşlı ise, atı kara bir yas beziyle örtölür. Mezar dönüşü at yeniden eve getirilir ve ölenin ailesinde kalır. Bu at kimseye hediye edilemez ve iş görmeye devam eder. Ölen zengin bir adam ya da aşiret reisi ise, sedyenin önünde, eğerli, süslü örtülerle kaplı ve adamın silâhlarını taşıyan birçok at yürür.

Millingen, bir reisin cenaze törenini şöyle anlatır (*adı geçen eser*, s. 379-380): «Kürtlerin Avrupadakine çok benzeyen âdetlerinden biri, ölen savaşçının ya da bir reisin şerefine düzenlenen cenaze törenidir. Bu münasebetle, dost aşiret reislerine ve ölünün bütün kan akrabalarına özel çağrılar gönderilir. Belirlenen saatte herkes, cenaze alayının çıkacağı eve koşar. Bir grup atlı, alaya başlangıç olarak, sedye önünde bir dizi numara ve gösteri yaparlar. Alayın başında bunlar olurken sedye, ölünün akrabaları ve dostları tarafından omuzlarda taşınır; sedyenin hemen arkasından, ölenin koşu atı, ağır ağır yürüyerek boş eğerinde ölenin silâhlarıyla süslü-püslü savaş giysilerini taşır. Alayın sonu heybetli bir süvari kitlesiyle kapanır. Ölenin karıları, yakınları ve dostları yas belirtisi olarak kara tüller takarlar. Ceset evden alınıp götürölüdüğü zaman, kadınlar ağlayıp sızlamaya ve vahşi çığlıklar atmaya başlarlar; üstlerini başlarını yırtarlar ve felâkete uğradıklarının belirtisi olarak başlarına avuç avuç toz-toprak dökerler».

Millingen'in işaret ettiğine göre, bu Kürt âdeti gerek Kuran'ın ilkelerine, gerekse diğer Müslüman ulusların önyargılarına tamamiyle aykırı olması bakımından, çok şaşırtıcıdır, çünkü Müslümanlar, ölümün bütün insanları aynı düzeye getirdiğine, dolayısıyla «bir Padişahı bir hamaldan çok şereflendirmek» gerektiğine inanırlar.

Tekrar mezarlığa dönelim. Ölü, mezarlığa gelince mezarın yanına konulur, ama yere bırakılmadan önce üç kere indirilip kaldırılır. Mollanın duasından sonra ceset mezara konur ve üstü, serbestçe yatacak şekilde düzgün büyük taşlarla kapatılır. Taşların üzerine, tıpkı Kürt evinin damında yapıldığı gibi, bir saman tabakası örtülür. Sanki böylelikle ölüye bir çeşit yeraltı konutu hazırlanmaktadır. Samanın üzerine toprak yığılır. Saman, toprağın taşlar arasından ölünün üzerine dökülmesini önler. Ölünün başının altına, şiî müslüman olduğunu göstermek üzere, Kerbelâ (Şiîlerin kutsal şehri) balçığından bir *mühür* konur¹. Mezarın üstü toprakla örtülür. Bunun üzerine molla duasını okur ve ölüye talkın verir. Kalabalık birkaç adım geri çekilir. Molla talkınını bitirdiği zaman kalabalık, mezara yaklaşır elleriyle üstündeki toprağa dokunurlar. Halk inancına göre ölü, bu anda kendine gelir ve cenazesine kimlerin katıldığını anlamış. Sedye olarak kullanılan sııklar mezarın üzerine ya da yanına konur. Bunları eve götürmek günahtır.

Sonra ölü evine dönülür. Molla bir dua okur, cemaat de *amin* der.

Gün inince, ev sahibi zeytinyağına bir fitil batırır,

1) Ancak, kürtler, Transkafkasya dışında çoğunlukla sünnidir.

fitili tutuşturup cesedin yıkandığı yere kor. Fitilin, ölünün ışksız kalmaması için akşamdan sabaha kadar yanması gerekir, yoksa mezar karanlık olur. Ayrıca Kürtler, bütün Cuma-önceleri, ölen delikanlı ya da genç kızın mezarıyla Muhammed'in soyundan gelen *Seyyid*'in mezarında birer mum yakarlar.

Cenaze töreninin yapıldığı günün akşamı hiç bir anma yemeği verilmez; hatta ölü evinde yemek bile yapılmaz. Aileye komşular yemek getirir. Ölünün anısına ilk yemek (*xêyrat*), ölümden sonraki üçüncü gün verilir. Yemeğe bütün köy katılır. Her aileden bir kişi gelir. Bu yemek, *uç-güllük* (üç günlük) adını alır. Ölümden yedi gün sonra, *yedlik* (yedilik) adı verilen, 20-40 kişinin çağrıldığı ikinci bir yemek verilir. Kırk gün geçince verilen yemek, *kırxı* (kırkılık) adını taşır. Nihayet, ölümün yıldönümünde bütün köye, *illik-xêyrat* (yıllık hayrat) denilen büyük bir şölen verilir. Anma niteliğindeki bütün bu yemekler, aile için, akraba ve dostlar yardımı gelmezse ağır bir yük olur. Genellikle, bu yemeklerden her birinde, hali vakti yerinde akrabalar, kirveler ve dostlar yaşlı aileye birer koyun getirerek yardım ederler; komşular da yağ, peynir, tahıl, bazan da para gibi yardımlarda bulunurlar.

Ölüm yıldönümü gelinceye kadar, aile genellikle yasa girer; evde eğlence, zevk yapılmaz ve keyifli şeylerden sözedilmez. Örneğin, bütün yıl boyunca kırmızı şeyler evden uzaklaştırılır, kırmızı elbise giyilmez; yünler, yumurtalar, saçlar (*hena* ile), kırmızıya boyanmaz. Ayrıca, *keva* çiğnenmez, kavrulmuş piriņ yemeği (Türkçe *kavarga*, Kürtçe *brejak*) yapılmaz. Normal olarak bu yemek, Kürt ailelerinde hemen her hafta mutlaka bir kez yapılır. Ama bir ölüm olunca bu yemek, yalnız ölünün evinde değil, aynı zamanda

yakın akrabaların, hatta yakın komşuların evinde de yapılmaz. Yapılsa bile, yaşlı ailenin haberi olmadan gizlice yapılır.

Bayram gelmeden önce komşular, ölü evinin hanımına *hena* getirir ve bu büyük bayram dolayısıyla saçlarına kına yakmasını ısrarla isterler. Eğer kadın buna razı olursa, yas biter ve normal hayat yeniden başlar. Ölünün yeni elbiseleri, bir yıl süreyle saklanır ve yıldönümü günü, bir seyyid'e ya da, ölü için dua etsin diye mollaya verilir. Mezara, ya basit kaba bir taş, ya da üzerinde ölünün adıyla ölüm tarihi yazılı küçük bir taş sütundan ibaret bir anıt dikilir. Tütün içenlerin anıtlarına bazan *kalyan* [nargile?] tasviri konur. Anıt, ailenin imkânlarına göre bir ya da iki ay sonra, bazan da bir yıl sonra dikilir. Vaktiyle bu ölü anıtları, koyun ya da at biçiminde olurdu. Bu tür şekillere Kürt mezarlıklarında hâlâ rastlanır (Bozlu, Daşlu, Karakışlag, Seyyidler köylerinde). Atın sol yanına, günlük hayattan alınma birkaç sahne kabartma halinde işlenir.

Hali vakti yerinde kişiler ölünün anısını, bazan kamu yararına açık eserlerle yüceltirler: çeşme yada köprü yaptırma, yoksullara yardım, çocuk büyütme, bir Seyyid'e kumaş hediye etme gibi hayır işleri.

Dul kadın, ancak bir yıl sonra ikinci kez evlenebilir ve çoğu zaman da kayınıyla («lévirat» [Fr.]) ya da kocasının akrabalarından biriyle evlenir; kocası evlilik mutlaka aile içinden olur. Dul kadının başka bir aileden evlenmesi, ailenin şerefine bir lekedir. Bunun nedeni kolayca anlaşılır: Zamanında aile onun için bir başlık ödemiştir, onu almak için masrafa girmiştir; böyle bir evlilikle malını kaybetmiş olacaktır.

Orta Kürdistan'daki cenaze töreleri konusunda ise, benim ekliyeceğim az şey vardır: Ceset, yıkandık-

tan sonra kokulu otlarla ovulur ve bir ya da birçok (beşe kadar) kefene sarılır. Bundan sonra ölü, darbest adı verilen bir sedyeye konur. Mezar çukuru adam boyu derinliğinde kazılır. Mezarın yanına, gor-kol (mezar kazıcı) adı verilen özel bir yemek konur. Mezarın iç kenarları taşlar ya da pişmemiş tuğlalarla örülür (bu kaplama birazge adını taşır). Ceset burada sağ yanına yatırılır, yüzü Mekke'ye doğru döndürülür. Mezar, taşlar (salin) ve toprakla kapatılır. Üzerine de, biri baş tarafına, diğeri ayaklara gelmek üzere iki taş (kêli) konur. Mollanın duası (talqin) şöyledir: «Filan oğlu (ya da kızı) filan, sakın şaşırma, iki melek gelip sana dininin, kible'nin, Tanrının ve Peygamberinin hangisi olduğunu, erkek ve kız kardeşlerinin kimler olduğunu soracak. Söyle cevap vereceksin: Taptığım Tanrı Allah'tır, Peygamberim Muhammed'dir, dinim İslâm'dır, kiblem Kâbe'dir; bütün müminler de erkek ve kız kardeşlerimdir». Kürtler, bir ölüye son saygı gereklerini yerine getirmemeyi en büyük hakaret sayarlar. Bu nedenle de, savaş sırasında yaralı ve ölüleri alıp götürmeye çalışırlar. Ölünün mevki ve servetine göre, mezarı üzerinde, üç gün, hatta bir yıl Kuran okutulur. Kuran'ın baştan sona bir kez okunup bitirilmesine xıtım (hatim) denir ve bunun, ölüyü cehennem ateşinden koruyacağına inanılır. Cenaze töreninden üç gün sonra, özel bir ekmek (sêmini) hazırlanır ve bu ekmek, ölünün anısına, komşularla yoksullara dağıtılır. Ölünün bir tabuta (sundruk) konup gömülmesi pek nadirdir.

VI. BÖLÜM

KÜRT AŞİRETİ

Toplumsal Yapı (Sınıflar; Reisin Üstün Mevkii ve Yetkisi; Eğlenceler) ve Ekonomik Yapı (Vergiler, Oba Organizasyonu).

§ 1. Aşiretin Görünümü.

«Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da nisbeten daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür. Aynı ailenin üyeleri arasındaki birliği perçinleyen sevgi ve alışkanlık bağları aile çemberinin genişlemesiyle zayıflar; o zaman bunların yerine, gelenek, din ve ortak çıkar bağları geçer. Örneğin, geniş kapsamlı bir ailenin kalabalık üyeleri aşiret adını alan bir küme oluştururlar. Eski çağlardaki İsrail aşiretleri de, aslında, zamanla aşirete dönüşen ve ulus olmaya doğru giden büyük ailerden başka neydiler? Günümüzde, Arabistan, Mezopotamya ve Kürdistan aşiretlerinden başka hiç bir yerde, eski aşiretlerin tam bir örneğini bulmak mümkün değildir. Bu aşiretlerin konak yerlerine varıp da çadırlarına baktığımız, aile reislerinin yanına yaklaş-

tığınız zaman, her adımda ve her nesnede, Tevrat ça-
ğını anımsatan izler bulmamanız olanaksızdır. Çocukları, yakınları ve uşaklarıyla çadırının altında oturan şu ak sakallı, ciddi bakışlı reis, hayal gücümüzde, Hazreti İbrahim, Yakup, ya da bir başka aşiret piri peygamberle özdeşleştirilebilir. Çadırın bir köşesinde, kimi oturmuş, kimi ayakta duran şu dört-beş kadın, vaktiyle Rebeka, Sarah ya da Raşel'in, ilkel güzelliklerinin açılıp serpilmesi içinde çizdikleri o canlı tabloyu yeniden çizmiyorlar mı?

Türkiye Kürdistanı'ndaki aşiretler, reisin ailesi-
nin oluşturduğu bir esas aile ile az-çok yakın akraba
olan bir dizi başka aileden meydana gelirler. Her aile bir *hampa* (çadır) oluşturur; o şekilde ki bir aşiretin nüfus sayımı, kapsadığı çadır sayısına göre yapılır. Örneğin, filan aşiret bin çadır kapsar demek, bin ev kapsar demektir. Ancak şuna dikkat edilmelidir ki Kürdistan'daki aşiretler, biri devamlı, biri yüzen ol-
mak üzere, iki ayrı unsurdan oluşurlar. Devamlı un-
sur, reise akraba olan bir dizi ailenin oluşturduğu bir
çekirdekten ibarettir; yüzen unsur ise, bazan bir aşi-
rete, bazan başka bir aşirete bağlanan bir maceracı-
lar ve kaçaklar grubundan meydana gelir.

Bu durumun sonucu olarak, bir aşiretin sayısal değeri hakkında tam bir fikir beyan etmek imkânsızdır, çünkü bu aşiretin nisbi gücü, olayların o anda aldığı şekle bağlıdır. Örneğin Milan aşireti, Ömer'in yönetimi altında geliştiği sıralarda, 1600 çadıra sahipti. Felâketlerle dolu iki yıldan sonra aynı aşiret 500 çadıra indi. Bütün geri kalanlar kötü talih yüzünder eriyip gittiler.

Aşiret reisi tam bir ataerkil despottur. Otoritesi
sınırsızdır. Herkesin malına istediği gibi el koyabilir.
Kişilere dayak attırabilir ve gönlü dilerse, uyrukla-

rından herhangi birini öldürtebilir. Barış zamanında reisleri aralarında bağlayan, suçuların iadesiyle ilgili bir anlaşma, bir uyuğun firar ederek reisin otoritesinden kurtulmasına engel olur. Bir reisin yapabileceği yolsuzluklara karşı, şikâyet mercii olarak Hükümetten de medet yoktur, çünkü Türklerce izlenen politika, reisleri, hazineye bir meblağ ödemeleri şartıyla, dilediklerini yapmakta serbest bırakmaktır¹.

Aşiret reisliğine geliş, yaş büyüklüğü esasına göre olur. Reisin ölümünde yerine, en yakın akrabaları arasından en yaşlısı geçirilir ve herkes onun otoritesine başeğer. İktidarı zorla ele geçirme ya da devretme, genel oyla tayin, olağandışı birtakım durumlardır ki, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi burada da, olayların normal gidişini değiştirir.

Reisin çadırı, çevresinde dizili daha küçük çadırlar içinde her zaman belli olur. Bu çadır, kamu işleriyle ilgili toplantıların yapıldığı ve bütün yabancıların konukseverlik bulmaya koştukları bir yerdir; duruma göre, aynı zamanda, yüksek adalet ya da adaletsizlik mahkemesidir; ayrıca, günün büyük olaylarının tartışıldığı bir Avam Kamarası ve de Lordlar Kamarasıdır. Burada reis, herkesin göreceği şekilde oturur; herkesle konuşup gülüşür, ya da öfkesini çeken kişileri azarlar. Sofrası her zaman pilav ve kızarmış koyun etiyle doludur; herkes, reisin önüne diz çöküp yemekten payını alabilir. Kürtlerin bana anlattığına göre, Heyderanlı aşiretinin güçlü reisi Ali Ağanın sof-

1) «Kürt aşiretlerinde para cezaları ile adam yaralama yüzünden verilecek ceza bedellerini tahsil hakkı, bu aşiretlerin beylerine ait olacaktır» (R. Mauntran ve J. Sauvaget, *Osmanlı Vergi Nizamnameleri*, 1951, Şam Fransız Enstitüsü, A. Maison-neuve, s. 102).

rasında, pilavlar ve kızarmış koyunlar tepeleme yığılır, dört uşağın omuzunda taşınırmış (Bu konuda bir önceki bölümde söylediklerimizle karşılaştırınız. [B.N.]). Ben, böyle bir barbar cömertliğinin örneğini görmek fırsatını bulamadım, çünkü ilişkide bulunduğum aşiret reisleri, bu büyük senyörlere oranla birer cüce sayılırlardı.

Reisin otoritesi kesin ve nihai olmakla birlikte, onun üzerinde aşiret yaşlılarının belli bir kontrolü vardır; bu yaşlıların oyları, her zaman ihmal edilemeyen maddi bir ağırlık taşır. «Ak sakallılar» kurulu (Türkçede bu yaşlılara *Ak sakallı*, Kürtçede *Rispi* denir [B.N.]), hemen her akşam reisin çadırında toplanıp, genel çıkarları ilgilendiren sorunları, ayrıca aşiretin gündelik hayatında ortaya çıkabilen bütün işleri görüşür» (Millingen, *adı geçen eser*, s. 282-286).

Kalın hatlarıyla çizilen ve Kürtler arasında yaşamış bir yazara ait olan bu genel tablo, okuyucuyu, yaşam biçimiyle bireysel ve ailesel karakteristiklerini bundan önceki bölümlerde de gördüğümüz bu kavme özgü aşiret ortamına dolaysızca sokmaktadır. Gerçi Millingen bu satırları 1870'te yazmıştı; ama, Wigram'ın yukarıda (IV. Bölümde) aktardığımız görüşüne, yani Kürtlerin İ.Ö. 1000 yıllarından günümüze kadar pek değişmedikleri görüşüne tümüyle katılmakla birlikte, yine de, Kürt aşiretinin, hâlâ kendini sürdürebildiği yerlerde, gerçekten Millingen'in çizdiği tabloya çok benzediği inancındayız. Şimdi, Millingen'in taslağını çizdiği Kürt aşiretinin bellibaşlı görünümünü derinleştirmemiz gerekiyor.

Şimdiye kadar, hiç değilse bizim bilebildiğimize göre, Kürt aşiretinin doğal yapısı üzerinde toplu bir sosyolojik inceleme yoktur ve genellikle aşiretin oluşumu konusunda bir görüş birliği de mevcut görün-

memektedir¹. Aşiretin temelinde kan bağları zorunlu olarak her zaman bulunmaz. Örneğin bu konuda Lo-wie (İlkel Toplum, Londra, 1921, s. 376-382) şuna işa-eder: «Çok düşük kültür düzeylerinde bile yerel komşuluk, kan ilişkisinden bağımsız olarak toplumsal dayanışmayı belirleyen etkenlerden biridir». Petruşevsky de (Ermenistan ve Azerbaycan'da 16. yüzyılla 19. yüz-yıl başı arasındaki feodaliteyle ilgili Rusça eserinde) «Gerek ele alınan dönemdeki göçebe aşiretlerin, ge-rekse 13-15. yüzyıllardaki Türk ve Moğol göçebe aşi-retlerinin, kan akrabalığına dayanan birlikler olma-dığını ve ortak atalardan gelmediklerini; bu birlikle-rin, feodalizmden önceki çeşitli eski aile gruplarının parçalarından yapay olarak oluştuklarını» kaydeder. Ayrıca, klanla aşiret de her zaman kolayca ayırde-dilemez. Çünkü bir klan, genişliyebilir ve aşiret haline gelebilir, öte yandan aşiret de küçülüp bir klan hali-ne gelebilir (bak. Hocart, İnsanın İlerlemesi, 1933). Eğer belli bir ilkel toplum, henüz bir aşiret haline gel-memişse ve aileler halinde yaşıyorsa, Roma *gens*'i an-lamında hiç bir «klan»a bile sahip olmayabilir. Çün-kü «klan», Roma hukukunun açıkça tanıdığı haliyle, soyut bir kavramdır: «*familia plurum personarum, quae ab ejusdem ultimi generatoris sanguine profi-ciscuntur quasi ex fonte quodam memoriae*» (Ulpia-

1) P. Rondot'nun (*adı geçen eser*, s. 4) kamısınca «Kürt aşi-reti, kendi içine katlanmış küçük bir dünyadır, bir korunma or-ganizmasıdır; geleneksel ve tutucu bir kurumdur. Öyle bir toplu-luktur ki aynı karakteri taşımayan gruplara oranla, kendi üstün-lüğü duygusuna sahiptir.» İngiliz yüzbaşısı W.R. Hay aşireti şöyle görür: «Üyelerini bir dış saldırıya karşı korumak ve eski irk-sâl törelerle yaşam biçimini sürdürmek üzere kurulmuş bir top-luluk ya da bir topluluklar konfederasyonu». Sosyolog Gumplo-wicz (Irklar Mücadelesi, s. 193 ve gerisi), aşireti, biraz özel bir açıdan, herkesin herkesle savaşı açısından inceler...

nus D., 50, 16; De V. S., 195, 4). Bu durum, ataerkil Roma'da olduğundan daha fazla, totemik klanda ortaya çıkar ki bu klanda akrabalık, kan bağlarıyla değil, totemin temsil ettiği bir tanrı-ata'ya inançla belirlenir. İşte bu yüzden, klan hiç bir zaman ailenin yerini tutmıyacaktır ve aile toplumun temel hücresidir (bak. Lowie, *Kültür Antropolijisine Bir Giriş*, Londra, 1934, bölüm XIV, *klan*). Bir başka sosyolog da şöyle diyecektir: «Bir aşiret siyasal bir birimdir, bir *sib* ya da yarım-klan ise, böyle bir siyasal birimin birkaç bölümden birini oluşturan bir toplumsal birimdir. Aşiret... bizdeki devlet ya da ulusa karşılıktır. *Sib* ise bir çeşit genişlemiş ailedir.» (Bak. Kroeber, *Antropoloji* Londra, Kalküta, Sidney, 1923). Çeşitli tezlerin bu hızlı karşılaştırılması, işaret ettiğimiz problemin karmaşıklığını göstermektedir. Kürt aşiretinin bir tek aileden çıkmış bir genişlemiş klan mı, yoksa kökeni çoğu zaman yapay olan bir siyasal birim mi olduğunu belirlemek gelecekteki araştırmacılara düşer.

§ 2. Aşiretin Bileşimi, Sınıfları.

Aşiretin bileşimi konusunda önce birkaç gözlem sunmak gereklidir. Millingen, şüphe yok ki bir aşireti büyümüş bir aile olarak görmekte haklıdır; ancak her özel durumda, en ilk aile çekirdeğinin payının ne olduğunu ve bunun çevresinde toplanan yabancı unsurların neler olduğunu daha yakından incelemek gerekir. Aşiret «dokusu» bakımından bu, çok öğretici bir inceleme olur. Ayrıca, aynı akrabalık ilkesi, her zaman değişmez bir biçimde büyük bir birim içinde bütünleşmeye hizmet etmez; tersine, bazan aynı aşiretin birçok kollara ayrılmasına yol açar. Kürt tarihini araştırmakla bulabileceğimiz birçok örnekler arasında, Harki aşiretiyle ilgili bir örneği vermekle yeti-

nelim. Koleksiyonumuza aldığımız bir hikâyeye göre, bu aşiretin «yönetici» ailelerinin atası, yiğitliğiyle tanınmış, yirmi kişiye karşı tek başına döğüşmekten korkmayan, Ebubekr adında biriymiş. Ebubekr, Şemdinan beyi Zeyneddin'le çatışır, çünkü beyin uşaklarını ve uyruklarını soymakta, bazan da öbür dünyaya göndermektedir. Bir keresinde cüretkârlığını çok ileri vardırır. Kendisini pusuya düşürmek isteyen beyin adamlarından yirmisini tek başına dağıttıktan sonra, bunların silahlarını alır, elde ettiği ganimeti, o zaman tek varlığı olan iki katırına yükler ve dosdoğru beyin karşısına çıkar. Bey, hileye başvurup Ebubekr'e gerçek duygularını hissettirmez, tam tersine şöyle der: «Hoş gelmişsin, başım-gözüm üstüne! (bir konuğu karşılarken kullanılan Kürt formülü). Benim uşaklarım kadınlardan beter; meğer onlara boşuna bakıp para veriyormuşum. Sen yoksul ve varlıksız bir kişisin, onun için seni uşaklarımın başına âmir yapmak istiyorum». Kısacası, anlaşmaya varırlar ve Ebubekr, ertesi gün ailesini getirip yeni işine başlamak üzere o gece konakta kalır. Böylece, güvenini kazandıktan sonra beyin düşmanını ele geçirmesi kolay olur. Ebubekr'i öldürmek üzere çözdükleri zaman, adamlardan birinin hançerini kapmayı başarır ve hançeri adama öylesine hızla vurur ki hançerin demir kısmı adamın vücudunu deldikten sonra ağaca saplanır. Ebubekr hançeri çekmek ister, ama elinde yalnız sapı kalır. Böylece de silâhını kaybetmiş olur. Ölmeden önce, yalnızca oğullarına son vasiyetini yapmak üzere izin ister. İsteği yerine getirilir. Bunun üzerine şunları söyler: «1 — Bir hançerin sapını hiç bir zaman çivilemeden bırakmayın; 2 — Herbiriniz, çocuklarınızın çok olması ve böylece intikamımın alınması için en azından dört karı alın; 3 — Şemdinan begzade'le-

rinin (yönetici klan) yüze gülen, yalancı sözlerine hiç bir zaman kanmayın». Ebubekr'in Mendo, Sido, Serhat ve Mamşeyr adlı dört oğlundan ilk üçü, Harki aşiretinin üç koluna adlarını vermişlerdir: en kalabalığı Mından, en yigidi Sidan, üçüncüsü de Serhatî kolu. Aşiretlerin bir ailenin bölünmesinden meydana gelişine bir örnek budur. Öte yandan, apaçıktır ki bu konuda hiç bir genel şema konulamaz. Burada iki ilke devamlı rol oynar görünmektedir: 1. Bir aşiretin bir billûrlaşma unsurunun (yiğit ve becerikli bir reisin) çevresinde oluşmasını sağlayan yoğunlaşma ve yapışma ilkesi; 2. Elverişsiz koşullar (reisin ölümü, salgın hayvan hastalığı, kıtlık) sonucunda çözülme ve dağılma ilkesi.

Millingen'in çok iyi işaret ettiği gibi, aşiret, refaha erdikçe kalabalıklaşır, tersi durumlarda ise erir, hatta yok olabilir. Çeşitli dönemlerde tutulan, aşiretlerle ilgili listeler karşılaştırıldığı zaman, bu hal kolayca görülür. Bu karşılaştırmada, yalnız bazı büyük aşiret adlarının sürdüğü, öbür aşiret adlarından çoğunun silinip gittiği, bunların yanında birçok da yeni aşiret adının türediği görülür. Bu yeni aşiretler, yıkıma uğramış başka aşiretlerin enkazıyla kurulabilmiştir. Bütün bu dönüşümlerin nasıl meydana gelebildiğini bize açıklayan Millingen'in işaret ettiği yüzen unsurlar da her zaman vardır¹.

Ancak, bu yüzen elemanlardan başka, bazı aşi-

1) P. Rondot (*Dağlı Aşiretler*, s. 45), aşirete yabancıların da kolaylıkla kabul edildiğini, hatta bunların yüksek mevkilere gelebileceğini söyler. Kürt, yabancıların değerine inanır ve onu içine kabul ederse, özümseyebileceğine güvenerek kabul eder. Çünkü aşiret, kendi gücünden emin olup, toplumsal hayatın çerçevesini oluşturur ve bu hayatı tümüyle düzenlemeye yönelir. Örneğin aşiret duygusu, Kürdün din karşısındaki tutumunu etkiler (bak. XI. Bölüm).

retler içinde farklı sosyal tabakaların da var olduğunu belirtmek gereklidir. Kürtleri gözlemeleme imkânını bulan bütün yazarlar, onlarda en azından iki sınıf bulunduğunda birleşirler: silâhlı uşaklarıyla birlikte yaşayan savaşçı ve toprak sahibi soylular; yarı köleliğe indirgenmiş rençberler. Bu rençberlere, kimi zaman, müslüman doğuda genellikle kullanılan bir deyimle *rayet, reaya* (köylü) adı, kimi zaman da - ki bu, dikkatimizi çekecek bir noktadır - fiziki tipleriyle ve yine İrani olmakla birlikte - dilleriyle Kürtlerden ayrılan Guran'lar adı verilir. Kürt çevresinin bu bölümlenişi, doğal olarak, bir yanda fatihlerin, öte yanda bunlara boyun eğen yerlilerin bulunduğu düşüncesine götürmüştür. Bu görüş bazı yazarlarca ileri sürülmüş, bazıları ise, olayı açıklamaya girişmeden, Guran'lar adının çifte bir anlam taşıdığını iddia etmiştir. Daha geniş olan birinci anlama göre bu, Kürt aşiretlerinde bir sosyal sınıfı gösterir; daha dar ve etnik nitelikteki ikinci anlama göre ise, belli bir aşireti nitelendirir.

Bu konuda birkaç yazardan örnekler alalım :

«Kürtler, sürülerinden başka varlıkları olmayan ve ayrıca haydutlukla da geçinen savaşçılarla Guran denilen köylülere ayrılırlar.» (Wagner, İran ve Kürt Ülkesinde Gezi, Leipzig, 1852, cilt II, s. 233). «Bu Guranlar soylu kasta mensup Kürtlerden sayılmazlar, çünkü çehreleri ve şiveleriyle savaşçılardan ayrılan köylüler, hemen kendilerini belli ederler» (*aynı eser*, s. 235). «Köylü kastını oluşturan, boyunduruk altına alınmış yerli Medler olsa gerektir» (*aynı eser*, s. 225). «Bilbas'larda (Urmiye gölünün güneyindeki aşiret [B.N.]), Kürdistan'ın hemen her yerinde olduğu gibi, bir köylü sınıfı vardır. Bu sınıf, hor görülür, hiçbir aşirete mensup değildir ve Şehrizar'da olduğu gibi, eski

yerlilerden oluşmuş görünmektedir. Bilbas'lar bunlara, Farsça «beyaz şapkalılar» anlamına gelen Kalowspi derler» (ayrı eser, s. 229). Rich'e göre (Kürdistan'da Kaldığım Sürenin Hikâyesi), Guranlar, savaşçı kastından çehreleri ve lehçeleriyle ayrılırlar. Yüz biçimleri daha yumuşak ve düzgün hatlıdır; profilleri çoğu zaman tıpkı Grek profiline benzer. Yine Rich'in belirttiğine göre, durumları sefil olup, Güney Amerika'daki zenci kölelerin kaderine hayli yakındır. Rich'in eserini açıklayan Sylvestre de Sacy (Journal des Savants, 1837, s. 8-9) de, savaşçıların galip ırkı temsil ettiğini, rençberlerin ise yerlilerin kalıntıları olduğunu varsaymaktaydı. Ancak, N. Marr («Çelebi» Kelimesi Üzerine, Rusça, s. 137, Not) guran kelimesinin kürd kelimesinin değişik bir biçiminden ibaret olabileceğini, çünkü bir kelimenin başındaki k→g geçişinin Kürt fonetiğinde bilinen bir şey olduğunu söyler (Justi, Kürt Grameri, s. 21, c). Sondaki rd→r geçişi de böyledir (Justi, s. 38, c). Marr'ın sözünü ettiği Ermeni yazarlarından Mirahoryan (1885) Kürtleri, torun (yani «soylu kökenli») reislerin yönettiği, hayvancılıkla geçinen bir göçebe sınıfla bir yerleşik sınıfa ayırır. Srvandziantis (1876), Kürtlerde üç sınıf tespit eder: 1. Soylular (torun); 2. Reisin silâhlı askeri (xolâm); 3. Çalışanlar (reaya). A. Arakelan (1898), dört sınıf ayırır: 1. Avam, çalışan reaya; 2. Reisin silâhlı uşakları; 3. Askeri kast olan reisler, ağa'lar; 4. Din adamları.

Golâm (xolam, xulam) deyimi konusunda şunu kaydetmek gerekir ki bu deyim, bazı hallerde, köleliğe yakın bir durumu, ya da hiç değilse belli bir özgürlük sınırlamasını ifade eder görünmektedir. Gerçekten de, bunu düşündüren bir belge olarak, 1768'de Nahcivan Hanlığı reayası ve göçebelerinin Kerim

Han Zend'e sundukları bir dilekçe vardır. Bu dilekçe-
de Handan begzade'lerin kendilerini golâm (ev köle-
si) haline getirmelerini yasaklaması isteniyordu. «Go-
lâm olan, ya babadan geçme, ya parayla alınmış, ya
da yabancı biri olur. Fakat Nahcivan köylülerinin
(rayet) ve göçebelerinin (ilât) golâm haline getiril-
memesi gerekir» (N. Bogdanova, 253. sayfada sözüge-
çen makale).

Minorskyde, 1914 tarihli Rusça eserinde Kürtler-
de iki sınıf bulunduğuna işaret eder: Silahlı uşakları
da dahil olmak üzere soylular ve yarı-serf durumun-
daki rençberler. Minorsky ayrıca, bu rençberlerin du-
rumunun, ağaya karşı duydukları, bazan çok ataer-
kil, güçlü ve hatta duygulandırıcı olan klan bağlarıyla hafiflediğini de belirtir. Yine Minorsky'nin kaydettiğine göre, örneğin, çekişmeli İran sınır bölgelerinin Türklerce işgali sırasında (1904-1910), Türkler ağaların köylüler üzerindeki yetkisini kısıtlayarak rayet'lerin durumunu düzeltmeye çalışmışlardı. Ancak, bu köylülerin üzgün üzgün «Artık ağamız kalmadı» diye sızlandıkları görülmüştü.

Minorsky ağaların fatihler, rayetlerinse bir başka ırk olduğu görüşünü de paylaşmaktadır. Zaten bu iki tipi birbirine karıştırmak mümkün değildir. Örneğin, daha sonra gelen Şekkakların eski yerli halka egemen oldukları Kotur, Somay gibi yerlerde görüldüğü üzere, bu gerçek tarihsel olarak defalarca ortaya konulmuştur.

Rawlinson'a göre, Guran aşireti kelhur aşiretinden gelmekte olup, Sultan 4. Murat'ın buralara yerleştirdiği Bacılan Kürtleri bu Kelhurları 1639'a doğru batı Zohab'ı terke zorlamışlardır. Ancak şu var ki bu durum, Kelhur lehçesinin Guran lehçesinden farklı oluşuyla bağdaşmamaktadır.

Minorsky, Guranlar problemini, adları (bu ad iki bin yıllıktır!) ve kökenleri bakımından çok sıkı bir tahlilden geçirmiştir. Ayrıca, Guranlara ait bazı edebi kaynaklar ve metinler de vermiştir. Guran adı, dar anlamıyla alınır, Bağdat-Kermanşah yolunun kuzeyi ile kuzeydeki Sirvan (Diyala) ırmağı ve Aoraman yüksek yaylası arasındaki dağları kaplayan belli başlı aşiretin adıdır. Ayrıca, Dersim'deki Zazalar (Dımliler) tarafından da konuşulan bu Gurani lehçesinin şuraya buraya serpilmiş başka adacıkları da vardır. Guran adının, en eski biçimi olan *Gâ (v) bâra (k) kelimesinden geldiği, bunların ilk yurdunun da Hazar denizi eyaletleri olması gerektiği ileri sürülmektedir; nitekim bu eyaletlerde 645-660 yıllarına doğru bu adı taşıyan bir hanedana rastlanır (bak. *The Gûrân*, V. Minorsky, B.S.O.A.S., Cilt XI, kısım 1, 1943).

Bütün bu gözlemlerden kesinlikle şu sonuç çıkar görünmektedir ki Kürt çevresi toplumsal bakımdan bir-örnek olmaktan uzaktır ve kastların ya da sınıfların varlığına şüphe yoktur. Okuyucu, belki de, yukardaki gözlemlerde, aşiretlerin aralarında yerleşik, göçebe ya da yarı-göçebe olarak sınıflanmasıyla, bundan farklı bir şey olan, aynı aşiretin kendi içerisinde çeşitli sosyal sınıflara ayrılmasının bazan birbirine karıştırıldığını düşünebilir. Bu itiraz gerçekten haklı görünür; ama öte yandan şu olguyu da dikkate almak gerekir: Birçok aşiretler (örneğin Harki aşireti, sonra da Artuşî, Surçî, Milan aşiretleri) göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kesime ayrılır ve bu da, iki sınıfa, yani bir savaşçı sınıfıyla (ki bunların tipi, IV. Bölümde işaret ettiğimiz gibi, salt hayvan yetiştirici göçebelerin tipine tipatıp uygundur), ekili toprağa sınıksız bağlı kalan bir rençber sınıfına karşılıktır. Bu olgu, hâlen yerleşik olan aşiretlerin, kökende hep göçe-

be aşiretlerle bağlantılı olduklarını, bu göçebe aşiretlerin sadece bir kesimini meydana getirirlerken zamanla bu bağların gevşeyip, iki kesimin birbirinden ayrı bir hayat sürdürdüklerini düşündürür. Bu varsayım, sadece sürüleriyle geçinen savaşı göçebelerin yaşamının, daha sağlam geçim kaynaklarına sahip yerleşik unsurlara oranla daha az garantili olması ölçüsünde, geçerlilik kazanır. Kötü koşulların biraraya gelmesi, göçebe bir aşiretin yerleşik bir aşirete oranla daha kolay ortadan kalkmasına yol açar ve böylece, tek bir aşiretin iki kesiminin bulunduğu bir yerde yalnız, başlangıçta bir bölümden, bir sınıftan ibaret olan yerleşik kesim hayatta kalır.

Esasen genel eğilim, IV. Bölümde gördüğümüz gibi, tam göçebeligi terketme ve yarı-göçebelik aşamasından geçerek toprağa yerleşme yönündedir. Şu halde aşiretle sosyal sınıfın karıştırılması ancak görünüştedir.

Ermenilerin kayboluşundan bu yana Ermenistan'daki Kürt yerleşikleşme süreci üzerinde Clerget durmuştur (*adı geçen eser*, s. 94-95). P. Rondot (*adı geçen eser*, s. 40-41) bu olayı, Kürdün mevsimlik işçi haline geldiği Suriye'de inceler. Hükümet, toprak sahibinin de çıkarına olan bu toprağa tespit işini teşvik etmektedir. Vaktiyle Sir Mark Sykes da, Erzurum'un güneyinde uygulandığını gördüğü bu politikadan yakınmıştır. Mareşal Moltke (*Doğu Sorunu Üzerine Çeşitli Yazılar: Kürt Ülkesi ve Halkı*), daha eski (1838), hatta zorla yapılan, ama sonuçsuz kalan bir yerleşikleştirme girişimi anlatır.

§ 3. Reisin Sıfatı ve Görevleri.

Kürt aşiretinin toplumsal bileşimini böylece tanımladıktan sonra, şimdi, bu aşiretin hiyerarşik ya-

pısının, reisin sıfat ve görevlerinin incelenmesine geçeceğiz. Reislik yetkisinin kazanılış biçimleri duruma göre değişir, ama yine de belirli birkaç ilkeye indirgenebilir: babadan oğula geçme, aşiret tarafından seçilme, Hükümet makamlarınca atanma gibi. Bütün bu ilkeler de, esasen, tartışma götürmez bir kesinlik taşımaz ve ancak bir zorbalık ve hilekarlık ortamı içinde işler. Bunu, canlı yaşamdan alınma birkaç somut örnekle göstermeye çalışacağız. Yine de, babadan oğula geçme ilkesi, aşiretin, böyle babadan geçme reisine bağlılık gösterme alışkanlığı ve geleneğinin köklülüğüne dayanan bir avantaja sahiptir. Şerefname, Bitlis prensleri ailesiyle ilgili olarak bize bunun belirgin bir örneğini anlatır. Bir dönemde İran şahı tarafından iktidardan ve mülkünden edilen bu aile, anayurdu olan Kürdistan'dan uzak, Kom kentinde sürgün yaşamaktaydı ve sadece küçük yaşta iki erkekten ibaret kalmıştı. Buna rağmen, ailenin sadık bendelerinden biri, eski reislerin bu torunlarını yeniden iktidara getirmek için heyecan verici çabalar harcamaktan geri kalmadı; bu yolda, efendilerinin aşiretinden de destek ve yardım gördü. Birçok başarısızlıklara uğramasına rağmen hiç yılgınlığa düşmeyen bu uşak, babadan oğula geçme ilkesini yeniden uygulatmayı başardı ve Bitlis, uzun bir aradan sonra yeniden prensine kavuştu. Şerefname ayrıca, reisin seçimle geldiği bir hali de anlatır. Burada, reis sülalesi sönmüş bulunan Rujeki aşireti sözkonusudur (s. 468-469). Bu aşiretin yaşlıları, aralarında danışıp kararlaştırarak, kral soyundan iki prensi iktidara getirmeyi önerirler. «Aşiretin büyüğünden küçüğüne herkes» bunu kabul eder. Prenslerin yanına giderler ve onları, herbiri aşiretin iki kesiminden biri üzerinde hüküm sürmek üzere, iktidara getirirler. Yine Şe-

refname'de, İran ya da Türk Hükümetinin, soylu Kürt ailelerinin üyelerine aşiretler üzerinde egemenlik hakkı veren fermanlarının suretleri de vardır (s. 531-551, 563, 581).

Anılan bütün örnekler, Şerefname yazarı Emir Şeref Han Bitlisi'nin ailesine ait olup, bu ailenin hayatının çeşitli evreleriyle ilgilidir. Ama Türkiye ya da İran Kürdistanı'nın öteki kesimlerindeki başka soylu ailelerde de durum farklı değildi. Öte yandan, 16. yüzyıl Kürdistanı hakkındaki bilgilerimiz için en iyi kaynağı sağlayan Şerefname, aşiretler arası kavgalar ve iktidarı ele geçirmeye çalışan reislerin çekişmeleri üzerinede ayrıntılarla doludur. Bazan birinin aşiret reisliğine gelmesine salt rastlantı egemen olur. Üç kardeş bir yerde birlikte yaşıyorlarmış. Büyük kardeş dindarlığıyla ünlüymüş. Bir gün bir şölen sırasında en küçük kardeş sofradan ayrılmak zorunda kalmış. Geri dönüp de payını isteyince, ortanca kardeş, beklemekten bıkararak onun payını da yediğini itiraf etmiş. Bunun üzerine büyük kardeş «Kursanın patlasın inşallah!» diye beddua edip obur kardeşine çıkmış. Bu söz ağzından çıkar çıkmaz da ortanca kardeş cansız yere yığılıvermiş. Sofu kardeşin sözlerinin manevi etkisi işte böyle olmuş! «Bu mucizevi olayın etkisiyle büyük kardeş aşiretin başına geçirildi» (Şerefname, s. 330-331)¹.

Bu değerli tarihi eser Fransızcaya çevrildiği için,

1) P. Rondot'ya göre (*adı geçen eser*, s. 15. 16), reisin otoritesi, bunalım ve savaş dönemleri dışında, çok tartışma götürür niteliktedir. Zaten bir tek başarısızlık otoritesini yıkmaya yeter. Bu sorunun, ayrıntılı bilgi olmadığından, sistemleştirilmesi zordur. Sorun, devirden devire ve aşiretten aşirete değişir görünmektedir. Yezidilerde (R. Lescot'un anketi, s. 163) adli yetki, reisin elinden alınınca, özel bir yargıca verilir. Babadan oğula

burada, bir aşirette reis sıfatının kazanılış biçimiyle ilgili bu birkaç örneği vermekle yetiniyoruz ve daha fazla bilgi edinmek isteyen okuyucunun esere başvurmasını salık veriyoruz (Fr. - B. Charmoy tarafından Farsçadan çevrilip yorumlanan ve 1973'te Saint-Pétersbourg'da bastırılan *Şerefname*). ??

Bu konuyu tamamlamak üzere şunu ekleyelim ki özet olarak Kürt soylu zümresi aşağıdaki beş sınıftan oluşur: 1. Bilgileri ve örnek hayatları ile tanınan Mollazade'ler, yani molla soyundan gelenler (Erbil'de Molla Heyder soyundan gelen Heyderi'ler; Ravanduz'da Hilani aşiretine mensup Molla Ömer Efendi soyundan gelen Hilanizadeler); bu sıfatlara sahip olmayan mollalar esprili bir şekilde *niv-molla* («yarım molla») diye adlandırılır; 2. Şeyh soyundan gelen şeyhzade'ler (dinle ilgili bölümde sözünü edeceğimiz dinsel önderler); 3. Botan ve Ravanduz Emirleri, Mukri Serdarları (Baba Miri), Süleymaniyeli Bebe Paşalar gibi büyük soylu aileleri oluşturan begzade'ler; 4. Daha az önemli aşiretlerin reisleri olan ağazade'ler; 5. Son olarak da, kutsal kişi aileleri olan Zevedar'lar.

Şimdi de örnek olarak orta Kürdistan'daki küçük, pek tanınmayan, ancak bizim inceleyebildiğimiz Şemdinan bölgesini alalım ve anlattığımız sistemin burada nasıl işlediğini görelim.

Bu ücra köşede, en başta. adının da gösterdiği gi-

geçme ilkesi bütün Kürtlerce benimsenmez. Bir Kürt atasözü şöyle der: *Rehmet li gora, radike kora* («Mezarlar sayesinde ahmaklar reis olur»).

Rastlantıya dayanan seçimler arasında şu yaygın folklor ögesini analım: «Adaylardan birinin başına konan kuş» (*Der vogel der Herrschaft* [Devlet Kuşu]; ZDMG, s. 36, 241).

bi Abbasi hanedanından geldiğini iddia eden Abbasi begzade'ler ailesi vardır. Söylendiğine göre, bu ailenin kurucusu Emir Şemseddin adında biridir ve bölge, adını bu kişiden almıştır. Çoğu zaman Kürt soylularının şecerelerinde görüldüğü üzere, Emir Şemseddin de bir Arap soyuna bağlanmaktadır. Bu emirin klanı, Bağdat'la Musul arasında göçebelik etmekteydi. Güçlü bir Arap aşireti olan Şammar'larla¹ çatışmaya girince, bozguna uğradı, bunun üzerine Musul'un kuzeyindeki Kürt dağlarına sığındı. Önce Harkî aşireti içindeki (yani Amadiyâ üzerinden Musul Yolu'nun geçtiği Şemdinan'ın kuzey kısmındaki) Stûni köyüne yerleşti. Zekâsı ve iyi yaşamı sayesinde, Harkiler ve komşularının saygı ve bağlılığını kazandı. Oğlu ve halefi mir İzzeddin, nüfuzunu birçok komşu bölgelere yaydı: Mergever, Tergever, Girdi, Bradost, Dûskan, Oramar ve Rekan. Altı ya da yedi kuşak boyunca aile, Stûni'de yaşamaya devam etti; ama mir Nasrettin döneminde aile, yine Harkî aşireti içindeki Bêtkâr köyüne taşındı. Şimdi Şemdinan'ın merkezi durumunda olan Nehri'deki camilerden biri bu mirin adını taşımaktadır. Üç ya da dört kuşak sonra, Mir Zeyneddin zamanında, aile bu kez Şemdinan'ın Humarû denen kuzey kesimindeki Harunan köyüne taşındı. Bu mir, izleri bugün de görülen sağlam bir kalecik yaptırdı. İki oğlu oldu. Bunlardan biri olan mir İmadettin, babasıyla bozuştu ve Urmiye'ye gitti; burada Avşar hükümeti, kendisine yurtluk olarak Berdezur ve Tergever'i verdi. Onun Berdezur'da yaptırdığı kalenin kalıntıları bugün de görülebilir. İkinci oğul Mir Seyfettin, babasının yerine geçti ve resmen Şemdinan miri adını taşıyan ilk kişi oldu. Harunan'-

1) Bak. Moltke, *adı geçen eser*, s. 246.

da aile iki ya da üç kuşak daha yaşadı, oradan da Mir Behram Beg zamanında Nehri'ye¹ gitti. O zamandan beri burası bu ailenin ikametgâhıdır. Aile, eski bir Hıristiyan kilisesinin yerine, Nehri'nin orta yerindeki tepeye kendi *kal'a*sını kurdu. Şemdinan mirle-
ri bölgeyi Şeyh Ubeydullah dönemine kadar (19. yüz-
yılın ortası) yönettiler; bu tarihten sonra iktidar, Sâ-
dât-ı Nehri (yani Nehri Seyitleri - Peygamber soyun-
dan gelenler) adıyla tanınan bu şeyh ailesine geçti. Şeyhler, başlangıçta, sadece Kürdistan'daki dinsel şefleri oluşturuyorlardı; ama daha sonra, aralarından çoğu dünyasal iktidarı da ele geçirdi. Bundan, Kürtlerdeki din bölümünde daha uzun sözedeceğiz. Burada bunların, sadece Şemdinan aristokratik hiyerarşisi içindeki yerlerini belirtmek için adlarını anıyoruz. Bu önde gelen iki aileyi oluşturan *begzade Abbasi*'lerle Nehri Seyyitlerinden sonra Şemdinan, şimdi sıralıyaacağımız başka soylu ailelere de yurtluk etmektedir. Bunların başlıcaları, bu bölgedeki çeşitli aşiretlerin şefleri olan *ağa*'lar ve en başta da *agavât-ı Zerzân*'dır (agavât, ağanın çoğuludur). *Zerzân* aşiretinin iki kolu vardır ki biri İran'daki Uşnu'da, diğeri de Şemdinan'da oturmaktadır. Bunların ikisi de, reislerinin kökenini, yine bir Arap soyuna bağlayarak, «Allahın kılıcı» diye adlandırılan ve 7. yüzyılda Mezopotamya ile Suriye'yi fethetmiş olan Halit Bin Velit'e kadar çıkarmaktadırlar. Şeyhlerin iktidara gelişine kadar, Zerzan ağaları, büyük bir nüfuza sahiptiler; ama şeyhler, onları Türk makamlarının gözün-

1) Minorsky bu adı, bazan Urartu'daki *Khald* krallığını nitelendirmek için kullanılan Nairi adına yaklaştırmaktadır. Van ve Urmiye gölleri Yukarı Nairi ve aşağı Nairi gölü diye adlandırılıyordu.

de itibardan düşürmeyi başardılar ve daha 1. Dünya Savaşında, mülksüzleşen bu aile itibarını yitirerek dağıldı. Zervan ağalarından sonra, önem sırasına göre, tâife-i paşmiri adı verilen klan geliyordu. Kürt hiyerarşisinde paşmir deyimi, beyin yerine geçen, bir bakıma beyin vekili anlamına gelir. Bu klanın ataları bilinmemektedir. Sadece dinsel kaynaklı (*mollazade*) olduğu bilinmektedir. Soy da esasen tükenmiştir.

Girdi aşiretinde birçok aile egemenlik için kendi aralarında çekişiyorlardı. Başta gelen ve mir unvanını taşıyan klanın kökeni oldukça tartışmalıdır. Gerçekten de bu klanın atası olarak kimi zaman bizzat Halife Ömer, kimi zaman da yine Halit Bin Velit gösterilmektedir; ya da bu köken, Van yöresindeki Zirinağ köyünden bir Hıristiyan'a ve nihayet, Sincar'dan gelme bir Yezidiye bile bağlanmaktadır. Selefleri ne olursa olsun, Girdi mirleri, beş yüzyıldan beri yine de aşirette iktidarı korumaktadırlar. Başlangıçtaki ilk klan zamanla iki kola ayrıldı: Begzade Zerine ve Begzade Bençiya. Aşağı yukarı bir yüzyıldan beri birinci kol üstün gelmiş, ikincisi önemini yitirmiştir. Bu mirlerin yanında Girdi aşiretinin de paşmirleri (Kuç-Begân ailesi) olmuştur; ama iki klan sık sık kanlı çatışmalara girer, çünkü paşmirler köklerinin daha eski olduğu iddiasındadırlar.

Girdi aşiretinin, özellikle Girdi Baroja aşiretinin alt-kollarından biri içinde, «mir Leşkeri» ailesi diye tanınan bir aile vardır ki bunun üyeleri her zaman bu alt-aşiretin başında bulunmuşlardır; bununla birlikte bunlar bütün aşiretin esas mirine bağlıydılar. Girdi aşiretindeki ruhban aileleri arasından üçü belirgin bir üne sahiptir: Birçok bilginler yetiştirmiş olan Şeyh İsa klânı, özellikle *cinler* üzerindeki etkisiyle tanınan, Kelit köyünden Molla Nebi klânı ve Şeyh

Ferah klânı. Şemdinan Kürtleri, cinlerin üç gruba ayrıldığına, bunlardan her birinin bir dinsel klana bağlı olduğuna ve büyü, tılsım gibi işlemler için o klana başvurmak gerektiğine inanırlar. Sözkonusu klanlar, Suri köyünden Şeyh Cemal, adı geçen Molla Nebi ve Şirvan aşiretinden Şeyh Babik Pirani klanlarıdır.

Şimdi de şunu belirtelim ki göçebe olmayan Harki Beneci aşireti içinde «Mâla Şabê Ağa» denen klan, vaktiyle en nüfuzlusu idi; şimdi bile, yoksullaşmış olmasına rağmen, bütün öteki ağalar üzerinde bir itibara sahip bulunmaktadır. Harki aşiretinde tanınmış herhangi bir ruhban ailesi yoktur. Bütün ruhban aileleri halk kitlesiyle karışmışlardır.

§ 4. Aşiret reisleri arasındaki ilişkilerle ilgili bazı hikâyeler.

Orta Kürdistan'ın en ücra köşelerinden biri olan Şemdinan'daki nüfuzlu ailelere şöyle hızlıca bir göz gezdirsek bile, aşiret ilişkilerinin - bütün o ruhanî ve dinî önderleriyle birlikte - karmaşık işleyişini bir mikrokozmos içindeymiş gibi gözden geçirme olanağını buluruz. Bu önderler, önce birtakım durum ve şartların yardımıyla, kamusal hayatlarında, yükselen bir eğri çizerler, sonra, başka yükselme hırslarına çarparak geriler ve söner, sıradan insanlar kitlesi içinde yitip giderler. Kürdistan'ın bütün tarihi, bu ilk ve basit verilere indirgendiğinde, yukardakine benzer bir sürü yerel ölgüdan oluşur. Bazan özel yetenekli ve enerjik bir kişi Kürt tarihinin ön safına çıkar. Şemdinan da, Nehri'li Şeyh Ubeydullah döneminde, adını duyurduğu bir dönem yaşadı. Bu şeyh, 1885'te bir Kürt hareketi başlattı, İran'ın komşu bölgelerini istila etti, Türk ve İran hükümetlerinin başına hayli işler açtı.

İlerde bu konu üzerinde yeniden duracağız; ancak şimdi, Şemdinan konusundan ayrılmadan önce, bu bölgeyle ilgili birkaç hikâyeyi aktarmak isteriz.

Şemdinan'lı mir Bedrettin ve Behdinan'lı İbrahim Beg adlı iki Kürt reisi, kendi bölgelerindeki köyleri övüyorlardı: «Şuşê û Şermîni hoştira ji hendi dîni (Şuşe ve Şermîni, dünyanın en güzeli)» diyordu İbrahim. Bedreddin ise, «Şuşê û Şermîni û Siyanî û Ergeni na-inin bî guşeyeki Awliyanana min bî tenê (Şuşe, Şermîni, Siyani ve Ergeni, yalnızca benim Avliyan'ımın bir köşesi bile etmezler)» diye cevap veriyordu. Sonra da, İbrahim Beg'i temmuz ayında kendisini ziyaret etmeye çağırırdı. İbrahim Beg Awliyan'a geldiği zaman Bedrettin, üç uşağını çağırarak, birinin arpa, diğerinin dut, üçüncüsünün de üzüm getirmesini emretti. Emir yerine getirildi ve Bedrettin, şaşırان İbrahim Beg'e, böyle bir şeye ancak Awliyan'da rastlanabileceğini anlattı: Awliyan'ın en alçak kısmında kar çok erken erir; biraz yukarılarda erime ilkbaharın sonlarına doğru olur; dağın Kuri Mızgeftan denen tepesinde ise bahar ancak yaz ortasında gelir. Öyleki temmuzda köyün aşağısında üzüm vardır, daha yukarısında dut meyve vermeye başlar; dağın üzerinde ise kuzu kulağı uç verir. Türkiye'nin en iyi tütününü de Awliyan'da yetiştir.

Adını, Girdî aşireti ile Şemdinan aşiretinin sınırından bulunan Benavuk köyündeki çok yaşlı bir ceviz ağacından alan *Guza kelewan* (Şapkalar Cevizi) hikâyesinde, Kürt reisleri arasındaki rekabet daha saldırgan bir biçimde kendini gösterir. Şemdinanlı Hasan Beg'le Girdî'li Selim Beg, Rûyan, Benavuk ve Besuzin köyleri yüzünden bir türlü anlaşamıyorlardı. Pek otoriter yaradılışlı olan Hasan Beg, kâtabinin itidal tavsiyelerine rağmen, rakibine şiddetli bir mektup

gönderir: «Selimuk (küçültücü hitap biçimi), palamut yiyici, köylerime el uzatma, yoksa bütün Girdileri mahvederim vb..». Selimin cevabı şöyle olur: «Utanç içinde yaşamaktansa şerefle ölmek yeğdir. Girdilerde bir tek genç kız varoldukça köylerimden vazgeçmem, vb..». Selim, şafaktan yarım saat önce 300 adamıyla Benavuk'a saldırır; ateş açar, sonra ellerinde hançerlerle düşmanın üzerine atılır ve onları kaçıır; kaçış öyle anî olur ki şapkalar ceviz ağacının dallarına takılı kalır. Selim beg, ertesi gün 500 kişilik bir takviye ile Awliyan'a gelir ve düşmanını oradan da kovar. Yenilen Hasan Beg Nehri'ye döner. Sonunda, şeyhlerle *ulema'nın* müdahalesi üzerine barış anlaşması yapılır. Awliyan'la Begirdi, Şemdinan mirinde kalır; Ruyan, Benav ve Besuzin ise Girdi mirinde kalır. Bana bu konularda bilgi veren Girdi'li tanışım, şunları ekledi: «Bir Girdi'li altı Şemdinan'lı eder. Şemdinan hiç bir zaman Girdi'yi yenememiştir.» Yaşlı ceviz ağacı da o günden beri bu adı taşımaktadır...

Şimdi de, bu muhteris reislerin çıkardıkları sonu gelmez kavgalara son bir örnek olarak, *mir Mamed*'le *mir Yahya*'nın hikâyesini verelim. Yukarda görmüştük ki Girdilerde yöneten klanın iki yolu vardı: Zerîn kolu ile Bençiya kolu. *Mir Mamed* birincisine, *mir Yahya* ise ikincisine mensuptu. Girdi beyinin resmî ikametgâhı Zerîn şatosu (*kasr*) idi. Başka hiç kimsenin orada oturma hakkı yoktu. *Mir Mamed*'in babası *Mirân Beg* öldüğü zaman oğlu ancak 12 yaşındaydı. Bu yüzden Zerîn şatosuna *mir Yahya* getirildi ve böylece Girdi miri o oldu. Ölen mirin ailesi ise *Besuzin*'e götürüldü. Birkaç yıl geçtikten sonra *mir Mamed* yiğit ve akıllı bir adam oldu. Herkes onun yeteneklerini anladı ve ondan daha iyi bir reis bulamayacakları kanısına vardı. *Mir Yahya* aşiretteki bu ruh halini

sezdi ve rakibinden kurtulmak için en uygun yolu aradı. Mir Mamed de kendi yönünden tedbirini aldı. Mir Yahya, büyük bir ziyafet düzenlemeye karar vererek, bu ziyafete bir çok kişiyi, bu arada öldürmek niyetiyle mir Mamed'i de çağırdı. Mir Mamed bunun üzerine, küçük kardeşleri Cangir, Zeynâl ve Hasan'a mir Yahya'nın hainliğini bildirerek onlarla bir görüşme yaptı. «Davete gitmememiz edemeyiz. Bu bizim şerefimize yakışmaz. Ama gidersek de canımız tehlikeye girecek. Ne yapmalı? - Sen bizim abimizsin, sen nasıl uygun görürsen öyle olsun. Gidersek dördümüz birden gidelim, yanımıza da beş uşak alalım. Mir Yahya plânını anladığımızı bilmez ve bizden kuşkulamaz. Belki Allahın yardımıyla onu yoketmeyi başarırız. Yalnız yolda da, evinde de çok ihtiyatlı davranalım. Bizi sofraya oturttukları zaman önümüze yemekler sürülecek ve geceleyin yatmamız için de bir yer gösterilecek; birbirimizden ayrılmamaya dikkat edelim». Bu sırada Girdi Paşmîri Şîr Ağa da Zerîn'e geldi. Mir Mamed'i bir kenara çekip ona, mir Yahya'ya karşı dikkatli olmasını söyledi: «Ben senin babanın dostuydum, sana bir kötülük gelmesini istemem.» Hepsi, birlikte hareket etmeye karar verdiler. Mir Yahya mir Mamed'i selâmlığa aldı. Yenildi, içildi, sohbet edildi; sonra mir Yahya, mir Mamed'e, kendisine gizli bir söyleyeceği olduğunu ve Şîr Ağa'dan başka herkesin odayı terketmesini söyledi. Bunun üzerine mir Mamed, ona, diyeceğini geceye kalmadan söylemesini, çünkü geceyi Şîr Ağa'nın çok yakındaki köyü Şepatan'da geçireceğini bildirdi. Mir Yahya «avin tuzağı sezdiğini» anladı, ama kendi başında dolaşan tehlikeden kuşkulandı. Öbür davetlileri maiyetleriyle birlikte yerlerine gönderdi, kendisi, mir Mamed, mir Mamed'in kardeşleri ve Şîr Ağa'yla yalnız kaldı. O

zaman, mir Mamed'e dönerek, kendisinin yerine geçebilecek değerde bir oğlu olmadığını, bu nedenle mir Mamed'i halefi olarak tayin etmeye karar verdiğini söyledi. Bunun üzerine mir Mamed, sesini yükselterek «Madem beni kendi yerine geçmeye lâyık buluyorsun, öyleyse yaşamana ne gerek var?» dedi ve hançerini olanca gücüyle mir Yahya'nın kalbine saplayıp adamı cansız yere serdi. Gerisi kolay oldu. Mir Mamed, kardeşleri ve Şir Ağa, silâhlı adamlarıyla birlikte mir Yahya'nın uşaklarını ve taraftarlarını gafil avlamakta zorluk çekmediler. Böylece, Zerin kolu, Girdi aşireti içinde Bençiya koluna karşı üstünlük sağladı. Mir Mamed, aşireti otuz yıl kadar yönetti, sonra o da Bradost miri Yusuf beg tarafından öldürüldü. Ama bu ayrı bir hikâyedir.

§ 5. Reisin adli yetkisi

Bir Kürt ağası, ister miras yoluyla (*bi hesbê ers*), ister seçimle (*bi estesvabê aşair û akwam*), ister yukarda gördüğümüz gibi hançer gücüyle (*bi zorê bazû*) iktidara gelsin, iktidarı, bir kere sağlamlaşınca, artık tartışılmaz ve itiraz götürmez bir şekilde yürürdü. Ancak, Kürt örf ve âdet hukuku üzerinde, reislerin aşiret içindeki yetkisi ve yargılama hakkı üzerinde henüz yeterli bilgilerimiz yoktur. Günümüzde, Türk ve İran hükümetlerinin otoritelerini daha fazla duyurmalarından bu yana, bu hak ve yetkilerden fazla bir şey kalmamıştır. Yine de, daha bir çeyrek yüzyıl önce edindiğimiz bilgilere göre, en ağır cezalar arasında suçlunun mülkünün talan edilmesi yer alıyordu; bu ceza da, örneğin, zorla kız ya da kadın kaçıрма hallerinde uygulanıyordu. Diğer cürümler için, suçlunun evi yakılır (*mal-soti*), ya da bahçesinin ağaçları kesilir (*rez-biri*). Ama en çok korkulan ceza

aşiretinden kovulmaktadır (*kırıya der*). Esasen pek doğaldır ki ancak kendi toplulukları içinde buldukları zaman güçlü olabilen bu insanlar için sürgün, bütün hakların kaybına denktir. Korunma içgüdüsü aşiret içgüdüsü ile karışır. Aşağıdaki örnek, bir Kürdün aşiretine ne denli bağlı olduğunu gösterir: Bir isyandan sonra Türkler tarafından esir edilen ve Afrika Trablusuna sürülen Kürtler, ta oralardan kaçıp İran hududundaki dağlarına yeniden ulaşmayı başarmışlardır! Daha az önemli suçlar için daha hafif cezalar vardır. Örneğin, bir genç kızın rızasıyla kaçırılması halinde, 10-100 Türk lirası tutarında bir para cezası (*naht*) verilir. Eğer hayvan hırsızlığı yapılmışsa, mal sahibine bunun tutarı, aşiret reisine de dört lira ödenmesi gerekir. Durum kümes hayvanları için de aynıdır; şu farkla ki reis, yalnız iki lira alır, yani ayak sayısına göre hesap yapılır. Zarara uğrayan mal sahibine verilen bedel *tola* adını, ağaya ödenen para cezası ise *gunha* ya da *ker'yeti* adını alır.

Esasen, aşiret reisinin kişiliği adaletin en üstün garantisidir. Örneğin, Şemdinan'lı mir Abdal beg bu konuda büyük bir üne sahiptir. Her yıl, bu bey, tam Harki yaylağı yakınındaki Şehidan tepesinin yamacında bulunan sebze bahçesini, etrafına hiç çit koymadan ekip biçiyordu. «Benim otoritem bahçede çit yerine geçer» diyordu. Gerçekten de onun zamanında Kürtler aşırma eğilimini unutmuş görünüyordular ve hiç bir hırsızlık olmamıştı, ta ki Gare köyünden Yunis adlı birinin, gözü dönerek, Hıristiyan Katuna Yuhari'ye ait sürüden yağlı ve iri bir koyunu çalıp boğazlamasına değin. Mal sahibinin bütün aramaları boşa gitti ve sonunda koçunun kayboluşunu kurtlara yükledi. Ama bu hırsızlığın haberi Abdal beye ulaşınca, Bey çok kızdı ve suçlunun bulunmasını emretti.

Bunun üzerine Yunis bulunup Nehri'deki aşiret mahkemesine sevk edildi. Çeşitli cezalar önerildi. Kimileri evinin yakılmasını, kimileri kolunun kesilmesini, kimileri de bacağına kesilmesini ya da memleketten kovulmasını öneriyorlardı. Mir bu önerilerden hiç birini beğenmedi. «Benim yönetimimde hırsızlık-ugursuzluk görülmemiş şeyler olduğuna göre, suçluya verilecek ceza da görülmemiş bir ceza olmalıdır» dedi. Ve Yunis'in hadım edilmesini emretti. Emir yerine getirildi. Daha bir yıl geçmeden Yunis'in sakalları, bıyıkları döküldü, sonra, çehresi de değişti, buruştu, bir ihtiyar kadına döndü. O zaman herkes beyin verdiği kararın hikmetini anladı. O günden beri Hırsız Yunis'in öyküsü halkın belleğinde yaşamaktadır.

Bu konuda, yönetimi altında hırsızlığın sözü bile edilmeyen Ravanduz'lu Mahmud Paşa'nın da adı anılabilir. Paşanın şöhreti o denli büyüktü ki para dolu kesesini kaybeden bir satıcı, kesesini el sürülmemiş halde buldu¹. Kürt reislerinin anladığı biçimdeki adalete ilişkin başka örnekler, haydutlukla ilgili IV. bölümde verilmiştir. Süreyya Beg'in sohbet konuşmasından, buraya uygun düşen bir kaç parça daha alalım:

Şurası kayda değer ki hırsızlık, dolandırıcılık ve ev soyma Kürdistan'da bilinmeyen şeylerdi, şimdi de öyledir. Tüccarlar arasında, hileli ya da hilesiz, iflâs hiç bir zaman mevcut olmamıştır.

Haydutluk anlayışı Kürtlerde güçlünün hakkına sıkı sıkıya bağlıdır. Bir haydut, kurbanını soymak için hileli yollara başvurursa, şerefini düşürmüş olur. Bunun için gücünü, cesaretini kullanmalı, hayatını tehlikeye atmalıdır. Bu koşullar içinde kazanılan her-

1) Karş. Dr. M. Bittner, *Der Kurdengau Uschnuje*, Wien, 1895.

şey dürüstçe kazanılmıştır. En güçlü olduğundan onun güçsüzleri koruması gerekir. Kendine saygısı olan bir haydut, bir kadına, bir ihtiyara, bir çocuğa hiç bir zaman saldırmaz.

Bir kentten öbürüne önemli miktarda para gönderecek olan tüccarlar, çoğu zaman paralarını postadan çok bir ihtiyara emanet etmeyi yeğ tutarlar.

Bir ihtiyar, elinde bastonu, üzerinde yüklü bir para, dağları belleri aşar da, gideceği yere sağ salim varır.

Haydut, yolu üzerinde rastladığı yoksula yardımcı olmakla yükümlüdür. Mutlak zorunluluk hali dışında, hiç bir zaman adam öldürmemesi gerekir.

Esasen, Minorsky'nin de çok haklı olarak belirttiği üzere, Kürtlerin, başka halklara karışmadan kendi aralarında yaşadıkları yerlerde, belli bir kamu düzeni kavramına sahip oldukları tartışma götürmez görünmektedir. Aynı yaşama biçimine tabi olduklarından Kürtler, hükümet otoritesinin yokluğunda, kendi kendilerini, kendi tarzlarında disiplin altına sokmaktadırlar. Bu durum Minorsky'yi, örneğin küçük bir Kürt köyü olan Sakkız'da, büyük ölçüde etkilemiştir: Bu köyün sokaklarında ve pazar yerinde, ortada hiç bir hükümet temsilcisi bulunmadığı halde, çok canlı bir hayat görülüyordu. Minorsky, ayrıca, bu gibi bölgelerde, Süleymaniye'de, Savuçbulak'ta, Kürtler'in kendilerinin daha sempatik göründüklerine işaret eder.

Anlaşmazlıklar bazan dostça çözüm yollarına ulaşmakta ve Kürdün nükteli zekâsı burada da işe karışmaktan geri kalmamaktadır. Örneğin, Besuzin ve Benavuk köyleri arasındaki sınırın çizilmesiyle il-

gili Şu mizaha yakıŐır hikâye bunun bir kanıtıdır: Bu iki köy, uzun zamandan beri tarlalarının sınırı konusunda bir türlü anlaşamıyorlardı. «Ak sakallılar»la önde gelen din adamlarının bütün çabalarına rağmen onları anlaşdırtmak olanağı bir türlü bulunamıyordu. Ama, Besuzin köyünde oturan, Hristiyan dininden Őabo adlı muzibin biri, onlara, herkesin hemen kabul ettiği bir yöntem önerdi. Her iki taraf köylüleri bir pilav piŐirecekler ve pilavın içine gerekli yağı koyacaklar. Sonra ellerindeki tabaklarla ihtilâflı noktaya doğru koŐacaklar, yağları eriyenler oldukları yerde duracaklar. Bu iki nokta arasında kalan alan iki eşit parçaya ayrılacak. Őabo aynı zamanda, Besuzinlilere, pilavlarına yavaş eriyen ayrı yağı koymalarını salık vermişti. Benavuklular durumdan hiç kuŐkulanmadılar ve kendi pilavlarına çabuk eriyen tere yağı koydular. YarıŐma günü, sözleşildiği gibi iki taraftan da koşu başladı. Ne var ki Besuzinliler, ağır eriyen ayrı yağlarıyla, nerdeyse Benavukluların çıkış hatlarına ulaştıkları zaman durdular. Benavuklularsa, yağları hemen eriyiverdiği için, pek öteye gidememiŐlerdi. Bu şekilde tespit edilen yeni sınırı resmileŐtirmek için iki taraf ta yemin etti. Őabo burada da kendi köylülerinin yardımına koŐtu. Onlara ayakkabılarının içine Besuzin toprağı koymalarını salık verdi. Böylece Besuzinliler, vicdanları rahat olarak, üzerlerine bastıkları toprağın Besuzinlilere ait olduğuna ve Benavukluların onda hiç bir hakları bulunmadığına Allah, Peygamber ve Kuran üstüne yemin edebildiler. Aynı yemin formülü Benavuklular tarafından da tekrar edildi. O zamandan beri iki köy barış içinde yaşamaktadır.

Kürtlerdeki kamu düzeni ve adalet konusunda, öc alma ile ilgili birkaç söz daha söylememiz gerekir.

Adam öldürme, öc alma (*tola*) ilkesine göre yargılanır. Öldürülenin yakınları öldüren üzerinde öc hakkına sahibolurlar, öldüren de beş yıl ya da daha fazla süreyle aşiretten sürülür. Eğer bu zaman süresi içinde hak sahipleri onu öldürürlerse sorun biter, yoksa, sürenin bitiminde öldüren, ihtiyarların görüşünü reisin onaylamasıyla aşirete dönebilir; ama öc hakkı daima saklı kalır. Kan bedelini karşılamak için anlaşmaya varılabilir: Bu bedelin ödenmesi (ki hiç bir zaman şeriatın tespit ettiği miktar olan yüz deveyi bulmaz) kanı durdurma (*xwin bastin*) özelliğini taşır. Çünkü öldürülenin kanının, öcü alınmadığı sürece akacağına inanılır; ama bu dostça anlaşma, bu durumlarda hançer ya da kurşun darbesini tercih eden Kürtlerde revaçta değildir. Bununla birlikte, eğer suçlu hak sahibinin yanına, kefeni ve boynunda kılıcıyla gelirse, yani ondan aman dilerse, uzlaşma yoluyla çözüm önerisi reddedilemez. Zinaya gelince, ancak suçlunun ölümüyle cezalandırılabilir. Zaten, bilindiği üzere, Kürtler'de fuhuş bilinmeyen bir şeydir ve fuhuş tanımlamak için Kürtler Türkçe ya da Farsça kelimeler kullanmak zorundadırlar. Özel olarak Kürtlerdeki yargılama konusunda yapılmış bir inceleme vardır (Mirza Muhammed Cevat El-Kazi, *Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan, in Zeitschrift für vergl. Rechtswiss*, Bd. 22, 1909). Bu incelemede yazar, İran hükümetinin yalnız kadıları tanımına rağmen, Kürtlerin, şer'i hukuku uygulayan İslâm kadılarına başvurmaktansa, örf hukukunu yorumlayan kendi aşiret yargıçlarına başvurmayı yeğlediklerini belirtmektedir¹.

1) Örneğin Savuçbulak'ta güçlü bir Kürt *Kuzzat* (kadı'nın çoğulu) ailesi vardır. Bu ailenin reisi 1. Dünya Savaşında (1914) Kadı Fettah idi.

§ 6. Toplu eğlenceler, türkü ve danslar

Kürt hayatının toplumsal görünümü, şimdi anlatacağımız ortaklaşa eğlencelerine değinmezsek, eksik kalır. İlk başta Kürtlerde türkü konusunu ele alacağız. Marr'ın tespit ettiği gibi («Çelebi» kelimesi üzerine, s. 127-129), bütün gezginler, Kürt türkülerinden coşkuyla sözederler. Birçok şarkılar, nöbetleşe, koro halinde söylenir. Ferhat ile Şirin hakkındaki hasatçı türküleri, gezgin Rich'e, Venedik gondolcularının söylediği Tasso'nun dizelerini hatırlatır. Ermeni yazarı Aboviyan'nın sözlerine göre, «Kürt halk şiiri şaşırtıcı ilerlemeler sağlamış ve mükemmelliğe varmıştır.» Bu yazarın gözlemlerine göre, erkek olsun, kadın olsun her Kürt, ruhça doğuştan ozandır. Aboviyan'ı izleyen Moritz Wagner de, yolculuğunun hikâyesinde, Kürt türkülerinin yüksek niteliklerinden hayranlıkla sözeder.

Kuzeydoğu Kürdistan'da bir keşif gezisi yapmış olan Blau² da, Kürt şarkısının nitelikleri ve Kürt yaşamındaki büyük önemi üzerinde geniş olarak durur: «En sefil aşiretler bile türkü ve ezgiler bakımından zengindir. Onların savaşıllara ilişkin kısa öyküleri, yalnız göçleri sırasında kayalık boğazlarda durdukları zaman çınlamaz. Bu türküleri söyleyen kişi, vadilerdeki yerleşik Kürtleri de sürükler; akşamları çevresine erkekleri toplayarak, onları savaşçı sınıftan eski kahramanlarla ilgili şarkılarla büyüler, ya da aşkı, ayrılık acısını dile getirir... Diyadin'de şarkıcı Ömer

1) Lerch. I, s. 44'te bundan söz edilmektedir.

2) *Die Stömme des Nordöstlichen Kurdistan*, in ZDMG, XII, s. 598.

Ağa'nın sesinde dalga dalga yarattığı perdeler, ezginin kâh hızlanan, kâh ağırlaşan ritmi, sözlerin canlı ya da ölgün vurgulanışı ve aynı zamanda şarkısına eşlik eden canlı jestleri, onun, yazılı metni bile bilmeden, kavrayarak ve duyarak şarkı söylediğini kanıtıyordu.»

Layard'ın¹ Yezidi Kürtlerinin şiiri ve müziği üzerinde anlattıkları da ilgi çekicidir. Bu kürtlerin şeyh Adi'nin mezarı başında söyledikleri şarkılar görkemli ve hüznü idi. Layard «Ben hiç bu kadar dokunaklı, hem de bu kadar hoş bir şarkı duymadım» der. Flüt sesleri, zaman zaman zil ve davul vuruşlarıyla kesilen erkek ve kadın seslerine ahenkli bir biçimde karışıyordu.

Dinsel olmayan Kürt şarkıları², lirik olduğu kadar kahramanlığa da ilişkin konuları işler. Ama Marr'in işaret ettiğine göre, önemli olan, tekrarlanan konular değil, zengin motif dağarcığıdır. Kürt şarkısının hıristiyan Ermenilerde onurlu bir kabul görmesi, Kürt halk şiirinin olağanüstü çekiciliğini yeterince anlatmaktadır. M. Wagner, birçok Kürt ve Yezidi şarkılarının Ön Asya'da yaygın olarak Türkçe'ye aktarılmış bulunduğunu belirtir.

Gezgin ve bilginler, genellikle, Kürt şarkılarının güzelliğini, bu halkın kişisel şövalyece erdemlerine bağlama eğilimindedirler. Marr şöyle diyor: «Eğer aldanmıyorsam şu soru üzerinde hiç düşünülmemiştir:

1) *Ninevh and its remains*, I. s. 292.

2) Kürt melodilerinden birkaç örnek, 1904'te Profesör Khaliatiantz'ın yönetimi altında Moskova Lazareff Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı *Recueil d'Emine'de*, Ortodoks Başpapazı Komitas tarafından verilmiştir.

Tersine, bu romantik ve kahraman Kürt imgesi, Kürtlerde, ölçüleri ve motifleri yönünden çok eski bir şiir mirasının ürünü değil midir?».

Bence, Kürt halk şiirinin zenginliği, Kürtlerin komşuları olan müslüman Türkler ve hıristiyan Ermeniler üzerinde sahiboldukları avantaja sıkı sıkıya bağlıdır. Bu kavimler, kendi köklü dinsel halk geleneklerine temelden ihanet etmişlerdir; oysa Kürtler, İranlılar gibi, dilleriyle de Kürt kaldıkları sürece, Müslümanlığı benimsedikleri zaman bile, dinsel halk gelenekleriyle bağlarını tümüyle koparmamışlardı.

«Halk şarkılarındaki konu ve motiflerin zenginliğiyle puta-taparlık [paganizm] arasındaki bağ oldukça genel bir olaydır. Kürt şarkıları, başlıca normları ve motifleri yönünden, putataparlıktan miras kalmış bir zenginlik olarak ortaya çıkmaktadır; vaktiyle bu pagan dininin mensupları arasında, bugün Müslümanlığı benimsemiş çok sayıda Kürt aşireti de vardı».

Görüldüğü üzere Kürt halk şiiri, Marr'ın tartışmayı genişletmesine olanak vermiştir. Biz, Kürtlerde din problemini incelemeye sıra geldiği zaman, bu gözlemlerden yararlanacağız. Şimdilik, şarkının, ister koro halinde söylensin, ister kahramanlığa ilişkin ya da lirik konuları dile getiren anlatıcı-ozanlar tarafından söylensin, Kürt çevrelerinde yeğlenen bir vakit geçirme aracı olduğunu belirtmekle yetinelim.

«Akşam yemeğinden sonra, yarısı çadırın içinde, yarısı dışında bulunan büyük bir insan halkası oluşturuldu. Bu halkanın içinde, birbirine karışık halde, çimenler üzerine sıra sıra bağdaş kurmuş, gencinden yaşlısından aşiret savaşçıları görülüyordu. Topluluk keyifle gülüşüp söyleşirken, hemen hemen kendiliğinden, bazı sesler, dokunaklı ve duygusal bir dizi Kürt

ezgisini koro halinde söylemeye başladılar. Bu şarkı isteklilerinin duyguları yavaş yavaş kızıştıkça, gözle-
rinin, ağızlarının ve tüm gövdelerinin ifadesi değişik-
liğe uğriyarak, alabildiğine sevdalı ve hemen hemen
komik bir görünüm alıyordu. Bu sert yüzlerden bazı-
ları, ciddi ve erkekçe hatlarıyla o anda müziğin gü-
cünden gelen duygulu yumuşaklık arasındaki çarpıcı
tezadı yansıtıyor, bazıları da, kendilerine vermeye
çalıştıkları yapmacık baygın ozan tavırlarıyla sadece
gülünç oluyorlardı.

«Bu çalgısız eğlence tam iki saat sürdü ve belirt-
meliyim ki hiç de nahoş değildi. Yavaş yavaş bu mü-
zik çeşidini Türk müziğinden çok daha ezgili ve tatlı
bulmaya başladım. Kürt müziğinin taşıdığı değerin
en iyi kanıtı kuşkusuz şudur: O akşam söylenen çe-
şitli melodiler arasından bir tanesi, benim müzik du-
yarlığımı o kadar etkiledi ki epey bir süre kafamdan
silinmedi ve bu melodiyi zevkle söyler oldum. Yazık
ki şimdi hatırlıyamıyorum, yoksa onu notaya alınmış
bir Kürt melodisi olarak vermekten geri kalmazdım.»
(Millingen, *adı geçen eser*, s. 313-314).

Şarkıdan sonra, dans gelir. Bundan önceki bö-
lümde bu konudan zaten söz etmiştik, ama Millingen'-
in söylediklerini bir kez daha dinliyelim (*adı geçen*
eser, s. 378-379):

«O akşam, çadırımız gerçek bir festivale dönüş-
tü. Askerler biraz eğlenebilmekten çok memnundu-
lar; Milan'lara gelince, çılgınca bir neşe içindeydiler.
Ayrıca, pırıl pırıl bir ay ışığı ortalığı aydınlatıyor, öte
yandan çadırdaki canlı ışıklar, Kürtlerle onların ya-
nında duran askerlerin oluşturduğu karışık grupları
daha da neşeli kılıyordu. Alayın mızıkası birkaç sa-
vaş havası çalmaya başlayınca, birçok askerlerle
Kürtler toplanıp, mızıkanın çevresinde bir halka mey-

dana getirdiler. Mızıka Kürt melodileri çalmaya başlar başlamaz, Kürtler düzgün bir halka oluşturarak ulusal danslarını oynamaya başladılar. Kürt dansı, başka doğu danslarında görmediğim bazı özellikler taşıdığı için, ayrıca tasvir edilmeye değer. Kürtlerin dansediş tarzındaki özelliklerden biri, hiç bir zaman, tek kişi olarak, ya da iki veya dört kişi halinde dans etmemeleridir. Kürtler önce halka olurlar; bu halkanın içinde her biri, iki oyun arkadaşının arasında yerini alır ve onlarla omuz omuza yapışık durur. En dikkate değer özellik şudur ki dünyanın her yerinde danseden kişi azalarını az yada çok hızlı biçimde oynattığı halde, Kürt hemen hemen hareketsiz kalır, sadece dizlerini pek hafifçe oynatır. Kürtler hiçbir olağanüstü ustalık gösterisinde bulunmazlar, ama halkanın tümü, müzikle uyumlu olarak tatlı ve dalgalan bir hareket yapar, tıpkı hafif bir meltemle dalgalanmaya başlayan bir ekin gibi. Kürt savaşçısı, dans ettiği zaman, duruşuna, elinden gelen en duygusal ve romantik ifadeyi verir. Bütün oyuncuların, bakışlarına göre yargı verirseniz, güçlü bir iç tutkunun etkisi altında kendilerinden geçeceklerini sanırsınız. Ama oyun bittiği zaman, yeniden uslulaşırlar, o tutkulu halleri kalmaz.

«Kürt danslarında insanı şaşırtan şey, onların oyunlarda eş olarak kadınlara yer vermekten kaçınmamalarıdır. Tersine, seçtikleri güzellerle dansetmekten ayrı bir zevk duyar gibidirler. Kürtler aralarında dans ettikleri zaman, her oyuncu yanına bir genç kız alır ve omuzunu kızın omuzuna yaslar. O zaman hal-kada erkek sayısı kadar kadın da bulunur. Ben böyle bir oyun görmediğime üzgünüm, ama Kürtler böyle oyunları yalnız kendi aralarında, Türklerin ve askerlerin tehlikeli bakışlarından uzakta oynuyorlar.»

Türkü ve dans bir yana bırakılırsa, eğlenceler Kürtlerde çok çeşitli değildir. Bu eğlenceler arasında, güreş, taş atma, yukarda Kürt düğününü anlatırken sözünü ettiğimiz binicilik ve nihayet manda döğüşleri anılabilir. Esasen, akşamları suya dalmaya giden mandalar arasında kendiliğinden bu tür döğüşler olur. Bu döğüşlerin ne İspanyol boğa güreşlerine, ne de hatta İran'ın Gilan eyaletinde gördüğüm boğa döğüşlerine (*verzo-ceng*) benzer bir yanı yoktur, Gilan'da özel olarak bu amaçla boğa yetiştirilmekte olup bu hayvanların karşılaşmaları gerçek bir bayram havası taşır.

Bu söylediklerimizi tamamlamak için, Ereb Şemo'nun anlattığı, Kürt çoban çocuklarının oyunlarını da ekleyelim:

«Zaman zaman, küçük çoban yamakları sürülerini birbirlerine yaklaştırır ve neşeyle oynayıp zıplarlardı. Bu oyunlardan bazılarını biz çocukluğumuzdan beri bilirlik, bazılarını ise kendimiz icat etmiştik. Bu oyunlar özellikle danslı ve Şarkılı oyunlardı. Örneğin, el ele tutuşup halka oluyorduk; içimizden biri en önce şarkıya başlıyor, sonra hepimiz döne döne yürüyerek sevdiğimiz melodilerden birini koro halinde söylüyorduk. İşte böyle bir şarkıdan bir parça:

«— Ey, ey, küçük çoban! Parmakları altından! Çıkarır kavalıyla değişik havaları. Ey, ana, ana, küçük çoban gütmeymiş davarı. Ey, ana, ana, varırdım ben küçük çobana. Ana, ver beni küçük çobana, baba, ver beni küçük çobana! Mutlu olurum onunla. İkimiz çalışırız yanınızda. Çeyiz içinse...

«— Bak, işte sabah oldu. Güneş de çoktan doğdu. Yarimin alnındaki altın parıldar oldu. Yedi yıl çoban kaldım, artık geldi sırası, sevdiğime gümüşten bir kemer alacağım.

«Bundan başka, aşiretler için en iyi otlakları ve konaklama yerlerini ele geçirmek için yiğitçe döğüşen ve denk olmayan bir savaşta başlarını veren kahramanlara ilişkin eski halk şarkılarını da söyledik.

«Ayrıca, çobanlara özgü, Zeze denen özel bir oyun da oynardık. Bu oyun şöyleydi: Her birimiz ayağımızın ucuna dikey olarak birer bıçak ya da değnek kor ve bunları var gücümüzle oraya buraya fırlatırdık. Ebe olan, hiç soluk almadan ve durmadan *Ze Ze Ze* diyerek, ortalığa dağılmış bıçak ya da değnekleri toplamak zorundaydı. Eğer soluk alırsa, oyunu kaybetmiş olurdu.

«Bazan da koç döğüşleri düzenlerdik. Her sürüden en güçlü ve en döğüşken genç koçları seçip karşı karşıya getirirdik ve döğüş başlardı. Kimin koçu üstün gelirse, aramızda karşılaşmayı kazanan o olurdu.

«Bu tür ortaklaşa oyunları gizli yapardık. Sürü sahipleri, koyunlarının daha bol ot bulmaktan, daha iyi beslenmekten ve daha çabuk yağlanmaktan geri kalmaması için, sürülerimizle bir yere toplanmamıza izin vermezlerdi.

§ 7. Aşiretin ekonomik görünümü

Şimdi de Kürt aşiretinin ekonomik görünümüne bakalım. Bu konunun bazı yönlerine, yaşama tarzı ve aile düzeniyle ilgili III. ve IV. bölümlerde değinmiştik; ama aşiret çerçevesinde bir de, reisle yönetimi altındaki ilişkilerin ekonomik planda nasıl oluştuğunu görmemiz gerekir. Kürt yaşamının bu yönü, sanırım, şimdiye değin dikkatlerden **en uzak kalan yöndür**. Göçebelerin doğal ekonomisine, örflerin ataerkil karakterine şöyle bir değinilmekle yetinilmiştir; ama elimizde, durumu gerçekte olduğu gibi görmeye

yetecek ince bilgiler yoktur. Kürt çevresi, ekonomik, toplumsal, politik olgularının nasıl işlediğini ve karşılıklı olarak birbirini nasıl etkilediğini gösterecek sıkı bir sosyolojik tahlilden geçirilmesini hâlâ beklemektedir

A. REİSE ÖDENEN HAKLAR

Böyle bir tahlil bulunmadığına göre, burada, Kürt aşireti içindeki ekonomik ilişkilerin ana hatlarını, Vilçevsky ile Christoff'un daha önce anılan incelemelerinden yararlanarak çizmeye çalışacağız. Bu yazarlardan birincisi, Transkafkasya Kürtleriyle İran ve Türkiye sınır bölgelerindeki Kürtlerin toplumsal ve ekonomik yapısını tahlil ederken, şunu tespit etmektedir ki incelenen dönemin başlarında bu bölgelerdeki Kürtler çok belirgin bir feodal ilişkiler sistemine bağlıydılar. Yarı-göçebe aşiretlerin başında bulunan ağalar ve beg'ler, Ön Asya'daki feodal sisteme dahil olup, İran ve Türk hükümetleriyle, ya da İran ve Türkiye topraklarında oturan yarı bağımsız prensliklerle tâbîlik (vassal'lık) ilişkisi içindeydiler.

Kürt aşiretleri, feodal beylerine, yalnız vergi ve hizmet borcuyla değil, aynı zamanda, sınır bölgelerinde askeri güç hizmeti görecektir silâhlı müfrezeler sağlamakla da yükümlüydüler; bu müfrezeler, aynı zamanda, feodal beyin çevre halkı üzerinde uyguladığı ekonomi-dışı önemli bir baskı etkeni de meydana getiriyorlardı.

Kürt feodal beyi, gelir kaynaklarını, ilk önce, o zaman büyük çoğunluğu Ermeni ya da Nesturi hıristiyanlardan oluşan, Kürdistan'daki yerleşik halkı soyup soğana çevirmekle sağlıyordu. 1860 yılına doğru bu bölgeleri gezen İngiliz konsolosu Taylor'a göre, bu

hıristiyan unsurlar, çalışkan ve el sanatlarında hünerli tek kesim idi.

Kürt reisleri bu hıristiyanları, zir-hurli, yani sarıyla (altınla) satın alınmış diye adlandırırılar. Bu deyim çok yerindedir, çünkü reisler bunları hayvan gibi alıp satarlar. Bu durum, salt her türlü hükümet otoritesinin yokluğundan ötürü yerleşebilmiştir; hıristiyan ahalinin insaflarına terkedilmiş bulunduğu beg'lerin, ağaların bağımsızlığı da bu otorite yokluğundan kaynaklanır. Başlangıçta hıristiyanlar, Kürt reislerinin himayesini sağlamak için, onlara her yıl, bir çeşit arab-hva olan bir haraç öderlerdi, ama daha sonra, ülkenin efendilerinin açgözlülüğü oranında bunların sefaleti de arttığı için, düzenli ödemeler imkânsızlaştı ve bundan böyle bu hıristiyanlar, şimdi içinde yaşadıkları kölelik haline boyun eğdiler (krş. bu konuda Cholet'nin söyledikleri, bölüm 4). Bugün durum şudur: Bunlar, işledikleri toprakla birlikte topluluk halinde elden ele geçerler, ama her biri ayrı ayrı satılamazlar. Efendileri ise, bunların emeğinin yıllık ürünlerinden dilediğini para ya da mal olarak alır. Türk makamlarının da doğruladığı şu olgu bu durumu çok iyi niteler: Bir Kürt ağası bir başka ağaya ait olan bir zir-hurli'yi bir kurşunda öldürür. Öbür ağa, katile kızacağına, kendi uyruklarından olan ve dindaşlarının ölümüyle hiç bir ilişkileri bulunmayan iki zir-hurli'yi öldürür. Bu olayı anlatırken, Vilçevsky, servajın bundan daha eksiksiz bir tablosunun çizilemeyeceğini söylemekte haklıdır. Demek oluyor ki feodalizmin ekonomik baskısı Kürdistan'ın yerleşik halkı üzerinde etkisini gösteriyor, Kürt feodali de kendi göçebe aşiretlerinin desteğiyle elde ettiği ve sürdürdüğü üstünlüğünün temelini burada buluyordu. Bununla birlikte, her ne kadar ilk bakışta Kürt göçebesinin

durumu kıyas götürmez ölçüde daha elverişli görürse de, gerçekte onun kaderi de pek o kadar iyi değildir. Hatta, bazan onun durumu, kişisel bağımlılık bir yana, yerleşik çiftçinininkinden bile kritik idi.

Bir kere, Kürtler, ağalarının yararına olan karmaşık bir feodal paylar ve vergiler sistemine tâbiydiler. Bu pay ve vergiler, ya doğrudan doğruya feodalin kendisi tarafından, ya da Kürt topluluğu nezdinde onun temsilcisi olan *rispi* (ak sakallı), *kethuda* (yönetici) tarafından toplanırdı.

Kürdün efendisine ödediği bütün vergiler konusunda tam ve kesin bilgilere sahip değiliz; ama çeşitli bölgelerle ilgili ve bu vergilerin karakteriyle tutarına ilişkin ayrı işaretler bile, bize, Kürt feodallerinin ilk önce önemsiz gibi gelen bu gelirlerinin büyüklüğünü göstermektedir.

Örneğin Yezidilerde, yıllık gelirlerinin en azından onda biri emir'e gönüllü yardım olarak alınmaktadır. Aşiret reisleri ve şeyhler de bir o kadar alırlar. *Pir*, biraz daha azını alır; ama her türlü durumda, dini ve dünyevi otoritelerin yararına olarak bir Yezidi Kürdüne yüklenen dolaysız vergiler, o kişinin gelirlerinin beşte ikisinden az tutmaz.

Ayrıca ağa, çadırını bedava taşıtırma hakkına sahiptir; «evlenme hakkı» olarak da bir öküz alır, para ya da mal olarak cezaları toplayan da yine ağadır. Şeyhe ise, sünnet için iki ile on arasında, evlenme için beş ile onbeş arasında koyun ve cinlerin kovulması için bir ya da iki koyun alır vb.

Nihayet, bazı gezginlerin anlattıklarına göre, genellikle Kürt, efendisinin huzuruna uygun bir hediye götürmeden çıkamaz. Bir ağanın evine geldiği zaman ortalama bir koyun ya da bir keçi, bir şeyhin evine

geldiği zaman bir kuzu ya da bir kümes hayvanı götürmek zorundadır.

Kısacası reis, genel olarak, yönetimi altındakilerin gelirlerinin beşte ikisini, bazan da daha fazlasını almaktadır.

Öte yandan, merkezi iktidar da, ağa aracılığıyla, hayvana uygulandığı zaman ağnam adını alan müslüman âşar'ını alıyordu; kural olarak, sefere çıkarılan Kürtler âşardan muaf tutuluyordu, ama çoğu zaman ağa, bu vergiyi kendi çıkarına olarak toplamaktan geri kalmıyordu. Bu da zaman zaman, şövalye G. Drouville'in kitabında¹ anlattığı türden ayaklanmalara yol açıyordu.

Vilçevsky'nin incelemesinin yayınlanmasından (1936) bu yana, burada incelediğimiz konu üzerinde daha kesin bir görüş edinmemize imkân verecek başka belgeler de yayınlanmıştır (N. Bogdanova, Göçebeler üzerindeki feodal sömürü, Tarih Arşivleri Dergisi, cilt II, 1939, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün organı). Burada, Mirza İsmail tarafından 1828'de kaleme alınmış bir vergi defteri sözkonusudur. Bu kişi, o tarihte, yani Rus-İran savaşı sırasında, Rusya'nın İran'ı yendikten sonra ilhak ettiği Erivan eyaletinin serdar'ı (genel valisi) olan Hoşeyin Han Kacar'ın vezir'i (bu deyim vergi memurunu gösterir) idi. Bu defter, bölgedeki Türk ve Kürt göçebe aşiretlerinin para ya da mal olarak borçlu buldukları vergileri ayrıntılı olarak göstermektedir. Bu defterden öğrendiğimize göre, örneğin, şağı-yukarı 2000 aileye ve 100.000 adet küçük baş hayvana sahip bulunan Zilan Kürtleri, yılda serdara, her yüz

1) Voyağè en perse fait en 1812-1813, Gaspard Drouville, Paris, 1825

hayvan başına biri yetişkin, diğeri küçük yaşta iki koyun, bütün *otara*'lar için de 5 *halvar* yağ veriyorlardı (*halvar*, ya da daha doğrusu *harvar* bir eşek yükü anlamına gelir ki 40 ile 600 kilo arasında değişen bir ağırlık ölçüsüdür; *otara* ise, asağı-yukarı 1000 koyunluk bir otlak demektir). Zilan Kürtleri, aynı zamanda, her yıl 500 deve için gereken bütün takımları (semer, *ip*, *yular*) veriyor, bunun dışında da, serdarın emrine, taşıma ihtiyaçlarını karşılayacak 1000 öküz ve ayrıca 1000 silâhlı adam veriyorlardı. Celâli aşiretinden Sakenlu klânının durumuna gelince, 102 aileden oluşan bu topluluk, her yıl 219 *toman*, 6 *minaltun* ödüyordu (o devirde *toman* 10 gümüş-ruble, *minaltun* ise bunun onda biri değerinde idi). Sakenlu'ların ayrıca 8 *otara* + 750 koyunu vardı (*otara* = 1000 küçük baş hayvan). Böylece bu topluluk, *otara* başına 5,5 *toman* olmak üzere toplam olarak 48 *toman* + 1,25 *minaltun*, ayrıca 12 *batman* koyun yağı ve bütün otaralar için 25 çift çuval yün veriyordu. Öte yandan serdar da, kendi hayvanlarını şu koşullarla, iki farklı formüle göre göçebelerin bakımına veriyordu. *Dişpediş* denen birinci formüle göre, bu hayvanları teslim alan topluluk, ne kadar yıl sonra olursa olsun, ilk aldığı sayı ve yaşta koyun ve koç iade etmek zorundaydı; ayrıca, alınan her koyun için topluluk, yılda yarım *batman* yağ ve peynir, her küçük koç için de bir *stil* yün veriyordu (bir *batman*, değişken bir ağırlık ölçüsü olup 5 kiloya denkti; bir *stil* de batmanın otuzda birine denkti). Yeni doğan hayvanlar topluluğun malı oluyordu. *Âmani* denen öbür formüle göre ise, yeni doğan hayvanlar ve yün de serdarın malı oluyordu; ayrıca serdara, koyun başına 7,5 *stil* yağ, her dişi manda için 6 *batman*, her inek için 4 *batman* yağ veriliyordu. Yıl-

da bir kez de, taşıma işleri için topluluk bütün hayvanlarını serdarın emrine sunuyordu¹.

B. FEODALİTE ZAMANINDA ASKERİ YÜKÜMLÜLÜKLER

Vergi borçlarından başka, göçebe Kürt, silâh altına alınmasının ve hayvancılık işleriyle uğraşmamasının doğurduğu sonuçlara da katlanmak zorunda idi. Gerçi askeri hareket başarılı olursa, bazı Kürtler savaşta zenginleşiyorlardı, ama genel olarak, kendi hayvancılık ekonomilerinden koparılmış bir insan grubu oluşuyordu. Bu Kürtler, ya feodal reislerin dü-

1) Azerbaycan *ilât*'ındaki vergi rejimi konusunda, Petruşevsky'nin, 16.-17. yüzyıllarda Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkilerle ilgili Rusça eserinde (Leningrad, 1949, s. 315) ayrıntılı bilgiler vardır. Bugün İran'da uygulanan rejim konusunda da, M. Lambton'un eserine (*laud, eser*, s. 350) başvurulabilir. Mal sahibi çobanla sözleşme yapar. İki çeşit sözleşme vardır: *Dandâni* ve *tarâz*. Birincisine göre, sözleşmenin bitiminde çoban mal sahibine teslim aldığı sayıda hayvan iade eder ve fazlasını kendisine saklar. Tarâz sözleşmesinde ise, mal sahibi manda başına yılda 4-6 *mann-i tabrizi* tutarında erimiş yağ (*rugan*) alır. Sözleşmenin bitiminde, mal sahibi sürüsüne yeniden sahibolur, sürünün artmış kısmı eşit olarak paylaşır, ya da parayla değerlendirilerek tutarı yine yarı yarıya paylaşılır. İyi geçen bir yılda çoban, her hayvandan 5-6 *man-i tabrizi* yağ elde eder. Mal sahibine kendi ihmali yüzünden ölen bir hayvanın bedelinin yarısını öder, doğal bir ölüm halinde ise hiç bir şey ödemez. Otlak hakkı (*hakk ul merte*), yılda hayvan başına 50 riyaldir. Bazı bölgelerde (örneğin Kerman bölgesinde) bu hak istenmez. Başka yerlerde (Kürdistan'daki Sakkiz'den) mal sahibi bu hakkı alır; bu durum köylünün sınırlı sayıda hayvan yetiştirmekle yetinmesinden ötürü, hayvancılığı baltalar görünmektedir. Köylüler hayvanlarını otlakta bir araya toplamak için anlaşırlar (*aynı yer* s. 357) ve burada, benim bir Sovyet kaynağına dayanarak başka yerde sözünü ettiğim *oba-başı* bulunmaz.

zenli müfrezelerinde görev alarak, sömürülen halkın sırtından geçinen kişilerin sayısını kabartıyor ve bu feodal sömürünün ağırlaşmasına yardım ediyorlar, ya da komşularına el açan, ırgat veya çoban olarak birine kapılanan sefiller haline dönüşüyorlardı (krş.: bu bölümün başında aşiretteki «yüzen» unsur konusunda söylenenler).

Bir göçebe topluluğunun askeri hizmete silâhlı bir atlı vermek için katlanmak zorunda olduğu giderler, 1840'a doğru 163 gümüş-ruble kadardı. Ayrıca topluluk bu atlının yılda 24 ruble 40 kopek tutan ücretiyle, atının 2 halvar arpa ve 20 yük saman tutan yemini de sağlamak zorundaydı. Atlı, topluluktan şu donatımı alırdı: Bir çift tabanca, bir kılıç, bir hançer, gümüş şeritli bir elbise, gümüş işlemeli bir at koşumu vb. Atlı bu koşumu kaybederse, topluluk ona bir yenisini sağlamakla yükümlüydü (B. Bogdanova, sözü geçen makale).

Üçüncü olarak, hayvancılık ekonomisi, hatta göçebelerinki bile, bölge ekonomisinden kopuk ve tüümüyle bağımsız sayılamaz. Doğal halinde bile kalsa, hayvancılığın tarım ürünlerinden yoksun kalması, tarımsal kesimle alışverişte bulunma zorunluluğunu doğuruyor, bu da pek küçük iç pazarlar doğmasında etken oluyordu. Feodalın ekonomik baskısına uğrayan yerleşik unsurlar da, bunun acısını göçebelerden çıkarmaya çalışıyorlar, böylece bu göçebeler de sözkonusu sömürünün etkisine uğruyorlardı.

Son olarak; yerleşme süreci artık kendini göstermeye başlamış ve o döneme doğru yarı-göçebe aşiretlerin sayısı bir hayli kabarılaşmıştı; bu yarı-göçebeleri ise feodal şef elindeki bütün olanaklarla köleleştirmeye çalışıyordu.

Kısacası, göçebe Kürtler, görünüşteki bağımsız-

lıklarına, ilk bakışta hafif görünen vergilere ve çok kişilerin vurgulamaktan hoşlandığı Kürt yağmalarından gelen kazançlara rağmen, genel feodalleşme sürecinden kurtulamamışlar ve feodal şeflerinin boyunduruğu altına girmişlerdir. Ancak Petruşevsky, göçebelerin kaderinin yinede yerleşiklerden daha elverişli olduğu kanısındadır.

Böylece, 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında, Kürdistan'ın feodalleşmesi yalnız tamamlanmakla kalmamış, aynı zamanda mantıkî sonucuna da ulaşmıştır.

Kürt feodalizmi, *gens* nitelikli *[gentilice]* kürt toplumunu çözüntüye uğratmış, temelinde özel hayvan mülkiyeti bulunan hayvancılık doğal ekonomisini doğurmuş, rençberi göçebe aşiretlerin istilasından korumuş, darbeleriyle komşu ülkeleri yıkan istilacı göçebe imparatorluklara karşı Kürdistan'ı bağımsız bir birlik halinde tutmuş ve, Ön Asya'daki tüm feodalizmin kaderini paylaşarak, bizzat kendisi, üretim güçlerinin daha sonraki gelişimi için çok güçlü bir engel haline gelmiştir. Gerçekten de Kürt feodalizmi, kendisine ekonomi-dışı baskıyı uygulama imkânını veren doğal ekonomi biçimlerini ayakta tutarak ülkenin refahını baltalıyordu; hayvancılık ve tarım ekonomilerinin yanyana bulunmasından ötürü, yaratılması zorunlu olan iç pazarın gelişimini köstekliyordu; göçebe ekonomisini, askere çağırımlarla bir kısım kol gücünden yoksun bırakarak baltaladığı gibi, aynı zamanda, yaptığı çapulculuklardan zarar gören yerleşik ekonomiyi de baltalıyordu; bir yandan da, silahlı unsurlar olarak göçebelere ihtiyaç duyduğundan yerleşme sürecini frenliyordu.

Demek ki, Vilçevsky'nin kanısına göre, 19. yüzyılın başından bu yana Kürt feodalizmi, kendiliğinden

tükenmişti ve gens nitelikli klanların çözülüp aşiretler içinde erimesinden sonra kısmen kendi etkisi altında doğan yeni ekonomik güçlerin gelişmesine artık uygun düşmüyordu. Aşiret de birtakım dönüşümlere uğrayacak ve feodal şefin rolü, yeni bir ekonomik ve toplumsal etken karşısında giderek silinecektir. Vilçevsky, bu etkeni, «kapitalist» usullere göre hayvan yetiştiricilerini sömüren *oba-başı*'nın kişiliğinde görmektedir. 19. yüzyıldaki Kürt ayaklanmaları, Vilçevsky'ye göre, anti-feodal bir karaktere sahiptir ve bu niteliğiyle halkın gelişiminde yeni bir aşama gösterir. Daha sonra *oba-başı*'nın rolü konusuna döneceğiz. Burada, feodal düzen içinde aşiret reisiyle uyrukları arasındaki ilişkileri özetliyorum:

1. Göçebeler, aynı yükümlülük olarak reislerine belli bir silahlı birlik sağlamak zorundadırlar, bunun karşılığı olarak da, belirli bir güzergâha göre göç etme ve belirli otlaklarda konaklama hakkına sahiptirler; bu durum, göçebelerin özgür ya da birinin hizmetinde olup olmamalarına göre değişmez (işte göçebeler, bu durumun sonucu olarak, göçleri sırasında yerleşik halka ait ekili topraklar ya da çayırlar üzerinde duraklarlar). Vilçevsky'nin verdiği bu tanım bence başka türlü yorumlanabilir. Özellikle, denebilir ki bir göçebe aşireti, eğer yeterince güçlüyse ve reisinin çevresinde toplanan gerekli silâhlı birliğe sahipse, kendi göç ihtiyaçlarına ve yararlanacağı otlaklara giden yol güzergâhına göre, geçişini kendisi sağlayabilir. Demek ki bu, feodale karşı yerine getirdiği bir yükümlülük değil, sadece yaşama kavgasında uyduğu hayati bir zorunluluktur. Öyle görünüyor ki feodal şefle aşiret şefi arasında bir ayırım yapmak gereklidir. Bu toplumsal görevler bazan bir insanda toplanabilir, ama genellikle birbirinden ayrıdır. Bir feodal şef, ço-

ğu zaman otoritesini birçok aşiretler üzerinde icra eder ve ancak feodal şefin bu aşiretlerin kendi soydan gelme reisleri olmaması halinde, külfet niteliği taşıyan ve aşiretin kendi amaçları dışındaki amaçlara hizmet eden yükümlülüklerden sözedilebilir.

C. VERGİ SİSTEMİ

Burada önce bir yöntem sorunu mevcut görünmektedir, şu anlamda ki feodal bey sözkonusu olunca, asıl aşiret alanını terketmiş ve devlet alanına girmiş oluyoruz. Gerçi, denebilir ki Doğu'da devlet, çağımıza kadar, merkezi hükümetin kolunun pek az erişebildiği aşiretlerin az ya da çok istikrarlı bir kombinasyonundan ibaret olmuştur, ama yine de, doğu devleti, bu özel yapısıyla bile, aşiretin görev ve amaçlarından daha yüksek görev ve amaçlara sahipti. Ayrıca, aşiret reisiyle feodal bey arasında ayırım yapmanın zorunluluğuna bizi inandıran bir psikolojik neden de vardır. Aşiret reisi, aşireti üzerinde uyguladığı, inkâr edemiyeceğimiz sömürü ne olursa olsun, yine de birçok bağlarla aşiretin öz çıkarlarına bağlı kalır, aşiret üzerindeki iktidarı yabancı bir iktidar değildir ve bu yüzden bu iktidar, kendi reisliğine son verilip yerine başka birinin geçirilmesi olasılığı karşısında zaten sınırlı olan yolsuzluklarına rağmen, daha kolaylıkla kabul edilir.

2. Belirli otlığı işgal eden her göçebe birimi, kendisini meydana getiren ailelere ait hayvan sayısına göre hayvancılık ürünlerinden aynı bir vergi öder (bak: yukarıda incelenen vergi defteri). Ayrıca, bir mülk sahibinin oradan geçen göçebelere aldıkları otlak hakkı (hakk-ul merte) ile yalak hakkı (âbhor) da vardır.

3. Göçebeler, aşiret reisi aracılığıyla, metbu'ları olan [suzerain] beye birtakım haklar öderler ki bu vergiler, duruma göre hizmet yükümlülüğü (yardımcı askeri birlikler), ürün yükümlülüğü (aşar; agnam) ve hatta para yükümlülüğü karakteri taşıyabilir. Bu son yükümlülük türünde yolsuzluklar çoktu ve vergiler işe geldiği gibi arttırılıyor, aradaki fark cebe indiriliyordu. Zaten hükümet makamlarının kolunun, Kürt «vergi yükümlüsü» ne ulaşamadığı belliydi. Örneğin, Harki aşiretinin göçebe kesiminden vergi alınması, ancak, III. bölümde söylediğimiz gibi, bu göçebelerin her yıl Zibar'da Büyük Zap'ı geçmek için köprü kurdukları yerin yakınlarında Türk tahsildarlarının düpedüz pusuya yatmalarıyla az çok başarıya ulaşabiliyordu. Bu konuda bir örnek olarak şunu da verebiliriz: Aynı bölgedeki Tiyari adlı dağ kasabasında bulunan bir kaya «tahsildar kayası» adını taşımaktaydı ki bu anlamlı ad, tahsildarın bu noktadan ötede yükümlülerinin yanına sokulma şansına pek sahip olmadığını gösterir¹. Esasen, bilindiği üzere, Tür-

1) Bu yüzden tahsildarlar, vergi ödemek istemeyen Kürtleri, koşulları gözönüne almadan bastırıp yakalamaktan geri durmuyorlardı. Oramar'dan Suto Ağa'nın 1915'te Musul valisi Heyder Paşa'ya yazdığı, şimdi bende bulunan şu mektup bunu kanıtlar: «İlkbaharda Büyük Cihad sırasında askerler Tiyari ve Tuhub'a çıkarırken, zati devletlerinizin huzuruna çıkmak şerefine nail olmuştum. O zaman bana, Oramar aşiretinin yerinde kalmaması için emir vermek lütfunda bulundunuz. Bu yüzden sürüler Dehuk Kazâ'sına götürüldü; ben adamlarımla Oramar'da kalmaya mecbur oldum. Buna rağmen, şimdi vergi memuru Dehuk'taki yoksullarımızdan hayvan vergisi istemektedir. Hükümetin mültecilerden vergi almamasını istirham eder, dileğimi kabul edeceğinizi umarım».

Bu mektup ayrıca, Cihad-ı Mukaddese katılmanın müminleri her zaman vergiden başışık kıldığını da göstermektedir! Mil-

kiye'deki eski rejim zamanında vergi tahsili imtiyaz (*iltizam*) yoluyla yapılıyordu. Buna göre, elindeki olanaklarla vergilerin toplanmasını sağlamak, filan kasabanın vergi borcunu hazineye götürü olarak ödemekle yükümlü olan imtiyaz sahibine (*mültezim*) düşüyordu. Yerleşik tarımcı halk için, «vergiden kaçmak» kolay değildi, çünkü «vergilenecek madde»yi oluşturan hasat ürününü gözlerden gizlemeye olanak yoktu. Göçebeler ve onların bir yerde durmayan sürüleri içinse durum değişikti. Aşiret yetkilileriyle bir anlaşmaya varmak zorunluluğu doğuyor, bunlar da haliyle bu durumdan yararlanıyorlardı.

Miss Lambton'un çok titiz incelemesi, bize, İran'daki Kürtlerin durumu hakkında oldukça açık bir fikir verebilir. Çoğunluğu yerleşik olan bu Kürtlerin durumu, mülk sahibinin aynı zamanda aşiret reisi olması dışında, köylülerin durumundan pek farklı değildir. Mülk sahibinin kaldırılan üründen aldığı ve köylünün taşıyıp getirdiği pay, yöreden yöreye çok

lingen (*adıgeçen eser*, s. 253), Kürt kadınlarının tehditkâr tavrı karşısında kaçmak zorunda kalan bir tahsildardan sözeder.

1935'te, bir Paris gazetesinde («*Sans Fil*», 14 haziran) şu satırlara rastlanabiliyordu: «Doğu Anadolu'daki Muş bölgesinde geçmiş vergilerin tahsili yüzünden tam bir trajedi cereyan etmiştir. Bu memleket yarı vahşi Kürtlerle meskündür. Bunlar herhangi bir vergi veya rüsum ödemekten tekrar tekrar kaçındıkları için, çevredeki hükümet temsilcisi, iki jandarma, iki tahsildar ve müftü ile birlikte, Sason'daki dağ aşiretine gitmiştir. Aşiret mensuplarına öğütler vermekle söze başlayan yetkili, onlara modern ve medeni bir devlet için verginin zorunluluğunu anlatmıştır. Daha sözün başında, dağlırlar büyük bir öfkeye kapılmışlar ve bütün görevlilere, canlarını seviyorlarsa defolup gitmelerini ihtar etmişlerdir. Görevliler itidal ve itaat üzerine öğütlerine devam edince, dağlılar, ziyaretçilerinin üzerine yürümüş ve hepsini öldürmüşlerdir».

değişir (1/2, 1/3, 2/5, 1/5, 1/10, 2/15, 1/15? *nısf-ı kâri*). H.L. Robino'ya göre (*Report on Kurdistan*, 1911, s. 1), *dah-du* adı verilen bir sistem çok yaygındı. Bu tür *anlaşmaya göre*, ürün 12 paya ayrılıp 2'sini mülk sahibi, 10'unu da ekici alır. Bu durumda bütün giderleri ödeyen rençberdir, oysa *nısf-ı kâri* rejiminde, rençber sadece tohumu ve emeği sağlar, mülk sahibi ise vergi (*mâliyât*) ile hasat giderlerini öder.

Bundan başka, mülk sahibine ödenecek çeşitli aynı vergiler (yağ, piliç, yumurta), bir «konukluk vergisi» (*kunaglık*) ve hatta bir evlenme izni vergisi (*suraneh*) de vardır. Mülk sahibi ayrıca bir otlak hakkı ve aşiret reisi sıfatıyla da bir miktar koyun-keçi alır. Bunların dışında - ki bu, en ağır yükümlülüktür - köylü, eşiyle mülk sahibi için şu kadar gün bedava çalışır (*bigari; gal*), çift sürme, bahçe bakma, hasat kaldırma gibi insafa kalmış angaryalar da caba! Köy hiyerarşisi, *mübaşir* (vekilharç), *kethuda* (kâhya, yönetici) ve -her ne kadar yaygın tarım çoğunlukla sulsuz tarım (*demât*) ise de-sulama bekçisi yada görevlisi olan *kukil* ve *pâkâr*'dan oluşuyordu. *Jüft*'lere (belli tohum miktarını da içine alan tarım birimi) ayrılmış olan köy toprakları her 5-15 yılda bir yeniden dağıtılır (krş. *laud. eser*, endekste «Kürdistan»). Vergiye gelince, sistemin temel kusuru tahsil tarzında idi; çünkü çoğu zaman hükümet bu görevi toprak sahibinin kendisine yıkıyor, toprak sahibi de böylece hem kendi payını, hem hazinenin payını topluyordu; vergi yükümlüsü köylü ise, hiç bir kontrol imkânına sahip olmayıp, vergi adaletiyle ilgili her türlü garantiden yoksundu. Esasen, şurasını belirtelim ki (*laud eser*, s. 138-184), kırsal mülkiyete ilişkin vergi rejimini değiştiren 20 Day 1304 (Ocak 1926) yasasının yerine geçen 24 Âzar 1313 (aralık 1934) yasası, toprak ürünleri

ve hayvanlar için % 3 oranında tek bir aynı vergi getirmişti. Bu ürün ve hayvanların bir şehre ya da kasabaya girişleri veya ihracı sırasında alınan bu vergi, vergiye tâbi her kalem üzerinden bir kerede tahsil edilir. Vergilendirilecek değer her yıl tespit edilir. O zamandan beri Meclis'e çeşitli kanun tasarıları sunulmuş, ama oylanmamıştır. 1948'de, kırsal mülkiyete ilişkin vergi, bazı eyaletlerde, 1304/1926 yılında başlanan kadastro esasına göre yeniden düzenlenmiştir.

*
**

Şimdi Christoff'un, Kürt aşiret yaşamının ekonomik ve toplumsal yönleri üzerinde topladığı gözlemlere geçsek, bunlarda sadece genel nitelikte birtakım işaretler buluruz. Ancak bu işaretler yine de üzerinde durulmaya değer niteliktedir, çünkü, her ne kadar Christoff'la Vilçevsky farklı görüş açılarından yola çıkıyorlarsa da, Christoff'un bu gözlemleri Vilçevsky'ninkileri kısmen desteklemektedir. Örneğin Christoff, göçebe halden yarı göçebe hale geçişi incelerken, bunun nedenlerini çok ağır vergilerde ve askerî yükümlülükte bulmaktadır. Göçebeler kendilerine gerekli desteği sağlamak için hayvanlarını satarlar ve, özellikle içinde yaşadıkları doğal koşullar ekime elverişli ise, aynı zamanda ekimle de uğraşmak zorunluluğunu duyarlar. Christoff bu yoksullaşmayı hükümetin politikasına yükler, Vilçevsky ise feodalın davranış tarzıyla açıklar, ama sonuç heriki halde de aynıdır. Christoff buna şunu da ekler: Savaşçılık (eşkiyalık) işgüdüleri sınırlı olan yarı-göçebeler, daha az sayıda at, daha çok sayıda sığır beslerler; öte yandan bunlar, köylerinde kuşan okulları açan, örf hukukunun za-

rarına İslâm hukukunun normlarını yerleştiren müs-
lüman ruhbanın etkisinde daha çok kalırlar. Bu şu
demektir: Aşiret yapısı yavaş yavaş çözülmekte ve
bir sonraki aşama olan yerleşmede Kürt, eğer dilini
ve folklorunu korumazsa, gerçekten, şimdi Türkiye'-
de nitelendirildiği gibi, «dağlı Türk» haline ya da
İran'daki basit rayet haline dönüşmektedir; nitekim,
örneğin Kermansah bölgesinde, onun bu rayet'ten
fiilen pek farkı yoktur. Christoff'un gözlemlediği bir
nokta da şudur ki hayvan yetiştirici saf göçebelere,
klan, aile kavramı, ekonomik nedenlerden ötürü aşiret
kavramından önde gelir. Gerçekten de, koyun-keçi
yetiştiriciliğinin ve süt ekonomisinin ihtiyaç duyduğu
el emeğini sağlıyan öncelikle kadındır. İşte bu çevre
içinde, aile ilkesine, ailenin bakımına kendini adayan
kadının, reis karısıyla halk kadını (*hanım* ve *yaya*,
krş. V. bölüm) arasında hissedilir bir farkın bulun-
duğu sınır aşiretlerine oranla, toplumsal bakımdan
daha eşit bir durumu vardır. Haydutluğa daha çok
kendilerini veren sınır aşiretlerinde, reisin silahlı bir-
liğinin, sınırı geçme kolaylıkları yüzünden, salt savaş-
çı eylemler (Vilçevsky'nin yumuşak deyişiyle «eko-
nomi-dışı baskı») ile yaşadığı da olur. Aşiretin geri
kalını hayvancılıkla uğraşırken, bu birlik, sınırın kâh
bir yanına, kâh öte yanına geçer. Ayrıca savaşçılar,
hıristiyan halkın (Taylor'un yukarda gördüğümüz
zir-hurlı'lerinin) sırtından da geçinirler; bu halksa,
esasen, reisin çoğu zaman hükümetçe idari yetkiyle
donatılmış olması oranında reise tâbidir. Bu aşiret-
lerde, aşiret disiplini klan kavramından ağır basar,
klanın ekonomik rolü daha azdır, çünkü aşiretin eko-
nomik ve «ekonomi-dışı» kaynakları daha boldur. Bu
şartlar içinde, savaşçılar için gerekli atların yetiştiril-
mesi daha da önem kazanır.

D. OBA ÖRGÜTLENMESİ

Şimdi de, *oba* örgütlenmesinin bütün bu aşiret ve feodalite sistemi içinde nasıl yer aldığını ve Kürtlerdeki ekonomik sistem üzerinde ne gibi etkileri bulunduğunu görelim. Şimdi izlemekte olduğumuz Vilçevsky'nin açıklamasına göre, *oba*, belli bir aileler grubunun gönüllü olarak bir araya gelmesi olup, bu birliğin sürüleri, yazın bu amaçla tutulmuş çobanlarca güdülen ortak bir sürü meydana getirirler. Süt ürünleri yapımı, kırkım gibi işler tek tek ailelerce görülür, elbirliği ise, koyun-keçinin otlaklarda ve obaya gösterilmiş güzergâha göre ortaklaşa otlatılmasından öteye gitmez. Sürünün büyüklüğü, bir yandan otlakların genişliği ve niteliğine, öte yandan, tutulmuş çobanların sürüyü gözetme olanaklarına bağlıdır. Sürüdeki baş sayısı 500-10.000 arasında değişir; işbirliği yapan ailelerin sayısı ise, toplanan sürünün büyüklüğüne ve her ailenin tüm sürü içindeki payına bağlıdır. Ortalama olarak *oba*'da 8-15 çadır bulunur, ama bazı bir obanın tek bir aileden oluştuğu ya da 20-25 aileyi kapsadığı olur. Günümüzde *tipik* bir *oba*, kuzey Kürdistan'da, 1000-2000 küçük baş hayvana birlikte sahipolan 15-20 aileden oluşur. Şimdi de, obanın kökeninin ne olduğu sorunu üzerinde duralım. Bu konuda iki açıklama tarzı mümkündür:

1. *Oba*, feodalizmden önceki geniş ekonomisinden doğan doğal bireysel ekonomilerin oluşum süreci içinde feodalizmin etkisiyle meydana gelmiştir.

2. *Oba*, feodalın aşırı sömürüsüne uğrıyan ve kişisel olarak sürülerini otlatmaya gücü yetmeyen zayıf doğal ekonomilerin kaynaşmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Vilçevsky'nin kanısına göre bu iki etken obanın oluşumunda birlikte rol oynamışlardır;

bu oluşum, hem klanın gens nitelikli yapısının bir türevi, hem de vasıflı çobanların işe alınması sayesinde doğal ekonomi evresini aşma girişimi olarak görülebilir.

Genellikle obanın tahlilinde, obanın, herhangi bir sıfatla, *vâr*, *zozân* ya da *yurt* adını taşıyan otlakların belli bir kısmına sahibolduğu olgusundan hareket edilir. Böylece oba, bir grup bireysel göçebe ekonomisinin otlaklara ortaklaşa sahibolmasının bir sonucu olarak görülür. Bununla birlikte, yukarıda işaret edildiği gibi, otlaklar bütün aşirete ait olup, aşiret bu sıfatla feodale her ocak başına belirli bir hak öder; oba ise, otlakların belli bir kısmının kollektif otlatma sayesinde, mümkün olan en iyi biçimde kullanılması amacıyla yapılan bir işbirliğinden ibarettir. Oba, her yıl göçten önce kurulur ve sonbaharın sonlarına, kışlama yerine dönüşe kadar sürer. Esasen, şunu hiç gözden kaçırmamak gerekir ki bu ilke, hayata uygulanınca daha basittir. Oba, bazan, göçebelere, bir aşiretten ya da aşiretin bir kesiminden ibaret olabilir; yerleşiklerde ya da yarı göçebelere bir köy topluluğuyla karışabilir ve nihayet, bütün obanın kendi başına, farklılaşmamış bir ekonomik birlik oluşturduğu haller de vardır. Yukarıda sayılan hallerde oba, kuşkusuz, kendine karşılık olan feodal bölümlerden biriyle karışır ve burada artık gönüllü işbirliği niteliği kalmaz. Ama Vilçevsky'yi ilgilendiren şey, Kürdistan'daki «sınıf savaşı»nın çevresinde toplandığı saf haldeki obadır.

İki tip oba vardır: 1° çobanlarla ilişkilerini ortaklaşa yürüten ve bütün giderleri hayvan sayısına göre pay eden üyelerin (col) katıldığı, tam eşitlik ilkesine dayanan oba; 2° bir üyenin (oba başı, ser-oba) kendi

sürüsüne başka üyelerin sürülerini kabul etmesi ile kurulan, çobanları doğrudan doğruya oba başı tarafından tutulan ve oba başı'sı öbür ortak üyelere hayvan sayısına göre hesaplanmış belirli bir ücret, alan oba. İşte obalar, en çok, başında bir oba başının bulunduğu bu ikinci tipte kurulur.

Burada, Vilçevsky'nin incelemesinin Eghiazarov'un teziyle bir polemik meydana getiren kısmını bir yana bırakabiliriz. 1885'e doğru oba sorunuyla uğraşmış bir başka yazar olan Eghiazarov'a göre, oba gens nitelikli bir kuruluştur: «Kürt toplulukları bütün üyeleri, zengin olsun, yoksul olsun, aynı haklara sahip bulunan demokratik ataerkil topluluklardır; zengin ve soylu klanlar, sadece, daha çok saygınlık ve nüfuz sahibidirler.»

Vilçevsky ise, gens nitelikli ataerkil evre'nin feodalizmin etkisi altında artık aşılmış ve dönüşüme uğramış olduğuna, Kürt topluluğunda toplumsal farkların ve rüşeym halinde bir sınıf mücadelesinin baş göstermiş olduğuna inanmaktadır.

Bizim bu tartışmada bir görüşe yandaş olmamız gereksiz. Ağa'nın soydan geçme iktidarının hâlâ itibarını koruduğu inkâr edilemez. Bu bölümde daha önce de sözlerine değindiğimiz Minorsky, ağa'nın uyruklarını sömürdüğünü kabul etmekle birlikte, bu sömürünün, onların reislerine karşı çoğu zaman duygulandırıcı ölçüde gösterdikleri ataerkil bağlılıkla hafiflediğini kabul etmektedir. Benim Kürtçe hocam olan Molla Said ise, şeyh ve ağalara karşı olumsuz duygularını benden saklamıyordu. Molla Said, bu kişilerin kitleyi daha kolay sömürebilmek için cahil bırakmalarına çatıyor ve onların entrikalarıyla kişisel hesaplarının Kürt halkını ilerlemekten, ulusal ruh içinde gelişmekten alıkoyduğuna inanıyordu. Gerçek

bir Kürt olan Molla Said'in, halkını yöneten bütün kişilerde gördüğü bir kusur da, bunların, «sivriliş» bir kumanda mevkii ele geçirir geçirmez, kendilerine hemen Kürt olmayıp Arap olduklarını kanıtlamaya yönelen bir şecere düzmeye kalkışmaları idi. Molla Said bu konudan alaylı ve renkli bir dille sözediyordu: «Kim beg olursa, 'Ben Abbasi soyundanım, Ömeri soyundanım, Halidi soyundanım, veya filanın soyundanım (*felani*), falanın soyundanım (*bevani*), ya da şalgam soyundanım (*sulqi*), soğan soyundanım (*pévazi*), havuç soyundanım (*gızêri*)'der durur da, 'Kürdüm' demeye bir türlü dili varmaz.» Derin bilgili bir müslüman olan ve Peygamber'in *hadis*'lerini çok iyi bilen hocam, sözlerine devamla, Kürtleri sömürerek, onların iyiliğinden yararlanarak kendilerine birer mevki sağlayan bu adamlara, *ittaki şerre men ahsente ilâhi*, yani «iyilik ettiğin kişinin kötülüğünden sakın» diyen Muhammed'in sözünü uygulamak gerektiğini söylüyordu.

Ancak, Vilçevsky'nin yukarıda feodalizmi yargı-larken kendisinin de kabul ettiği kesin bir gerçek vardır ki o da şudur: Feodalizm (bence aşiret yapısı) Kürdistan'ı yabancı istilâcılardan koruyabilmiştir. Kürdistan kişiliğini ona borçludur. Ama Kürdistan, eğer aşiret evresini aşmazsa, hiçbir zaman ulus, devlet haline gelemeyecektir.

Şimdi yeniden obanın örgütsel yapısına dönelim. Vilçevsky'nin çok titiz hesaplarına göre, oba başı, çoban ücretlerinde kendine düşen payı obanın öbür üyeleri olan *col*'lara yükleyerek kendi hayvanlarını bedava güttürüyor ve böylece kollektif otlağın bütün nimetlerini kendisine malediyordu.

Ücretle çoban tutma işi çok masraflı olduğundan, bu işi tekelinde bulunduran oba başı, bütün köye ya

da tüm aşirete ait olan otlak bölgelerinin fiili sahibi durumuna geliyordu. Böylece efendi kesilen oba başı, yaz ayları için çevredeki yerleşik halkın hayvanlarını da kendi sürüsüne almaya başlar, sağlanan kazancın önemli bir kısmını cebine indirir. Kiasm ya da mişifti denen bu işlemi daha da çıkarına uygun bir biçimde gerçekleştirmek için oba başı, bir kısım üyelerinin hayvanlarını sürüsüne almaktan kaçınarak, bunları yavaş yavaş obadan uzaklaştırmaya koyulur.

Oba başının böyle giderek önem kazanması, Kürtlerin hayvancılık yönündeki doğal ekonomisinin git-tikçe bezirgânlaşmasına sıkı sıkıya bağlı ve küçük iç pazarların artan etkinliği ile ilgilidir. Aynı zamanda, Kürt köylülerinin en yoksul tabakaları, artık kendi küçük işletmelerini zarar etmeden sürdüremez oluyor ve emek-güçlerini satmak zorunda kalıyorlardı; bu ise, Kürt toplumunun kapitalistleşmesi sürecini hızlandırıyor ve feodal ilişkileri zayıflatıyordu. İran ve Türk hükümetlerinin merkezîyetçi eğilimleri ve Kürtlerin oturduğu bazı bölgelerin Rus Çarlığı tarafından yutulması, Kürt feodalinin, kendine tâbi (vassal) aşiretlerin sağladığı müfrezelere dayanan askeri gücünü baltalıyordu, çünkü bu müfrezelerin yerini bundan böyle merkezi hükümetin düzenli ordusu alıyordu. Aynı neden, Kürt feodalimi, başlıca ekonomik temelden, yani çevredeki yerleşik halkı sömürme olanağından da yoksun bırakıyordu.

Böylece, aşiret 19. yüzyıl boyunca yavaş yavaş çözüldü, Kürt topluluğunun toplumsal ve ekonomik yapısı dönüşüme uğradı. Şimdiyse Kürdistan yeni geleceklere doğru yol almaktadır. Bu konudan Kürt ulusal hareketine ayırdığımız bölümde sözedeceğiz.

Not. — Kitabım sona erdiği zaman, yeni çıkmış iki eser dikkatimi çekti. Bunlardan birincisi, Petru-

şevsky'nin, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Ermenistan ve Azerbaycan'daki feodal ilişkileri konu edinen ve Kürt aşiretlerinin vergi statüsünden sık sık sözeden Rusça eseridir (sayfa: 291, 310, 315, 332, 335). İkincisi, Ömer Lütfi Barkan'ın, hukuk ve vergi açısından tarım ekonomisini ele alan mevzuatla ilgili bir metin derlemesi olup Türkçe olarak yayınlanmış bulunan bu eserde de 15. ve 16. yüzyıllardaki Kürt aşiretleriyle ilgili bazı ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır (XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. Birinci cilt. «Kanunlar», İstanbul, 1945). Bu belgeleri eserin içinde kullanmak olanağını bulamadığımdan, sadece belirtmekle yetiniyorum. Esasen, genel olarak bu eserler benim gözlemlerimi değiştirmemektedir. Petruşevsky'ye göre şu nokta dikkate değer: Göçebe aşiretler, vergi açısından yerleşiklere kıyasla elverişli durumda bulunuyorlar, ama buna karşılık sık sık savaşa çağrılıyorlardı. Petruşevsky, çok ağır vergiler yüzünden patlak veren birkaç ayaklanma olayına da değinir.

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKÂN İÇİNDE AŞİRETLER

§ 1. Aşiretlerin eskiçağ dönemi

Kürt aşiretlerini zaman içinde belli bir yere koymak, bu halkın kökenleriyle ilgili I. bölümün bize sezdirmediği gibi, tarih-öncesinden değilse bile, en azından eskiçağdan sözetmek anlamına gelir ve bu incelemeler, Asya'nın bu kesiminin antik çağında bizi çok ötelere götürür. Oysa, Asur-Babil, Elam ve Khald tarihi konusunda arkeolojinin elde ettiği dikkate değer sonuçları bir yana bırakırsak, bu bölgelerin daha zor ulaşılabilen ve Kürtlerin öz yurdu olan dağlık kesimi üzerine bilgilerimiz henüz eksik ya da çok yetersizdir. Bilim, çok geniş bir keşif alanına henüz el atamamıştır. Kürdistan'ın her tarafını gezmiş olan Dickson şöyle der: Kürdistan kadar harabesi, eski tabya ve kaleleri bol az ülke vardır. Arkeolog için bir cennettir burası. Vaktiyle askerlerini bu bölgelere salmış olan Sargon'un deyimiyle her yan «gökyüzüne hançerler gibi dikilmiş» baş döndürücü kaya ve zirvelerle doludur. Bu tepelerin çoğunda çeşitli çağlara ait harabe kalıntıları vardır: Kürt, Asur, Khald (Urartu'-

lu) ve hatta tarih-öncesi kalıntıları. Birçok yerlerde kocaman, dev yapılı bloklar görülür; şimdi doğal kayalara benzeyen bu blokların öyle bir yapısı vardır ki insanın -ya da yerlilerin dediği gibi devlerin- elinden çıkma bir görünüm taşır. Arnoste dağ çemberinin güneyindeki Norduz'un bol otlu bütün vadilerinde hep aynı görünümü taşıyan birçok harabe vardır. Bunlar kule ya da koruganlar olsa gerektir. Dickson şöyle yazar: Bunlardan benim en güneyde bulunduğum bir tanesi Harki-Oramar bölgesindeki Sat köyündedir, en heybetlisi ise Cudi dağının yüksek çıkıntılılarından birinde yükselir. Gerek bu dağ, gerek Finek adlı yer (antik çağdaki Pinaca), gerçek birer arkeoloji müzesi olup, taş devri mağarasından tutun, Asur, Pers, Grek, Roma, Arap, Selçuk kalıntlarına ve samanlı balçıktan yapılmış Kürt kulübesine kadar her türlü eski eseri kapsar. Cudi dağının güney oyuklarında ve güneydeki küçük vadilerde, birçok Asur harabeleri, yontulup işlenmiş kayalar, kabartmalar ve yazıtlar bulunur. Yerliler bütün bunları Sennaherib'e malederler. Bunun nedeni, herhalde, Sennaherib'in Kutsal Kitap'ta adı geçen tek Babil kralı olmasıdır. Dağın tepesinde dört büyük dikme taş ve bunların üzerinde çivi yazısıyla yazılmış kabartmalar vardır (Bak. II. Bölüm). Dört ana yönden yüz yüze bakan bu taşlar, şimdi çok bozulmuş durumdadır ve ulaşılması, fotoğraf alınması çok güç bir yeredirler.

İmparator Diocletianus zamanında Cezire ile Mucus, Roma'nın ileri karakollarıydı. İnsanın buralarda gezerken Roma işgalinin izlerini, yolları, kaleleri görmesi ilgi çekici oluyor. Engebeleriyle gözü okşayan Hizan vadisinde Roma yapısına benzeyen, çok sağlam kalmış bir kale bulunmaktadır. Burası, büyük bir olasılıkla, Ermenistan ve Mezopotamya tampon-devletle-

ri arasındaki Romaya bağlı Moksena eyaletinin başkenti olmuştur. Bu harabeler 250 yarda kare genişliğinde bir hisarı temsil etmektedir. Başlangıçta duvarlar 25 ayak yüksekliğinde ve 15-20 ayak kalınlığında idi. 60'ar ayak arayla yarı daire ve kare biçiminde birtakım kuleler sıralanmış olup bunlar duvarlardan yüksektedirler. Bu kulelerin çevresine Selçuk yapısı başka harabeler dağılmış ve Kürtler kulübelerini bunlara dayamışlardır.

Dickson'un sözünü ettiği, Kürdistan'daki dev boyutlu yapıların daha derin olarak incelenmesi, Kürt tarih-öncesi ve eskiçağı konusunda daha açık bir görüş edinmemize olanak verebilir. Nitekim Rus arkeologları, Transkafkasya'daki benzer kalıntıları incelerken, bu bölgelerin Khald'lar tarafından fethediliş dönemindeki (İ.Ö. 8. ve 7. yüzyıllar) yapısı üzerinde bazı sosyolojik sonuçlar elde etme olanağını bulmuşlardır. Bundan kıyas yoluyla, kuşkusuz salt bir varsayım olarak, Urartu'daki (bugünkü Kürdistan'ın bir kısmı) dev yapılı kalıntılarla çağdaş olan insanların toplumsal ve politik örgütlenişi üzerinde bazı tahminler yapmak yanlış olmaz. Arkeolojik malzemeler ve çivi yazısıyla yazılmış Khald yazıtları, böylece Transkafkasya'da, başlarında bir reis (*ipan* ve *işan*) bulunan ayrı ve bağımsız birtakım toplumsal grupların varlığını göstermektedir. Yazıtlarda bazan aşiret adlarına rastlanmaktadır; ama bu yazıtlar, genellikle bir ülkenin ele geçirilmesinden ya da bir kent halkının esir edilmesinden söz ederler. Bu nedenle, o zamanlar Transkafkasya'da aşiretler bulunmadığı varsayılmaktadır. Hayvancılık, ekonomik yaşamda en başta gelen uğraştı. Khald metinleri, savaş ganimeti olarak yalnızca insan ve hayvanlardan sözedirler. Birbirine oldukça yakın bulunan dev yapılı hisarlar, daha doğrusu otu-

ruhan kısımlar, bir zamanlar çoban bir kavme ait olmuştur. Oturulan yerler, komşuların talanına açık bulunduğundan, taştan örülme sağlam surlarla çevriliyordu. Reisin ikametgâhı çoğu zaman hisarın en uç kısımlarında bulunur. Kendisine ait savaşıları bulunan reis, halk kesiminden ayrılmakla birlikte ayrı bir sınıfa mensup değildir. Nitekim Transkafkasya'daki kral mezarları, göçebe İskitlerin mezarları gibi, halk kesimine ait mezarlardan farklı değildir. Ancak bu mezarların yapısı köleliğin var olduğunu düşündürmektedir. Esasen, kocaman blokların taşınıp dizilmesi, kölelerin emeğine dayalı olması gereken çok çetin bir uğraş gerektiriyordu. Hayvanlar üzerinde bir özel mülkiyetin varlığından sözettirecek belirtiler yoktur. Bu durum bizi, reisin hayvanlar üzerinde özel mülkiyete sahip olmasının toplumsal grupların çözülüp dağılmasında kesin rolü oynamış bulunduğu varsayımına götürür. Kısacası, burada toplumsal yapı, gens nitelikli bir toplumun dönüşüm evresindeki yapısı görünümünü taşır; bu evre de feodal sistemi doğurur (Bak. İ.İ. Mesçaninov, *Transkafkasyada dev yapılı kuleler*, Maddi Kültür Tarihi Akademisi Bülteni, 1932, cilt XIII, s. 4-7).

Böylece, çok eski çağlardan bu yana, maddi kalıntıların yorumlanmasına dayanan arkeologların kesin görüşü, o zamanki toplumsal ilişkilere bazı ışıklar getirmektedir. Nitekim, yazıtlarının okunamaması yüzünden incelenmesi daha da zorlaşan Girit toplumu hakkında da aynı şekilde özellikle Grotz'un Ege uygarlığı üzerindeki övgüye değer eseri sayesinde bilgi edinmişizdir (Şimdi bu yazılar çözülmüştür, B.N.). Şu halde, Kürdistan'daki kazılarını ve araştırmalarını hızlandırarak, Kürtlerin özellikle ana yurtları olduğunda birleşilen yukarı Dicle ve güney Toros-

lar bölgesindeki ataları üzerinde bizi aydınlatmak arkeologlara düşmektedir¹.

Esasen, sırf bugünkü maddi hayatın dikkatle gözlemlenmesi bile, bazan, birtakım âdetlerin süregeldiği yolunda bazı ilgi çekici saptamalar yapılmasına olanak vermektedir. Örneğin Millingen de (adı geçen eser s. 129-134), böylelikle, Kürdistan'da nasıl Ksenophon'un «Anabasis» Onbinlerin Dönüşü adlı eserinde anlattıklarına tıpatıp benzeyen, şarap saklamaya mahsus beton sıvalı sarnıçlar keşfettiğini anlatır. Bu keşfini de haklı olarak şöyle yorumlar: «Günümüzde, Kürdistan ve Ermenistan halkı arasında, atalarının niteliklerini meydana getiren aynı özel görenek ve davranış tarzlarını bulmak çok önemli bir olgudur. Bu olgu, dünyanın başka kesimlerinde oturan ulusların hemen hemen kökten bir dönüşüme uğradıkları halde, uyuklayan Doğunun hep aynı noktada kaldığını kanıtlar. Bir inanç bir başka inancı yıkmış, bir fatih bir başka fatihe boyun eğdirmiştir; ama eski zaman Med'leri, Ermenileri ve Kardukları torunlarında yine yaşamaktadırlar. Nasıl jeolojide fosil kalıntıları diye adlandırılan unsurlar zamanın ve kimyasal çözüntünün yok edici etkilerine meydan okur görünüyorsa, ulusların tarihinde de, tarihin fosil kalıntıları olarak, toplumsal yıkılışlar ve ırk çözümlerinden sonra da yaşayan birtakım âdet ve gelenekler vardır.»

Aynı yazar, başka vesilelerle de, örneğin, aynı zamanda ahır olarak kullanılan Kürt evini anlatırken ya da Kürt çobanlarının, tıpkı Onbinlerin yakla-

1) Kürdistan arkeolojisi üzerinde özellikle Lehmann- Haupt, Belck, Streck, Billerbeck çalışmışlardır. Medya ise Diakanov tarafından incelenmiştir.

ması üzerine Kardukların yaptığı gibi, nasıl şaşırtıcı bir hızla aralarında haberleşip tehlikeye karşı tedbir aldıklarını anlatırken (buna Lehmann Haupt'ta işaret eder) yine Ksenophon ve Karduklar çağına dönmektedir.

Öyleki Kürt çevrelerinde arkeolojik ve etnolojik araştırmalar ilerledikçe biz kronolojik boşlukların doldurulacağına inanıyoruz; nitekim bu konuda, İ.Ö. 8-7. yüzyıllardaki Khald'lar, İ.Ö. 6. yüzyıldaki Kirti'ler, İ.Ö. 4. yüzyıldaki karduk'lar ve Suriye kroniklerinden sözü edilen, İ.S. 4. yüzyıldaki Kartewaya'lar ile müslüman kaynaklarının bize tanıttıkları Kürt aşiretleri arasındaki şimdiki halde bir boşluk, bir büyük kopukluk vardır.

Kaldiki Kürdistan'ın panoraması da zaman boyunca nice sarsıcı dalgalanmalar gösterir! Charmoy'nın *Şerefname* çevirisine yazdığı önsüzde belirttiği gibi, orta Kürdistan'ın güney-doğu kesimine sırasıyla şunlar egemen olmuştur: Ahemeni'lere bağımlı Ermeni Haykan hanedanı; Büyük İskender; Ermeni Arsaki'leri; Markus Antonius'la Kleopatra'nın oğlu Aleksandros; kâh Part'lara, kâh Romahlara tâbi olan Arsaki'ler: Ardeşir ve Şapur Sasani'leri; Galerius'tan Jovianus'a kadar Roma imparatorları; sonra yine Sasani'ler; Bizans imparatoru Theodosius; Sasani'lerin bağımlılığındaki Ermeni Arsaki'leri; yeniden Bizanslılar; daha sonra, ilk Arap fatihleri; Araplara tâbi olan Ermeni Artzruni prensleri; nihayet, 990-1096 yılları arasında hüküm süren ve ilk bağımsız Kürt hanedanı olan Mervani'ler. Bu hanedanın yerine Hlat (Ahlat), Diyarbakir ve Erzurum'da Şaharmen'ler sülâlesi geçmiş (1100-1207), Transkafkasya'daki Ani'de ise Mervaniler'in çağdaşı Şeddadi'ler egemen olmuştur (951-1088). Sonra yeniden, birbiri arkasına dogulu fatihler

gelmiştir: 11. yüzyılda Selçuklular sahneye çıkarlar. 1049'da Selçuklular, daha sonraları Dersim adını alan Hordzen ormanlarına kadar ilerlemişler, ama Bizans valisi Philaretos Varajnuri tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Selçuklular, vassal'ları haline gelen Kürt emirlerine yurtluk olarak timar'lar (ikta'lar) dağıtıyorlardı. Selçuklular Şeddadi'leri Gence'den attılar ve bunlara Ani'yi bıraktılar. Daha sonra Kürtler Moğollarla döğüşmek zorunda kaldılar: önce 13. yüzyılda Hülâgu Han'a, sonra da 1400'e doğru Timurleng'e karşı. Hatta bir keresinde Timur, Kürdistan'da Amâdiya (İmadiye) altında çok kötü bir durumda kaldı. 14. yüzyılda, kuzey Mezopotamya'dan güney Ermenistan'a ve Zagros sıradağlarına doğru bir Kürt akını oldu. 15. Yüzyılda, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri zamanında Bitlis Emiri, kızını Karayusuf'la evlendirip onun müttefiki oldu. Ama Akkoyunlu Uzun Hasan zamanında Kürdistan (Hasankeyf, Bitlis, Cezire, Seert [Siirt] ve Hakkâri), 1460'la 1470 arasında işgalé uğradı. Nihayet, 16. yüzyılda batıdan yeni istilâcılar olarak Osmanlı Türkleri geldi ve 1514'te Urmiye gölünün kuzey-batısındaki Çaldıran'da Türklerin İranlıları yenmelerinden bu yana Kürdistan'ın kaderi Türkiye'ye bağlanmış oldu. Ön Asya tarihinde bilinen bu bir yığın ad ve çağın böyle hızlıca sıralanışı bile okuyucuya, Kürt tarihi oluşumunun genişliğini göstermeye yeter. Burada bu oluşumun son derece ilgiye değer, sürükleyici çeşitliliğini sadece sezdirebiliriz. Kürt tarihi ise yazılmayı beklemektedir...

§ 2. Mekânda Kürt yayılışı

Mekân içinde Kürt yayılışına gelince, okuyucu bunu, bu eserin II. bölümünü okuduktan sonra yete-

rince öğrenmiş olmalıdır. Bu nedenle burada bir özet yapmakla yetineceğiz: Kürtler, yüzyıllar boyunca, Medya'daki ilk yurtlarından ufkun her doğrultusuna doğru küme küme dağılmışlardır, öyle ki şimdi batıda buldukları en uç nokta, Antakya ve Halep yöreleridir; doğuda ise Kürtler, Afganistan sınırındaki Horasan'da bulunmaktadır; buraya Büyük Şah Abbas ve Nadir Şah zamanında nakledilmişlerdir. Hatta Atrek Türkmenleri arasında da henüz iyi incelenmemiş Kürt adacıkları bulunduğu söylenmektedir. Kürtlerin en kuzeydeki (kısmen Türkleşmiş) kesimleri Sovyet Azerbaycanı'nda olup, bunlar, 1923'de Şuşa, Cevanşir ve Kubatlı kasabalarından alınmış bucaklarla kurulan Kürdistan kasaba bölgesinde (uyezd) otururlar; bu Kürtler, 1589 Türk-İran savaşına katılan unsurların torunlarıdır; nihayet, güneyde Kermanshah yolu, Kürtlerin en uç sınırındır.

Burada, zaman ve mekân içinde dağılıp karışmış, bugünse dört devlet (Türkiye, İran, Irak ve Sovyetler Birliği) arasında, hatta Suriye'yi de eklersek, beş devlet arasında bölünmüş bulunan pek kalabalık Kürt aşiretlerinin tümünü sayıp sıralamaya olanak yoktur. Aşiretlerin adları ve bazan da yurtları, yüzyıllar boyunca çok değişikliklere uğramıştır. Türkiye ve İranda Kürt aşiretlerinin 16. yüzyıla ait ilk tablosunu veren, Şerefname'dir. Gerçi bu tarihten önce de, müslüman tarih ve coğrafya eserlerinde, Ön Asya tarih yıllıklarında belli bir rol oynamış bulunan bazı Kürt aşiretlerinden yer yer sözedildiği olur; ama bütün bu bilgiler üzerindeki ilk sistemleştirme denemesini Şerefname'de buluruz. Bu esere göre, bütün Kürtler dört büyük ana dala ayrılmaktadır¹: 1° Kermanc; 2° Lor;

1) P. Rondot, daha önce de kaç kez sözünü ettiğim titiz ve

3° Kelhur; 4° Guran. Yine bu esere göre, Kermanclar, Van gölünden İrandaki Ardelan eyâletine kadar uzanan bölgede otururlar. Guran'lar Ardelan'da tarımcı sınıfı meydana getirirler; bunların yanısıra, Ardelan'

çok yararlı incelemesinde, küçük aşiret klanlarını Kürt âleminin iki büyük ana bölümü olan Mil'lere ve Siliv'lere (Zilan'lar) bağlama yönünde ilginç bir sorun ortaya atmaktadır. Ben aslında bu bölümlerin Rondot'nun dediği gibi «klasik» olduğu kanısında değilim. Bilinen başka bölümler de vardır. Bu bakımdan, bana, özellikle lehçeleriyle birbirlerinden ayrıldıkları anlaşılan dört temel gruptan söz edilmiştir: Lur, Kelhur, Suran ve Guran. Yine de Rondot. Kürdolojideki bu soruna parmak basmakta haklıdır. Rondot «Kürtlere ilişkin araştırmaların bugünkü düzeyinde henüz elimizde bu konuyla ilgili bir ip ucu bulunmadığına» işaret eder ve şöyle devam eder:

«Bununla birlikte, *Mili* aşiretinin reisleri tarafından, Milan'lar ve Silivan'lar (ya da Zilan'lar) hakkında Sir Mark Sykes'a ve başka gözlemcilerle verilen bilgilere değinilebilir. Bu kaynaklara göre, Milanlarla Zilanları, baştan beri temelinden ayrı ve çok farklı biçimde gelişmiş gruplar olarak görmek gerekir: Doğudan gelmiş olan Zilanlar, yüksek dağlarda sert mizaçlı göçebeler olarak kalmışlardır ve eski Kürt geleneklerine bağlıdır; Arap aslından gelen Milanlar ise, daha ince ruhlu ve zeki olup, bu nitelikleri sayesinde daha nüfuzludurlar. Bu ikinci grubun kardeş kavgaları yüzünden *Ganuri* ve *Banuri* diye iki parçaya bölündüğü söylenir; birincisine, Yukarı Kürdistandaki Hasenan, Heyderan gibi aşiretler, ikincisine ise güçlü yabancı grupların (özellikle Rwala Araplarının) bir araya gelmesinden oluşmuş *Mili* aşiret Konfederasyonu dahildir.

Kürt âleminin diğer yörelerinde de buna benzer bölünme ve birleşmeler görülmektedir; ancak bugünkü bilgilerimiz içinde bunları açıklığa kavuşturmak çok zordur. Örneğin, bir Zilan grubu olan *Botan*'lar da böyle iki bölüme ayrılmış mıdır?

«Demek ki Kürt klanlarının kökeni, doğal nitelikleri ve gelişimi oldukça karanlık kalmaktadır. Bu bakımdan, aşiret yaşamını daha iyi tanıyabilmek için, bu çetin konuyu sistemli biçimde araştırmanın yararını ne kadar belirtsek azdır» (adı geçen eser, s. 26-27).

ın güneyinde ve Kermansah'ın kuzey-batısında birtakım göçebe aşiretler de vardır. Guranların güneyinde Kelhur'lar, daha güneyde Lor'lar bulunur. Bu Lorlar, esasen kendilerine özgü bir lehçe konuşmakta ve doğubilim uzmanları onları Kürt saymamaktadırlar.

1856'ya doğru, Lerch (Bak. I. bölümde anılan eseri), o tarihte tarayabildiği bütün Avrupa ve Doğu kaynaklarını bir bir titizlikle elden geçirerek, Türkiye, İran ve Rusyadaki Kürt aşiretlerinin listelerini çıkarmış olup, bu listeler eserinde aşağı yukarı 60 sayfa tutmaktadır (63-121). Lerch'den bu yana kimse böyle bir çalışmaya girişmemiştir. Ancak yine de, Kürdistanı gezmiş ve gördüğü aşiretlerin bir listesi ile bir haritasını çıkarmış bulunan Mark Sykes'in anılmaya değer İngilizce bir incelemesi vardır ki (*The Kurdish tribes of the Ottoman Empire*, J. R. Anthropol. Soc., XXXVIII, 1908) bu konudaki son dikkatli tesbiti kapsamaktadır (Bir de, *Rus Çarlık Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesinin* 1897 tarihli *Bülteni*'nde Albay Kartsev'in Rusça bir haritası vardır, ama bazı bakımlardan bu harita Sykes'inki kadar tam değildir). Son olarak, Minorsky'nin *İslâm Ansiklopedisinde* yayınladığı, çeşitli Kürt bölgeleriyle ilgili monografileri de anmak gerekir. Yine bu yazar, 1914'de Türkiye ve İran sınır tesbiti komisyonunda Rus komiseri sıfatıyla incelemek fırsatını bulduğu, Türk-İran sınırının her iki yanındaki Kürt aşiretleri üzerinde ayrıntılı ve değerli bilgiler verir. Ancak bu incelemeler, Rus Dışişleri Bakanlığının gizli «Malzemeler»i arasında yayınlanmıştır ve bu yüzden herkesin kolayca elde edebileceği belgeler değildir¹.

1) H.L. Robino (*Report on Kurdistan, 1911*) Ardalan aşiretlerine ait birçok listeler verir. Beyrut'ta çıkan Kürt gazetesi *Roja*

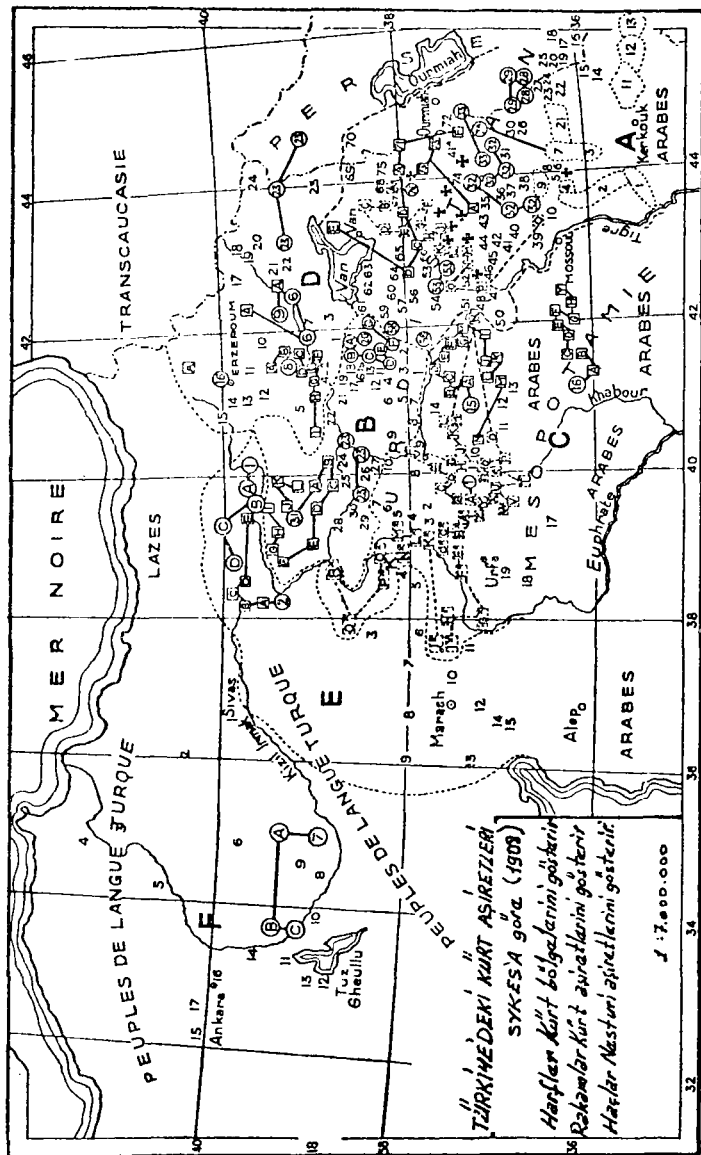
Bu kadar kabarık bir belge yığını, kısa bir biçimde de olsa özetlemek olanağı bulunmadığı için, bunlardaki bazı belirgin göze çarpıcı olguları, Soane'in kılavuzluğunda ana hatları içinde ortaya sermekle yetineceğiz; Soane'in söylediklerini de, gereğinde, başka kaynaklardan alınma bilgilerle tamamlayacak, ya da düzeltereğiz. (bak. Harita, 8)

A. ORTA KÜRDİSTAN (TÜRKİYE) AŞİRETLERİ

1. Hakkâri ve Bitlis

İlk önce, eski Kürdistan'ın merkezi olan Bitlis ve Hakkâri bölgesine (Yukarı Büyük Zap ile Dicle ve Cezire İbni Omar'a kadar Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge) bakarsak, Hakkâri aşiretini buluruz. Hakkâri aşiretinin derin hocaları kuzeyde Bayazid'e kadar yayılmışlar ve şehrin nüfusunu çoğunlukla bu aşiret oluşturmuştur; ayrıca bu şehir Ravanduz'a ve daha güneye prensler vermiştir. Diyarbekir'in 14. yüzyılda Timürlenk tarafından ele geçirilmesinden sonra Hakkâri bölgesine vali olarak Emir Kara Osman atanır. Bu dağlık ülkenin zor zaptedileceğini gören Kara Osman, buraya, Hakkâri'deki feodal klanla bir evlilik bağı kurarak sokulmaya çalışır. Böylelikle yöredeki aşiretleri kendisine yaklaştıran bu emir, Kürdistan'da Timur'un otoritesi zayıflayınca, görüşleri ve niyetleriyle gerçek bir Kürt haline gelir. Onun soyundan gelenler ise Hakkârinin eski klanına yeni bir par-

Nû'nun 1946 yılına ait 66. ve 68. sayılarında, «Naskirina Kurdistane» başlığı altında, Türkiye, Irak ve İrandaaki aşiretlerin tam listeleri yayınlanmış bulunmaktadır ve nihayet bu sonuncular da Tah-randa çıkan Bahtiyar gazetesinde özet halinde yer almıştır (Bak. Orient-Occident, CCLXXX, 15 haziran 1954, Fransızca Belgeler. Başbakanlık).

HARITA 8.-

laklık verirler, prens unvanını alırlar ve büyük bir tantana içinde Bitlis'te iktidarlarını kurup, otoritelerini 19. yüzyıla kadar sürdürürler.

Yukarıda Soane'in Hakkâri üzerine anlattıklarını aktarmış bulunuyoruz; ama şurasını belirtmek isteriz ki Şerefname'de anlatılanlar bunlardan tümüyle farklı olup, biz de Şerefname'yi tercih ediyoruz. Soane, Süleymaniye ve Ardelan Kürtleriyle daha güneydeki Kürtleri iyi tanıyordu; ama kuzey Kürtleri üzerindeki bilgileri bu kadar sağlam değildir. 1328'de Zengi Atabekleri tarafından Amâdiya'dan kövuşlarından sonra Yukarı Büyük Zap kıyısındaki Culâmerg'de [Çölemerik] oturan Hakkâri aşireti reisleri Abbasi soyundan geldikleri iddiasındaydılar. Bu sülâlenin Şerefname'de adı geçen ilk prensi İzzeddin Şir'dir. Bu bey, 1387'de Van kalesinde Timurlenge karşı direnmeye çalışmış, ama yerine Kara Osman adlı birinin geçirilmesi hiç bir şekilde sözkonusu olmamıştır (?). Hakkârinin bu ilk sülalesi Domboli aşireti tarafından devrilip mülkü elinden alınmıştır; ama sonra, Nesturilerin yardımıyla yeniden bir başka mahalli prens ailesi başa geçmiş ve Şembo unvanını almıştır. Kuzeyde bu ailenin iktidarı, merkezi Başkale olan Albak ilçesine kadar uzanıyordu. Bunların son temsilcisi olan Nurullah Beg, Türkler tarafından iktidardan atılıp mülkü elinden alınmış ve 1845'te Başkale, Halime Hanım adlı bir kadın tarafından Osmanlı makamlarına teslim edilmiştir.

Bitlis prensleri, soylarının İranlı Sasanî hanedanından geldiğini iddia ediyorlardı, oysa aşiretleri Ruzegi adını taşıyor ve 24 klandan oluşuyordu. Burada, daha önce de (VI. bölüm) belirttiğimiz üzere, feodal şefle aşireti birbirine karıştırmamak gerektiğine yeniden işaret edelim. Nitekim, bir feodal şef, Kürt,

kürtleşmiş, hatta hıristiyan unsurlardan oluşabilen birçok aşiret üzerinde hüküm sürer. Aşiret reisi olması yalnız kendi aşireti için söz konusudur; zaten, iktidarını yürütmesi için gereken silâhlı gücü de çoğu zaman bu aşiretten sağlar. Hatta kendisinin Kürt olmaması da mümkündür, örneğin yukarıda (VI. bölümde) gördüğümüz Erivan serdari gibi, bir Kacar da olabilir. Bitlis prenslerine gelince, bunlar Sarasbeg'ler adını taşımışlardır. Bu beyler, Bitlis'te gerçek bir feodal şatcaya sahip bulunuyorlar (bak. IV. bölüm) ve 20-25 bin atlıdan oluşan bir ordu toplayabiliyorlardı. Osmanlı Sultanı ve Şah, Bitlis'in Halep-Tebriz yolu üzerindeki stratejik durumu dolayısıyla bunlarla dost geçinmeye çalışıyorlardı. 17. yüzyılın sonundan beri, bu sülâleden gelen her yeni prens, Bab-ı Âli'ye usulen küçük bir hediye gönderiyordu (Bak. H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, cilt II, s. 191-192). Bu beyler öylesine güçlendiler ve aşiretlerle öylesine akıllıca anlaşmalar yaptılar ki Ceziret ibni Omar'da, Amadiya'da, Culâmerg'de ve Ravanduz'da begler ve prensler hep Hakkâri aşiretinden çıkar oldu. Soane, Amadiya ve Culâmerg için bu söylediklerinde belki haklıdır; ama Cezire ile Ravanduz, yerli prenslerle yönetilmiş ve bu prensler, hertürlü dış güçten bağımsız olarak, ulaşılmaz toprakları üzerindeki İran ve Türkiyenin egemenlik iddialarına kulak asmadan hükümlerini yürütmüşlerdir. Bu prenslerin otoritesi altında Bitlis, çok önemli bir merkez haline geldi. Bu aşiretin diğer Kürt toprakları üzerinde iktidarını genişletmesini, Sultan Selim'in Hakkârili bir Kürt olan parlak veziri İdrisi'nin nüfuzuna bağlamak gerekir.

2. Ermenistan'daki Kürt aşiretleri

Genel olarak düşünülürse, Türkiye'de feodal re-

İmin gerilemesinin ve Türk bey'lerinin gücünün azal-
masının Kürtler için yeni gedikler açtığına şüphe yok-
tur; ama daha özel olarak, Kürtlerin Ermenistan'a kit-
le halinde yerleşmesi, Türk hükümetinin kesin sonuç-
lu bir politik tasarrufu ile mümkün olmuştur. 1514'te
Çaldıran ovasındaki Türk zaferinden sonra İdrisi,
Heyderanlı'ları ve onlarla birleşmiş aşiretleri, Türki-
ye'nin İran ve Gürcistan'la olan yeni sınırlarını sa-
vunmaları için bu sınırlar boyunca kuzeyde Ermenis-
tan'a nakleder. Bu aşiretler, Türk devletinin hizme-
tinde bir çeşit devamlı milis meydana getirmeleri şart-
ıyla, vergiden bağışık tutulurlar. Ancak, 1829, 1854
ve 1877 savaşları sırasında, Kürtler kaypak bir tutum
gösterirler ve Türklerin kendilerine bağladıkları umut-
ları boşa çıkarırlar (Lynch, *adı geçen eser*, cilt II, s.
541-542). Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki Kürtle-
rin Ermenistan'a yerleşmesi o dönemden başlamıştır.
Ancak Minorsky'nin kanısınca, Kürtler kuzeye çok
daha önceki bir tarihe doğru yayılmışlardır¹. En baş-
ta göçebe oluşlarından, kısmen de, Hıristiyanlar üye-
rinde baskısını gösteren Müslümanlığın yandaşları
oluşlarından. Örneğin, ünlü Selâhaddin-i Eyyubi'nin
Ravend aşiretinden olan atalarının daha 10. yüzyılda
Erivan bölgesindeki Dwin yakınlarında göçebelik et-
mekte oldukları bilinmektedir. Şunu da hatırlatalım
ki Şerefname'ye göre, yukarıda gördüğümüz Rozegi
aşireti Bitlis'le Hazo'yu David adlı bir Gürcü prensi-
nin elinden almıştır. Aynı kaynağa göre, Bitlis'te Kürt
hanedanının kuruluşu 837'de olmuştur. Bu olayın, da-
ha geç bir tarihte meydana geldiğini kabul etsek bile,
en geç 10-11. yüzyıllarda olması gerekir. Böylece Kürt-
ler, Ermeni Krallığının bazı kısımlarını âzar azar ele

1) Özellikle 12. yüzyılda, yukarıda değindiğimiz Şaharmenler.

geçirmişlerdir; bu krallık da 11. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Demek ki Kürtlerin Ermenistanda oturdukları bir çok yerler kendi öz toprakları değildir; ama bu yüzyıllardan beri süregelen tarihsel bir süreçtir. Lynch'e göre, Ermenistandaki (Erzurum vilayetindeki) belli başlı Kürt aşiretleri şunlardır: Zireki, Cibranlı, Zirkanlı, Zılanlı, Hasananlı, Heyderanlı, Adamanlı, Sipkanlı ve Mamakanlı (bu Mamakanlıların Mami-konyan Ermeni aslından geldikleri ileri sürülmektedir). Rus yazarı Averianov aynı aşiret adlarını sayar ve ayrıca şunları ekler: Cemadanlı, Celali (ileri sürüldüğüne göre, bu aşiret de Kürtleşmiş Ermenilerden olup, Kotanlı, Soranlı, Saganlı, Hasananlı, Keçanmalı, Dutkanlı, Kapdekanlı ve Cinankanlı diye sekiz klanına ayrılmıştır), Kaskanlı, Şadeli, Bedeli, Korucan Kızılbaşları (Çarıklı, Balaban, Bal-Uşagi, Keçilan ve Lolanlı).

Bitlis prensleri, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda güçlerinin doruğuna ulaşmışlar ve, kimi zaman İranın ya da Türkiyenin az çok metbuluğunu tanıyarak, kimi zaman da bu devletlerin, ne bahaneyle olursa olsun işlerine karışmalarına izin vermeyerek, bağımsızlık içinde yaşamışlardır. Bu ailenin son prensi olan Şerif Bey, 19. yüzyılın ilk yarısında, Türkiye'nin Kürdistanı hükmüne baş eğdirmek için bütün çabasını harcadığı sırada, Türklere yıllarca karşı koymuştur. 1849'da esir edilen bu bey İstanbula sürgün edilmiş ve o zamandan bu yana Bitlis, bir Türk Valisiyle yönetilmiştir.

Hakkâriiler, böylece başkentlerinden yoksun kalmış olmalarına rağmen, yine de, günümüze değin (yani Kemalist rejimden önce) öz yurtlarının dağlık kesiminde kimsenin tedirgin edemediği güçlü ve tanınmış bir aşirettirler. Türkler, bu sınır bölgesinde onla-

rın sadıqlığına bel bağlayabilmek için, kendilerine karşı daha uzlaşıcı bir tavır takınmışlardır. Burada bir parantez açarak şurasını belirtelim ki Soane bütün bunları 1914-1918 Dünya Savaşından önce söylüyordu. O zamandan bu yana durumda değişiklikler olmuştur. 1. Dünya Savaşı sırasında bu sınır aşiretleri, Türkiyenin yanında kutsal cihada katılmışlar ve bölgedeki hıristiyan Nesturi aşiretleriyle savaşa tutuşup bunların yurtlarını yakıp yıkmışlardır. Savaşın bitiminden, 1925'den sonra gerçekleşebilen Türkiye-Irak sınırının tesbitine değin bu ihtilâflı bölgede durum bir hayli karışık olmuştur. Bugünse Türkiyenin politikası, yeri gelince söz konusu edeceğimiz gibi, artık Kürt bağlılığına güvenemez görünmektedir. Hakkâri'lerde, iktidara geçiş tarzına ilişkin ilgi çekici bir âdetten söz edilir. Eğer o yörenin hanı yönetimi yürütmekte ehil görülmezse, bir eşraf meclisi toplanır. Bu kurul durumu inceler ve eğer han'ın iktidardan indirilmesini onaylarsa, önüne bir çift çizme konur. Bunun anlamı, söz konusu kişinin bunları giyip toplantıyı terketmesi ve böylece başka birinin iktidara getirilmesine razı olması gerektiğidir. Ancak düşürülen hanın toprağı ve mülkü elinden alınmaz.

Hakkâri yakınlarında, Dersim¹ kasabasında (Harpur vilâyeti) Zaza Kürtleri vardır ki bunlar, haklarında yüzyıllardan beri kendi dağlarında oturmakta olduklarından başka bir şey bilinmeyen ayrı bir aşiret oluştururlar. Soane, bu konuda şunları söyler: Bu Zazaları ziyaret edemediğime çok üzülüyorum, çün-

1) Dersim üzerine şimdi elimizde, kitabını Türkçe yazdığı için özür dileyen Dersimli bir yazarın, konuyu sonuna kadar inceleyen bir eseri vardır: *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Vet Dr. M. Nuri Dersimi, Halep, 1952.

kü bunların lehçesi, Farsça ve Kürtçe ile aynı ari gruptan olmakla birlikte, ne birine, ne de ötekine benzer. Bunlar yukarı Dicle üzerinde otururlar. Gezinler bu aşiretten «ufak boylu garip bir yabancı kavimcik» diye söz ederler. Bunlardan benim rastladıklarım, gerçi ürkek, güvensiz davrandılar, ama bana her zaman rasladığımız tipte ufak boylu, mert ve çalışkan insanlar olarak göründüler; aralarında mavi gözlü, sarı saçlı olanların oranı da yüksekti.

B. GÜNEY KÜRDİSTAN (IRAK) AŞİRETLERİ

1. Bâbân'lar.

Türkiyenin kuzeydeki sınırlarını korumak için Ermenistanda uyguladığı sistem, (şimdi Irak'a dahil olan) güney Kürdistan Sultan IV. Murat tarafından ilhak edilmesinden sonra burada da uygulandı, ancak soydan geçme Kürt begleri, İstanbul Hükümetinin kendilerine beylik berati vermesiyle bölgede iktidarlarını yine sürdürdüler. Ama 18. yüzyıl başında, Şehrizar eyâleti adı verilen bu bölge (bak. II. bölüm) doğrudan doğruya Sultanın Irak genel valisinin egemenliği altına konuldu; bundan böyle, bu eyâlete bağlı altı sancağı oluşturan Kerkük, Erbil, Koy-Sancak, Karaçolan, Ravanduz ve Harir'deki Kürt beglerini bu kral naibi atadı. Bu beyler, Bab-ı Ali'den *miriman* rütbesini, hatta bir şeritli paşa unvanını alıyorlar ve Türklere gerek düşmanlarını geri püskürtmeleri için askeri yardımda bulunacaklarına, gerekse Irak eyâletindeki Türk birliklerinin yem ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayacaklarına söz veriyorlardı. Buna karşılık olarak da, Hükümete verilecek diğer bütün vergi ve resimlerden bağışık tutuldular. Kürdistanın bu ke-

siminde, daha özel olarak, Bebe ya da Bâbân aşiretin-
den söz edelim. Bu aşiret, Şerefname'de rastlanan
şimdi soyu tükenmiş Soran aşiretinin varisi olmuştur.
Baban'lar, adlarını, 1678'e doğru Türklere İranla müca-
delelerinde büyük hizmetler etmiş bulunan reisleri
Pişder'li Bebe Süleyman'dan almışlardır. Bu aileye
mensup beylerden biri olan İbrahim Paşa, 1786'da Me-
lik Hindi bucağının yerine bir kent kurdu, bu kente
Irak genel valisi Büyük Süleyman'ın şerefine Süley-
maniye adını verdi ve böylece burası, Baban'lar kla-
nına mensup beylerin ikametgâhı haline geldi. İstan-
bul Mebusan Meclisi üyesi olan, Jön-Türklerden İs-
mail Hakkı bey gibi, V. bölümde adı geçen Hamdi Bey
Baban da bu aileye mensuptu. Bu Hamdi Bey, ailesi
ve aşireti hakkında dikkate değer bir dizi belge top-
lamıştır. Burada üzülererek kaydetmek isterim ki bir-
kaç yıl yanımda sakladığım bu belgeler, daha sonra,
İngiliz Hükümetince el konulan mülkünü geri almak
için o günlerde Londra'da açtığı bir davayla uğraş-
makta olan Hamdi Bey tarafından geri istenmiştir. O
zamandan beri bu belgelerin ne olduğunu bilmiyo-
rum. Baban soyundan başka kimseler de, Bağdat Hü-
kümetinin çeşitli kabinelerinde üye olarak yer almış-
lardır.

2. Hemavend'ler¹.

Bu yörelerde bir de Hemavend federasyonu var-
dır. Bu aşiret, *başıbozuk* (düzensiz süvari) olarak
1877-1878 Türk-Rus savaşına etkin biçimde katılmış
ve Bazian (Çamçamal) bölgesinden kendisine toprak

1) «Hemavend» deyimine Pehlevî metinlerinde rastlanmakta-
dır.

verilerek ödüllendirilmiştir. Bu aşiret eşkiyalık eylemleriyle ünlüdür. Dickson bunlar hakkında şöyle der: «Kerkük'la Süleymaniye arasındaki yöre korkunç Hemavend Kürtlerinin bölgesidir. 200 tüfekli bu göçebe aşiretin gururu, kısrak, tüfek ve çapul dışında her şeye küçümsemeye bakmasındadır. Bunlar, bütün öbür Kürtlerin ve o çevrelerin kara belâsı olan vahşi bir kavimciktir». «Birkaç yıl önce (Dickson bunları 1910'da yazıyordu), Türk Hükümeti bu aşirete karşı bir cezalandırma hareketine girişti. Türk müfrezesinin uzun manevralarından sonra bunlardan birkaçı yakalanabildi ve Afrika Trablusuna sürüldü. Bu kişiler, reislerinden birinin bana gururla anlattığına göre, sürgün yerlerine varışlarından üç hafta sonra kaçmışlar ve ta oralardan İran sınırına dek yürüyerek gelmişler (Bak. VI. Bölüm). Bunlar, yarı Arap biçimi giyinirler, Araplar gibi kısraka binerler ve at ticareti yaparlar. Yüksek yaylalardaki Kürtlerse, bildiği üzere, yalnızca aygırlara binerler ve kısrakları binilmeye değer görmezler. Hemavendler yüzünden bu bölgede yolculuk tehlikeli bir iştir. Biz, yine de, bunların reislerinden birinin ve adamlarının beraberrinde bu bölgeye yolculuk ettik. Bu adamlar çok övünge idiler ve güçleriyle, kuvvetleriyle bizi etkilemeye çalışıyorlardı; ama gerçekte bunların silâhlı Çingenelelerden pek fazla bir üstünlükleri yoktur. Çadırları pis tir ve içlerinde bu bölgedeki zenginlerin sahip olduğu konforun pek azını bulabilirsiniz.»

C. İRAN KÜRDİSTANINDAKİ AŞİRETLER.

1. Mukri'ler.

Şimdi Türk topraklarını terkedip güney doğuya

doğru dönelim. Bu yönde, İrândaki Mukri ve Ardelan aşiretlerini buluruz. Urmiye gölünün güneyindeki bölgeyi kaplayan Mukri aşireti Kuzey Kürtlerinin güney dalını oluşturur. Mukriler, fonetiği ve grameri en iyi oturmuş görünen bir Kürt lehçesi konuşurlar. Bunlar kendi lehçelerinin en eski Kürt lehçesi olduğu iddiasındadırlar. Bu lehçenin eskiligi öbür lehçelerden fazla olmasa gerektir; ama eski biçimleri olduğu gibi korumakta olması, öbürleriyle yapılan kıyaslamada örnek sayılmasına olanak vermektedir¹.

Şehrizur Bebe'lerine akraba olan Mukri aşireti, 15. yüzyılda Seyfeddin adlı bir reisin yönetimi altında Sauc-Bulag bölgesinde ortaya çıkmıştır. Burada Cabuklu Türklerinden Deriyas (Şehrivan) kasabasını almış, sonra da Dola Barik, Ahteçi, El Tamur ve Sulduz kasabalarını işgal etmiştir. Seyfeddin'den sonraki dördüncü kuşakta, Emire beg, 1583'de Sultan III. Murat'tan, Urmiye gölünün doğusundaki Maraga'ya kadar Musul Şehrizur, Erbil yörelerini içine alan çok geniş bir arazinin yönetimini almıştı. Bu beyin oğlu Heyder Han zamanında Mukriler, egemenliklerini Maraga, Aceri ve Leylan kasabalarına, Miyandoab şehrine ve Maraga yakınlarındaki Saru-Kurgan tabyasına kadar yaymışlardı. Mukri hanları, Bâbâ-Emire veya Bâbâ-Miri adını taşıyan beş aileye ayrılırlar. Bunlarla birlikte, Mukri Kürdistanında, uzun zamandan beri yerleşik olan Debokri aşireti de yaşamakta olup, bu aşiret, daha sonra fatih olarak gelen Mukrilerin baş eğdirdiği ora yerlilerinin torunları olsa gerektir. Debokri adının da demukri'den türeme bir

1) Mukrilerdeki toprak rejimi Rawlinson tarafından anlatılmıştır (*Notes on a journey...*, J.R.G.S., 1841, X, 35-36): 1/15 Bâbâ Emire ailesi; 1/10 ağa; 1/5 ekici.

kelime olması imkânsız değildir (Bak. *Malzemeler*, s. 435 ve 465).

Mukri aşireti şimdi pek kalabalık değildir, ama özellikle batı ve güney-batıdaki komşu aşiretlerle birleşmiştir ve gerek adamlarının yiğitliği, gerekse başkentçikleri olan merak uyandırıcı Savc-Bulag'da yüz yıllardır hüküm süren serdarları ya da valilerinin güçlülüğü sayesinde büyük bir üne sahiptir. Şah Abbas da, Nadir Şah da, Feth Ali Şah da, savaş eylemlerinde hep Mukrilere güvenmişlerdi. Bu şahlardan en büyüğü olan birincisi, silâhlı kuvvetlerinin en büyük kesimini oluşturan Kürtlerden destek almış, birçok Kürtleri askeri yüksek kumanda mevkilerine getirmiş ve söylendiğine göre, özellikle batıdaki zaferlerinden bir çoğunu saflarındaki Kürtler sayesinde kazanmıştır. Nitekim, 1624'de böyle olmuş, Mukri Kürtlerinin çekirdeğini oluşturduğu Şah Abbas ordusu büyük bir savaşta Türkleri bozguna uğratmıştır. Bu aşiret, eşkiyalıklarıyla tanınmış Bilbâs aşiretine komşu olması nedeniyle her zaman savaşa hazır durumda bulunuyor, bazan da Bilbaslara karşı cezalandırma seferleriyle görevlendirildiği için bunlarla sık sık çarpışmak zorunda kalıyordu. Aslında Mukrilerle Bilbaslar kuşkusuz aynı kökendedirler ve aynı aşiretin sadece birer kolunu meydana getirirler. Nitekim Bilbaslar da, Mukriler de Bebe'lerle akraba olup aynı lehçeyi konuşurlar. Bilbaslar, İranda, Mangur, Pirân, Mamâş, ve Ocak-ka-Hıdri adlı kolları bulunan güçlü bir aşirettir (Bak. *Malzemeler*, s. 435-437).

Mukri reisleri arasında Budak Han'ın ayrıca büyük bir ünü vardır. Adaletinden dolayı kendisine İkinci Anuşirvan [Nuşirevan] adı verilmiştir (Bu Sasani kralı tarihe Adil adıyla geçmiştir). 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları arasında yaşamış olan bu

han, ilkönce, İrana bir kral (Kerim Han) veren Kürt Zend ailesinin davasını gütmüş, ama sonunda Kacarlar tarafından yenilmiştir. Ancak sonradan Kacarlarla birlik olmuş, bunlar da onu, Feth Ali Şah zamanında Mukri emiri olarak tanımışlardır. Mukrilerden başka kişiler de o dönemde Kacarların hizmetine girmişlerdir; bunlardan Mecid Han *serheng* rütbesini kazanmış, İsmail Ağa Debokri de İran Şahının sarayında yasavul olmuştur. Budak Han, iki kez Bilbaslara karşı girişilen cezalandırma seferlerine katılarak, İran veliahtı ve Azerbaycan genel valisi Abbas Mirza'nın gönderdiği hükümet birlikleriyle işbirliği etmiştir.

Kacarların tarihinde adı geçen bir başka Mukri reisi de, Baba-Miri ailesinden olup, Muhammed Şah ve Nasreddin Şah zamanında sivrilmiş bulunan serdar Aziz Handır. Bu reis, Budak Han'ın Kacarlarla uzlaşması sırasında Tebriz'e giden bazı Kürt soylularıyla birlikte ilk önce bu kentte kendini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bazı diplomatik (Herat görüşmeleriyle ilgili) ve idari (Şiraz'daki karışıklıklarla ilgili) görevlere getirilerek bunları başarıyla sonuçlandırmış ve Şah Nasreddin devrinin başında «acudanbaşı» rütbesiyle Tahran askeri valiliğine atanmıştır. Rus veliahtının Erivan'ı ziyareti sırasında, veliahta Şahın iyi dilek ve hediyelerini sunmak üzere yine Aziz Han gönderilmiştir. Erivan'a giderken yolu üzerindeki Zencan'da Bâbi (s) lerin isyanıyla uğraşmak zorunda kalmış ve gerekli tedbirleri almıştır. Dönüşünde Tebriz'e uğrayıp oradaki bir takım askeri işleri halletmiş ve Tahrana dönünce de Şahın emriyle, başkentteki güvenlik hizmetlerini düzenlemiştir. Bu hizmet, oğlu Ali Han'ın kumandası altında Savc-Bulag Mukrileri, Kerend Kelhurları ve Afşar'lar tarafın-

dan sağlanıyordu. Bunun ödülü olarak Aziz Han, İran ordusu başkomutanlığına atandı. Ancak daha sonra, Sadrazam Mirza Ağa Han'ın çevirdiği dolaplar yüzünden, İranda bağımsız bir Kürdistan kurmak için Ruslar ve İngilizlerle birleşip komplo tertiplemeyle suçlandı. Gözden düştü ve Bukan'daki mülküne çekildi. Tahrandaki «Çar-râhi Aziz Han» adlı bir yol kavşağı, bu başkentte onun anısını sürdürmektedir.

Soane, eski Pers'in büyük peygamberi Zerdüşt'ün doğduğu ve ilk kez vaaza başladığı yerin Mukri toprağında bulunduğunu da¹ kayda değer bulur. Şimdi Taht-ı Süleyman adıyla tanınan ilginç harabeler, Medya'nın başkenti eski Şiz şehrinin kalıntıları da burada, Mukri topraklarının kuzey kesiminde bulunmaktadır².

Bu harabeler, Sayin-Kala dolaylarındaki Afşarlar eyaletindedir. Burası, aynı zamanda Kuzey Ekbatan da denilen, Part'ların Antonius'u bozguna uğrattıkları bölgedir. Harabeler 9.000 ayaklık bir yükseklikte bulunmaktadır. Halk, Hazreti Süleyman'ın cinler ve divlerle (devlerle) çevrili sarayının burada bulunduğu inanır (Bak. I. bölümde Kürtlerin kökeni ile ilgili doğu efsaneleri). Efsaneye göre, Saba Kraliçesinin kuş kemiklerinden yapılma ve Taht-ı Belkis adı verilen şatosu da, 10.000 ayak yüksekliğindeki, buraya yakın bir dağ tepesindedir (Saba'nın yeri hakkındaki bir başka görüş de, bu yerin, Urmiye gölünün güney-batısında bulunan şimdiki Uşnu olduğu yolun-

1) Zerdüşt'ün doğup büyüdüğü yer hakkında bugün daha çok bu yerin doğu İran olduğu görüşü egemendir.

2) Bak. V. Minorsky, *Roman and Byzantine Campaigns in Atropotene* (BSOAS, cilt XI, kısım 2), özellikle 4. parag.; *The fire-temple of Shiz*.

dadır; bak. Bittner, adı geçen eser, VI. bölüm). Su var ki tarihsel açıdan Taht-ı Süleyman adının, 13. yüzyılda Kürdistanda hüküm süren Süleyman Şah Abu'dan gelmesi de mümkündür. Burası vaktiyle Medya'nın başkenti olmuş, Kurus, Krezüs'ün hazinelerini burada muhafaza etmişti (Bak. Wilson, İranlıların yaşamı ve âdetleri, s. 161)¹.

Bu yörelerle ilgili birçok efsane bilen Mukri'ler, bu efsaneleri, en halis Kürtlerin kendileri olduklarına birer kanıt olarak gösterirler. Ancak, bunların kendilerinde Med asıllı olduklarına ilişkin (Bak. I. bölüm, Minorsky'nin tezi) daha açık, ama farkında olmadıkları bir kanıt vardır ki bu da, Soane'in kanısınca, bizzat Zerdüş'tün konuştuğu Avesta diline en çok yaklaşan kendi dilleridir.

2. Beni-Ardelân'lar

Mukrilerin güney komşuları, çağımızda ünü daha yaygın olan ve İran tarihinde Mukrilerden daha parlak bir rol oynamış bulunan bir kavimcik oluştururlar. Bunlar Beni-Ardelan'lar adıyla anılmakta olup, başkentleri, İran'da öz Kürdistan diye bilinen eyaletteki Senneh adlı küçük ve şirin kenttir (Bak. II. bölüm). Bu Ardelan eyaletinde, geçmişinin 14. yüzyıla kadar çıktığı söylenen ve Ardelan'ın eski prenslerinden sonra gelen soylu ve çok yetenekli bir aile hüküm sürmüştür. Bu aile, soyunun, Hakkâri aşiretinin bir kolu olan Hasankeyf Kürtlerinden Selâhaddini Eyyu-

1) Bu bölgenin tarihi, son zamanlarda Sakkiz yakınındaki Ziyiye hazinesinin bulunuşundan bu yana zenginleşmiştir. (Bak. I. Bölümde sözü geçen Y. Godard'ın makalesi).

bi'ye¹ dayandığı iddiasındadır. Senneh çok eski bir şehirdir. Dolaylarında bulunan, çoğu Sasanî devrinden kalma bir yığın yazıt bunu gösterir. Senneh'in güney batısındaki bölge, yani Holwan, Zohâb ve bugünkü Kasr-ı Şirin, Sasanî krallarının ikametgâhları olmuştur. Eski Holwan'ın yıkıntıları Zohâb bölgesindeki Serpol yakınında bulunmaktadır. Bu ilçe İran - Irak sınırı boyunca uzanır; kuzey sınırı Sirvan ırmağı, güney sınırı Elvend ırmağıdır (Bak. II. bölüm). Sasaniler devrinde, Kasr-ı Şirin kurulup da Ferhad Bi-Su'ûn kayasına yazılar kazıdığı zamanlarda büyük bir Holwan şehri vardı. İ.Ö. 400 yıllarına doğru Holwan ve eyaleti, Şehrizur'a kadar uzanıyordu.

Ardelan hanları, birkaç yüzyıl boyunca tam bir bağımsızlık içinde hüküm sürdükten sonra, İran Şahlarından Ardelan valileri unvanını aldılar ve Ardelan bundan böyle Şahlara karşı her zaman kusursuz bir bağlılık gösterdi. Senneh klanına mensup hanların bağımsızlığı bu değişiklikten pek zarar görmedi, çünkü onlardan istenen tek itaat gösterisi bir miktar asker vermeleri idi ki, bunu da her zaman yerine getirmişlerdir. Tanınmış bir reis olan ve ünü bu bölgede günümüze değin canlı kalmış bulunan Amanullah Han'in oğlu Husrev han zamanına kadar Ardelan, Savaşlarda İran'la bir vassaldan çok bir müttefik ola-

1) Yanlış. Selâhaddin Eyyubi'nin aşireti Ravend ya da Ravadi olup, bu aşiretin asil yurdu Aras bölgesinin kuzeyi idi. Aşiret daha sonra güneye inmiştir. Selâhaddin'in erkek kardeşi Musul yakınındaki Tekrit'te yaşamıştır. Bu konuyu açıklığa kavuşturan son bir çözümleme çalışmasını V. Minorsky'ye borçluyuz; 1953'te Cambridge Üniversitesinin himayesi altında yayınlanan *Kafkasya Tarihi ile ilgili İncelemeler, III* adlı çalışmaları içindeki *Selâhaddin'in Tarihi-öncesi* başlıklı yazısı.

rak işbirliği etmek suretiyle bağımsızlığına hemen hiç dokundurmamıştır.

Çiçyanov tarafından Prens Çartoryisky'ye verilen, Vilçevsky'nin de değindiği (adı geçen eser, VI. bölüm) 29 ocak 1805 tarihli bir rapordan öğrendiğimize göre, bu valinin önemi, İran krallığı içinde hayli büyüktü. «İrânın, kendisini meydana getiren ve doğru olan doğruya Şahların keyfi yönetimine bağlı bulunan hanlıklar ve beğlerbeği mülkleri dışında, yöneticilerine İran dilinde «vali» adı verilen dört genel eyaleti vardır: Arabistan, Gürcistan (Gürcistan krallığı), Luristan ve Kürdistan. Türk topraklarına ve Bayazid'e komşu olan bölgeler bu Kürdistan eyaletine ait olup, şimdi Kürtlerin oturduğu Bayazid de vaktiyle Kürdistan valisine bağlıydı. Sözü geçen dört valinin Şahların sarayında birtakım unvanları ve görevleri vardı. Bu valilerin Şahın Ardebil'de taç giymesi sırasında yerine getirdikleri bu görevler şunlardır: Arabistan valisi *ciga* denen serpuş tüyünü, Gürcistan valisi kılıcı, Luristan valisi tacı, Kürdistan valisi de kılıcı taşımaya yarayan, elmasla süslü iki omuz şeridini tutmak zorundaydı.

Öyleki bu yüksek makam sahibi kişilerden biri tarafından tanınmazsa Şah taç giyemez. Valiler, Şahın yokluğunda han unvanları verebilmek ve hanlıklar kurabilmek gibi üstün bir hakka sahiptirler. Bu hakkı kıdemliliğe göre kullanırlar, yani ilk önce Arabistan valisi gelir, ondan sonra Gürcistan, üçüncü ve dördüncü olarak da Luristan ve Kürdistan valileri gelir. Yaşça büyükleri sağken daha küçük olanlar bu hakka sahip değillerdir.

Bu küçük krallık, yüzyıllar boyunca, daha güçsüz olan bütün eyaletleri ve aşiretleri kendisine katarak, gücünü Cafların, Mukrilerin ve Ravanduz prensleri-

nin sınırlarına kadar genişletmiştir. Bu eyaletler şunlardır: Cvanru, Aorâmân, Merivân, Bâneh, Sakkiz ve Hasanâbâd ve Ispandâbâd ilçeleri. Bugün bunların hepsi Ardelan içinde olup Senneh ya da Senenduc eyaletinin ilçelerini (*bölük*) oluşturmaktadırlar. İran Aoraman'ı iki kısma ayırır: Zohâb'ın doğusundaki Şahu dağlarının devamı olan karla kaplı büyük sıradağın doğusunda bulunan Aoraman-ı Taht ve sıradağın batı (Irak tarafındaki) yamaçlarında bulunan Aoraman-ı Luhun. Merivan ilçesi daha doğuda olup Zeribar gölünün su ayrımı çizgisinin ötesindedir. Doğuda bu ilçe İmam dağlarıyla ayrılan iki vadi oluşur; batıda ise iki vadi birleşerek Zeribar gölünün çevresini saran bir ova meydana getirir (*Malzemeler*).

Bu ilçeler arasında Aoraman en ilginçidir. Bu eyaletçik, aslında bağımsız olup, kendi reisleri olan ve İran'ın ulusal kahramanı Rüstem'in torunları olduğunu iddia eden mağrur bir ailenin yönetimine bırakılmıştı. Bu yöre halkı ayrı bir dil konuşur ve kendisine Kürt değil, Aorami adını verir. Gerçekten de, dilleri ve diğer özelliklerine bakılırsa, Aoramilerin halis Kürt sayılmaları olanaksız gözüktür. Gurân'lar gibi bunlar da diğer İran kavimlerinden birinin kalıntılarından ibaret görünürler (Bak. *Malzemeler* ve VI. bölümdeki Gurânlarla ilgili kısım).

Bu Aoramiler, dağların düğüm oluşturdukları bir noktada, dört yanları sağlam doğal duvarlarla korunmuş halde yaşarlar. Yurtları kadar görünüşleri ve karakterleri de apayrıdır.

Efsanelerine göre, Med kralı Darius, bunların atası olan Aoram'ı, Kuzey İran'ın Demâvend taraflarındaki yurdundan kovmuştur; Aoram, erkek kardeşi Kandul'la birlikte Medya'ya kaçarak bu ücra dağlarda

bir sığınak bulmuş ve burada yerleşip Aorami aşiretini meydana getirmiştir.

Ardelan hanları, üstünlük kazandıkları dönemde, Aoramileri kovmaya ve hüküm altına almaya çalışmışlar, ama başaramamışlardır. O kadar ki sınırın her iki boyunda da yaşayan aşiretler içinde Aoramî aşireti, bugün de (1914), kimseden çekinmeden dağlarının yamaçlarını hâlâ özgürce seyredabilen tek aşirettir, çünkü bunların reisi Ali Şah bugüne değin Aoram şatosunda, adı dışında her yönden bağımsız kalmıştır.

Aoraman'ın kuzeyindeki Merivan ve Bâneh kasabaları, kendi bey ve hanlarının otoritesi altında kalıyorlar ve salt Kürt olduklarından, üstelik pek güçlü de olmadıklarından, hiçbir zaman Aoraman kadar baş derdi olmuyorlardı. Merivan begleri, bugün de olduğu gibi, Aoraman yöneticileriyle her zaman savaşıyorlardı; ama Ardelan ailesine karşı -bu aile her zamanki otoritesini koruduğu sürece- hep tam bir itaat göstermişlerdir.

Senneh sarayı 19. yüzyıla kadar varlığını korumuş olup, hanları arasından en tanınmış da herhalde Amanullah Han'dır. 19. yüzyılın ilk yirmi yılında Ardelan valisi olan bu adam, küçük başkentine bir payitaht havası vermeye özendi.

Kacar aşireti İran tahtını ele geçirmeye çalıştığı zaman, Senneh ailesi kaderini bu aşirete bağlayıp onunla bir dostluk ve ittifak anlaşması yaptı. Böylece Kacar hanedanına açıkça bağlılık gösteren bu aile, sözüne sadık kaldı ve talihsiz Lutf Ali Han Zend'le yapılan savaşlarda silâhli destek sağladı; Lutf Ali Han'ın bozguna uğrayıp ölmesi tahtı Kacarların elinde bıraktı.

Amanullah'ın oğlu Husrev Han, Feth Ali Şah'ın kızı Veliye Hanım'la evlendi. Enerjik bir karaktere

sahip olan bu kadın, kocasının ölümünden sonra yönetimin dizginlerini elinde tutmaya devam etti. Yerine geçen Golâm Şah han (1865), Ardelan'ın son valisi oldu. Bu hanın ölümünden sonra Nasreddin Şah, akrabalık ve hükümdarlık haklarını kullanıp, valiliğe varis olacaklar için öyle şartlar öne sürdü ki iş askıda kaldı. Bu arada genç hanlar bir karar verilmesini beklerlerken, Şah, hiç umulmadık bir anda Kürdistan valiliğine enerjik bir adam olan amcası Mu'tamedüdevle'yi getirdi. Ardelan halkı, daha önce de başında bir Kacar prensesini görmeye alışmış bulunduğundan, ayrıca yerli hanedan da nüfuzunu büyük ölçüde yitirmiş ve çöküntü dönemine girmiş olduğundan, bu duruma fazla bir direnme göstermedi. Böylelikle Mu'tamedüdevle Senneh'de durumunu kolayca sağlamlaştırdı. Ama Aoraman'a doğru dönünce, orada çok farklı bir durumla karşılaştı. Zaten eskiden Ardelan hanedanına da kolay kolay başegmeyen Aoramiler, İran'a tâbi olmanın, yaşama tarzlarına yaradılışlarının hiç de götüremeyeceği birtakım ağır koşullar yükleyeceği kanısına vardılar.

Bu yüzden Mu'tamedüdevle, Aoraman sultanı Hasan Han'ı ancak uzun ve çetin bir mücadele sonunda itaat altına alabildi; hatta bu sonuca ulaştığı zaman bile, bu aşiret kendisini o denli saydırdı ki yöneticilik yetkisi Hasan Han'ın oğluyla kardeşine verildi.

Bugün (1914), Aoraman'ın bir kısmı Türkiye (şimdi Irak) topraklarında, daha büyük olan öbür kısmı da İran topraklarında bulunmaktadır. Bunların yöneticileri, her ne kadar yer yer ismen bu devletlere bağımlı iseler de, niyetleri ve eylemlerinde bağımsız kalmaktadırlar; hele İran Aoramilerinden Ali Şah kimseye kulak asmamaktadır. Soane'in bu satırları yazdığı tarihte vergileri toplamak ve işleri bir düzene sokmak

İçin bu Ali Şah'a karşı Senneh'ten bir sefer tertiplenmişti. Pehlevi rejiminde ise Aoraman artık serkeşlik heveslerine kapılmamaktadır.

Ardelan ailesi, iktidarı kaybetmiş olmakla birlikte, ününü yine sürdürmekte ve İran Hükümetinin himayesi altında mevkiini korumaktadır. 1917'de, ailenin büyüğü ve çok kültürlü seçkin bir kişi olan ihtiyar Fahrülmülk, Arabistan bölgesinde Şuster ve Dizful valisi idi ve kendisinin 25 yaşında bir varisi vardı.»

Senneh'in Soane tarafından özetlenen mahalli tarihi üzerindeki bu toplu bakış göstermektedir ki Türkiye'de (Bitlis, Cezire, Amadiye, Ravanduz vb.) olduğu gibi İran'da da, bazı Kürt aileleri, kendilerine, merkezi iktidara bağımlılığı çoğu zaman sadece isimde kalan gerçek prenslikler yaratabiliyorlardı. Şerefname'den Bitlis prensliğinin iç yaşamını ve dış eylemlerini çok iyi öğrenmekteyiz. Bu kaynak, Ardelan'a da birkaç sayfa ayırmıştır; ayrıca ben de, Ardelan hakkında, bir İran elyazmasına dayanan özet bir kronik yayınlamış bulunuyorum (*Revue du Monde musulman*). Aynı konu Paris'teki Milli Kütüphane'de bulunan bir başka İran elyazmasında da ele alınmıştır. Bu elyazmalarını karşılaştırdıktan sonra gördüğüm gibi, iki metin arasında anahatları bakımından pek fark yoktur. H.L. Rabino da, daha önce sözü geçen gizli raporunda, Senneh tarihinin yoğun bir özetini verir.

3. Caf'lar

Şimdi yönümüzü, bütün güney Kürdistan'da amansız ve yaman savaşılar diye ün salmış Caf'lara çevirelim. Soane, Ardelan'a komşu olan bu aşiretin tarihi hakkında şimdiye kadar hemen hiç birşey bilin-

mediğini söyler ve Kürdistan'ın en güney ucundaki Kızıl Rubat'ta oturan, aşiretin yönetici ailesine mensup Muhammed Ali Beg Puştamal'ın yetkili sözlerine göre bu tarihi şöyle anlatır:

Bu aşiret, 1700 yıllarına kadar, Ardelan'ın yukarıda sözü geçen eyaletlerinden biri olan ve Ardelan valilerinin otoritesi altında bulunan Cuanru'da oturduğuna inanır. Bu tarihte ise, Ardelan valileri, ister çok verimli Cuanru eyaletine göz diktiklerinden, ister Caf'ların gittikçe büyüyen gücünden ürktüklerinden ötürü, bu eyaletin yönetiminde otoritelerini pekiştirmeye çalıştılar. Ne türlü olursa olsun, şurası belli ki, aralarında bir savaş koptu ve bir çarpışmada Caf reisiyle kardeşi ve oğlu esir düşüp öldürüldü; aşiretin öbür reisleri ise Süleymaniye Kürt paşasının himayesiyle kaçtılar; yalnız, doğdukları toprağa bağlılıkları istilâcılara karşı olan kinlerinden daha ağır basan birkaç küçük aşiret yerlerinde kaldılar. Ancak bu aşiretler arasından da bazı kollar, özellikle Kadir Mir Vaysi'ler, Tayşay'lar, Kalkani'ler, Yusif Yâr Ahmedi'ler, Kuyik'ler, Nirci'ler ve Gurgkayışlar, kibirli Ardelan valilerinin sultasına katlanamadıklarından, Gurân'ların yanına sığındılar ve onların adını aldılar, öyleki şimdi bunlara Caf-Guran'lar denilmektedir.

Süleymaniye'nin Kürt paşası Caf reislerini himayesine aldı ve Caf klanlarının, ilkbahar ve sonbahar aylarında şimdi işgal etmekte oldukları güzergâhlar boyunca, yani kuzeyde Pencvin'e doğru, güneyde ise Kızıl Rubat ve Hanekin'e kadar göçebelik etmelerine izin verdi. Bu klanlar böylece Türk uyruğu (bugün Irak uyruğu) oldular ve şimdiye kadar da öyle kalmışlardır. Bu büyük aşiretin (ya da aşiretler konfederasyonunun) nüfusu aşağı yukarı 100.000'dir ve bugün

(1914), reisleri olan Mahmud paşa, birkaç saatte 4000 atlı toparlayabileceğini söylemektedir.

Caflar, kışın Sirvân ırmağının batısında, Hane-kin-Karatepe-Salâhiye hattı ile Karadağlar arasında, ayrıca Şemirân'da ve Şehrizur ovasında yaşarlar. Bir kısmı (aşağı yukarı 2000 aile) yerleşiktir, bir kısmı da (aşağı yukarı 8000 aile) yarı göçebe olup, baharda ku-zeyde Senneh'e, güneyde ise Sakkiz'e kadar göçerler. Bunlardan, 300 yıl kadar önce Cuanru'dan Sirvan ırmağı havzasına ilk göç eden kişi, Zahir beg adında bir bey oldu. Ondan sonra başkaları da göç etmiş ve daha 1638'e doğru Caflar, Padişah IV. Murada Bağdadın zaptında yardım etmişlerdi; ödül olarak da aralarında pek sevilmeyen Muradiler unvanını aldılar. Cuanru eyaletinde bunlardan 4000 kadar aile kaldı ve aşağı yukarı 1500 aile Guranlar arasına yerleşti (*Malzeme-ler*, s. 193-196).

Iran Gezileri ve Maceraları adlı kitabında J.P. Ferrier (1845), bize, buraya tam uygun düşecek, ger-çekleri canlı olarak yansıtan birkaç gözlem sunmak-tadır.

Örneğin, Hanekin kervansarayını anlatırken şöyle demektedir: «Burada her zaman, civardaki ka-sabaların yağmacı halkından oluşan telâşlı bir kala-balık itişir durur... Bu kalabalıkta Caf, Sincavi'yi dir-sekler, Bilber (?), Bahtiyari ve Lur'la yanyana bulu-nur». Ferrier, aşiretlerin adları ve ırksal kökenleri üze-rinde yanılabilir (Caflara... Araplar denilmektedir), ama şöyle demekle çok doğru bir gözlemde bulunmak-tadır: «Bu adamların, silâhlarının gösterişliliği ve gü-zelliği ile garip bir tezat meydana getiren yırtık pırtık elbiselerini sırtlarında öyle bir soylulukla taşıyışları vardır ki seyretmekten usanmazsınız. Üstündeki pırtı-ların tümünü satılığa çıkarsanız on metelik etmeye-

cek haydudun biri, çok pahalı bir tüfeğin sahibidir».

Ferrier, bir İran süvari kumandanının Caf aşireti üzerine haksız bir saldırısını da anlatır; kumandanın «bundaki amacının da, onlardan bir vurgun yapıp kendi kesesini doldurmak ve Şaha uydurma bir rapor göndererek onu, yiğit, gayretli ve akıllı bir bende olduğuna inandırmak» olduğunu ekler. Oysa Caflar, vergilerini eksiksiz ödemişlerdir; «yalnız, Şah Abbas han (söz konusu kumandan) ikinci kez vergi alıp bunu cebine indirmek istediği için, adamın bu garip isteklerini reddetmişlerdi» (s. 25-28).

1909 sonbaharında ölen son Caf reislerinden Osman paşa, aşireti güçlendirdi ve valilerin sarayına nazırlar vermiş eski bir Ardelan ailesinden Adile Hanımla (bak. V. bölüm) evlenerek aşiretinin refahını artırdı. Bu hareketi Türklerde hoşnutsuzluk, İranlılarda minnettarlık yarattı; İranlılar kendisine bir şeref unvanı ve kılıcı vererek İran uyruklu bir kadını eş seçmesini takdirle karşıladılar.

Caf paşaları, onurlu ve kibirli, az konuşan adamlardır, ama çok çabuk harekete geçerler. Son yüz yıl boyunca öylesine çabuk ve kesin tedbirler almışlardır ki aşiret içinde az önce anlattığımız ilk bölünmeden sonra başka bölünme olmadı. Büyük Kürt aşiretleri arasında Caflar, belki de iç dengesini korumasını bilen tek aşirettir; öyle ki çeşitli kolların reislerinin anlaşmalı hareket etmesi sayesinde bu aşiret gelişti, daha çok refah ve güç kazandı.

Gerçekten de, Kürt yaşamının daha önce de işaret ettiğimiz karakteristik bir niteliği vardır ki Türkiyeyi ve İranı büyük Kürt istilâlarından korumuştur, yoksa durum başka türlü olurdu: Bu nitelik, aşiretlerin kendi aralarında barış içinde yaşayamamalarıdır.

Aslında bu nitelik, dünyanın her yanındaki öbür dağlı kavimlerin de oldukça genel bir karakteristiğidir.

Soane bundan sonra Guranlardan söz eder (Bak. VI. bölüm).

Bütün Kürt aşiretleri arasında Guranlar, batı İran ve güney Kürdistan'da gezginlerin dikkatini en çok çeken aşiret olduğundan, belki de en tanınmışıdır. Bütün Guranlar, Caflarla birlikte aşağı yukarı 10.000 aileden oluşur. Kışın Zohâb ovasında ve bu ovanın güneyinde yaşarlar, yazınsa Ricâb ve Mâhideşt'te Serpul'dan Kerind'e uzanırlar. Bu aşiretin oluşumunda Kelhur'ların da payı olsa gerektir, çünkü Kelhurlar, genellikle yerleşik tarımcı halka verilen Gurân adını benimsemişlerdir (*Malzemeler*, s. 183-184).

Ancak Soane, bu aşiretin etnolojik bir incelemesi yapılırsa, Guranların belki de Kürt olmayıp daha çok İranlı ya da Lor olduklarının ortaya çıkacağı kanısındadır. Kürdistanı Luristandan ayıran sınır boyunca ne Kürt, ne de Lor olan birçok aşiret vardır ki bunların konuştuğu lehçede eski Fars dili olan Tacik dilinin bir kalıntısı yaşamaktadır¹.

Bugün mevcut bir görüşe göre, vaktiyle bu ülkede Guran adı verilen ve söz konusu lehçeyi konuşmuş olan yerleşik bir halk oturmuştur; günümüzde Aoraman, Kandule ve Rijo'daki yerleşik aşiretler de birkaç ayırım dışında aynı lehçeyi kullanmaktadırlar. Vaktiyle Ardelan ailesinin klasik dili olan bu dil, şimdi de öyledir; Senneh ve dolaylarında bol bol yazılmış ve yazılmakta olan şiirlerde de yine bu dil kullanılmaktadır. Şimdi «Aorâmi» ya da «Şehrizuri» denilen ve

1) Bak. ayrıca O. Mann-Hadank, *Mundarten der Guran*, 1930. Tacik dili, Soane'in dediği gibi, eski Farsça olmayıp bugünkü Sovyet Tacikistan'ında konuşulan İran lehçelerinden biridir (B.N.).

Kürtçeden ayrı olan bu dil, son zamanlarda O. Mann ve Benediksen tarafından incelenmiştir. Guran lehçesi ailesine mensup görünmektedir. Eskiliği bugünkü Farsçayı geçmez (*Malzemeler*, s. 356). Durum şudur ki yerleşik Guranların çoğu hâlâ bu dili kullanırlar, göçebe kesimse salt Kürtçe olan bir dil konuşur; bunun nedeni de, birtakım şartlar yüzünden bazı küçük Caf ve Kelhur aşiretlerinin Guranlara sığınmak ve onların adını almak zorunda kalmalarıdır.

«Sultanlar» ailesinin yönetimindeki başta gelen aşiret çok eskidir ve doğrudan doğruya Behram Gur'un soyundan geldiğini iddia eder. Bu Behram Gur, bindiği üzere, İran Sasaniler hanedanından bir kraldı ve 420-440 arasında hüküm sürmüştü. *Gur* Farsçada «yaban eşiği» anlamına gelir. Behram Gur da ünlü bir avcı olduğundan, İran şairi Ömer Hayyam (1040-1123) şu dördlüğü yazmıştı:

«Behram ki ömrünce gurlar avladı -Gör şimdi onu da bir gur avlamış» (Farsçada *gur*, mezar, çukur anlamına da gelir).

Nitekim Behram, bir yaban eşiği avında üstü açık bir kuyuya düşerek ölmüştür.

163'dan sonra, Türkiye ile İran daha kesin bir sınır andlaşması imzaladıkları ve Caflarla öteki aşiretler de onlara katıldıkları zaman, Guranlar yönetimi, Kerind'in kuzey doğusuyla Dalahu dağlarının güney doğusunda bulunan (*Malzemeler*, s. 166) başkentleri Gahvare'den, yönetimi büyük bir otorite ile yürüttüler ve destansı koşuklarıyla şiirlerinin ününü her yana yaydılar, öyle ki bundan ötürü Kürtler bazı şiir türleri için *guran* adını kullanırlar.

Ancak, şu son zamanlarda Guranlar, bu aşiret reislerinin zayıflığı yüzünden otoritelerini yitirdiler ve eylem alanını Kelhur aşiretine bırakarak tamamiyle

silindiler. Şimdi bu Kelhur aşireti, tek bir soy adı altında birleşmiş küçük aşiretlerden oluşma sağlam bir topluluk meydana getirmekte ve böylece en kuvvetli döneminde bulunmaktadır.

4. Kelhurlar.

Yüzyıllardan beri Kelhurlar, İran Kürdistanının sınıra doğru ve Kermanshah yönündeki en güney ucunda oturmaktadırlar. Yerleşik ve göçebe olan Kelhurların 25 kolu vardır. Bu kollardan bazıları kış yaz sürekli yerleşme merkezlerinde oturmakta, bazıları da, yoksullaştıklarından, hayvanlarını da, topraklarını da kaybetmiş bulunmakta ve çobanlık, uşaklık (*nowker*), ortakçılık gibi işler görmektedirler. Kelhurlardaki kollarin çoğunluğu göçebe bir hayat sürer ve hayvancılıkla uğraşırlar. Bu durum onları normal yıllarda buğday üretmekten alıkoymaz, hem de o miktarda ki bunun aşağı yukarı üçte birini Kermanshah'a sürerler. Ayrıca bir kazanç yolları da, Bağdat'tan Kermanshah'a kadar topraklarından geçen kervanlardır; Kelhurlar bunun için 21 karakol kurmuşlardır ve her karakoldaki bekçiler (*kara-surân*) yük başına bir kran alırlar. Bunların 1. Dünya Savaşından önce reisleri Davud Han'dı. Büyük bir otorite sahibi olan bu adam, basit bir işportacı iken aşiretin başına geçmesini bildi ve Guranların otoritesini ellerinden aldıktan, bazı küçük aşiretlere, örneğin Sencabi'lere de tamamiyle başverdirdikten sonra, bütün yörenin mutlak hâkimi oldu. Ayrıca, evlenme yoluyla soylu ailelere, örneğin Poştikuh valileri ailesine akraba oldu. Gilân kentini güzel yapılarla donattı ve meyva bahçeleri kurdu. 1912 haziranında, tahtta hak iddia eden Kacar prensi Salaruddevle'nin tarafından, Ferman Fermâ'nın hükümet kuv-

vetlerine karşı çarpışırken Sahne'de öldürüldü (*Malzemeler*, s. 162-166).

Sencabilerin göçünün canlı bir tablosunu yine Ferrier çizmekte (s. 30-31) ve İranlıların bir davranışından şu sözlerle acı acı yakınmaktadır: «Çığ gibi inen İranlılar, bu yoğun kitleye çarparak birçok hayvanı uçurumlara yuvarlamışlardı. Körpecik kuzular, atlar ve danalar bu kayalardan bazalarına takılmıştı; bu hayvancıkları böyle, boşlukta bir süre yuvarlandıktan sonra, paramparça olmuş görmek içler acısıydı». Ama Ferrier'in kervan arkadaşı Molla Ali bu davranış tarzını doğal bulmuştu: «Bu milletin ancak adı müslümandır, çünkü bunlar ne namaz kılarlar, ne abdest alırlar, ne oruç tutarlar; mollalara da aşar falan vermezler. Benim inancıma göre, bunların topunu kesmek Allah ve Peygamber nezdinde büyük sevap olur...»

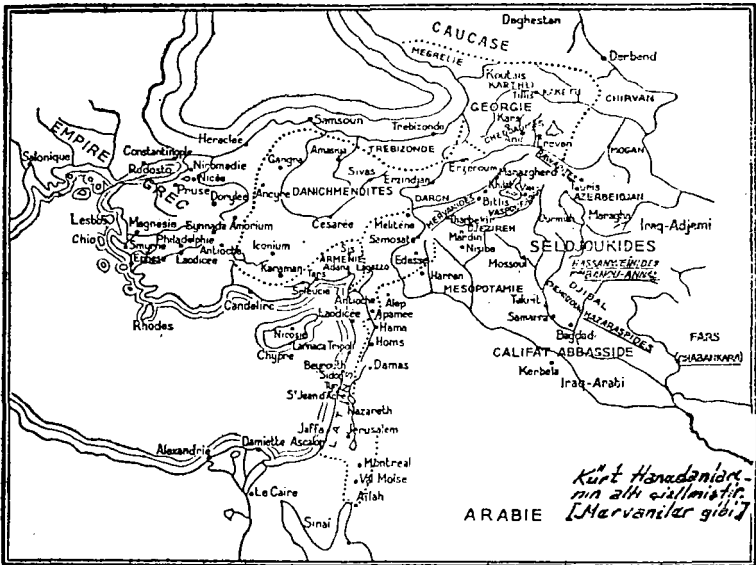
Kelhurlara gelince, bunların bugünkü durumu, Yarbay A.R. Pitt tarafından *Daily Telegraph* gazetesinin 28 eylül 1946 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede anlatılmaktadır. Bu makalede «Gerek geçmiş ve şimdiki İran hükümet yetkililerinin yaptığı baskı ve zorla el koyma eylemleri yüzünden, gerekse Kermansah'taki rakip ailelerin ve meteliğine kıyamaz toprak sahiplerinin dolapları yüzünden, köylü kitlesi çok yoksullaşmış ve bugünkü ekonomik durumu alabildiğine kötüleşmiştir» denilmektedir. Bu makalede aynı zamanda, bu aşiretin reisi Abbas Han'ın da sözü edilmektedir. Diğer birçok aşiret reisleri gibi, o da, aşiret halinde yaşayan hanların otoritesini kırmaya ve onları merkezi hükümetin otoritesine boyun eğdirmeye çalışan Rıza Şah tarafından 1926'da hapse atılmıştı. 1941'de salıverildikten sonra, 1944'te kendisini Kermansah milletvekili seçtirmeyi becerdi. Aşiret-

lerin 1946 sonbaharında Tahran'a karşı giriştikleri hareket sırasında Abbas Han'ın da belli bir rolü olmuştur. (Bak. *Orient-Occident*, 15 ekim 1946, sayı 722, *La Documentation française*).

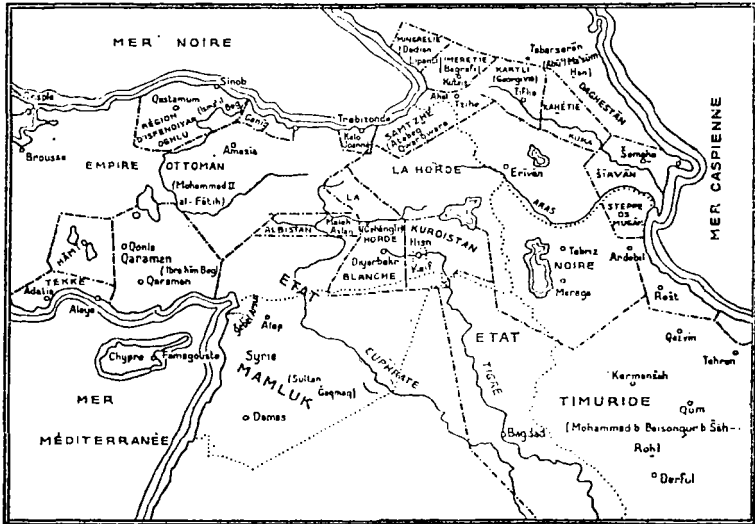
Yukarıdaki sayfalar, okuyucuya, Türkiye ve İran'daki birkaç büyük Kürt aşiretinin kaderi üzerine hızlıca bir göz atma olanağını vermiştir. Kürt ulusal hareketine ayırdığım bir bölümde, burada şöyle bir değinip geçtiğimiz bazı noktalara yeniden döneceğim; ama şimdiden okuyucuyu uyarmalıyım ki 1. Dünya Savaşının ertesinde Ön Asya'daki siyasal durumu çok hızlı bir gelişim göstermesi nedeniyle, Kürt aşiretlerinin statüsü de derin değişikliklere uğramıştır. Özellikle Türkiye ve İran'da hükümet otoritesi o ölçülerde artmıştır ki bütün bağımsızlık hevesleri çok şiddetli misillemelerle karşılaşmıştır. İran'da çok iyi gördüğümüz üzere, 1. Dünya Savaşı ertesinde Şekkak aşiretinin reisi İsmail Ağa Simko, İlk önce şartların elverişliliği sayesinde otoritesini Urmiye gölüyle Türk sınırı arasındaki bütün bölgeye yaymayı başarmış, ama sonunda yenilgiye uğrayıp kaçmış ve 1922'de Uşnu dolaylarında öldürülmüştür. İngilizler de, Irak'a yerleşirken, Kürtlerle uğraşmak, özellikle kendini «Kürdistan Padişahı» ilân eden Mahmut Paşa adlı biriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu girişim gibi, Musul'un kuzeyinde Barzan Şeyhi'nin giriştiği bir ayaklanma da bastırılmıştır. Türkiye'de ise Şeyh Sait 1925'te bir isyan hareketi başlatmış, ama bu da, aynı ülkede birkaç kez daha çıkan diğer Kürt ayaklanmaları gibi, başarısızlığa uğramıştır. Ben bunlardan herhangi bir sonuç çıkarmak istemiyorum; sadece sunu kaydetmek istiyorum ki Kürtlerdeki aşiret ve feodalite yaşamının belli bir dönemi kesin olarak tarihe karışmış görünmektedir; köhnemiş Osmanlı imparatorlu-

ğunda ve Kacarların anarşik İran'ında bu yaşamı el-
verişli kılan ortam artık kalmamıştır; Doğu, modern-
leşip dönüşüme uğramakta ve gözlerimiz önünde, ilgi-
li bütün milliyetlerden büyük bir uyum çabası ve se-
bat isteyen yeni bir siyasal gelişim evresine girmektedir. Kürtler 1914-1918'de Kutsal Cihad'a katılmakla hiç-
bir şey kazanmadılar. Önderlerinin şimdi, herhangi
bir tarafa katılmadan önce çok iyi düşünmeleri gere-
kir.

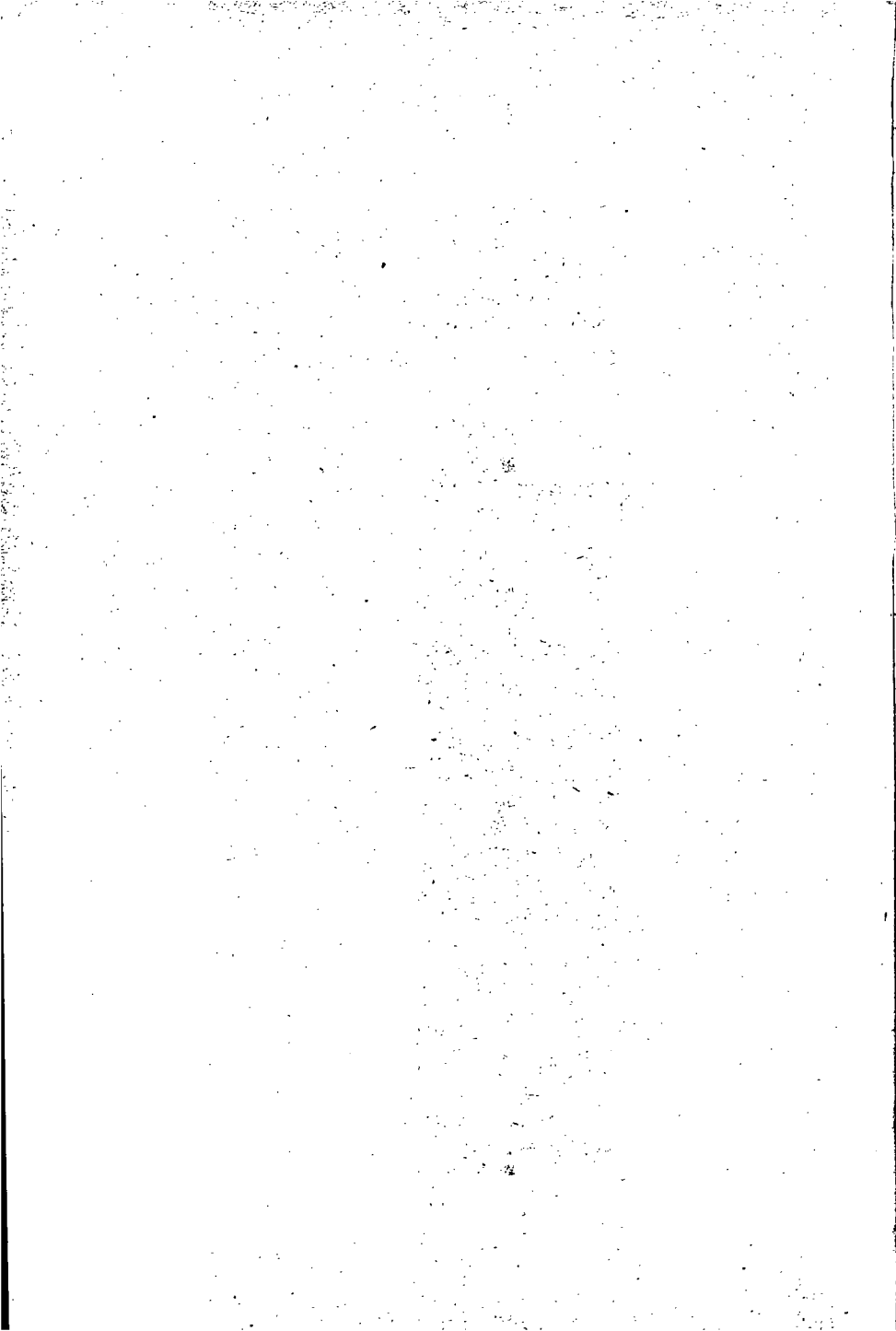
NOT. Yukardaki açıklamalarda, Soane'nin anlat-
tığı 1914 dönemi göz önünde tutulmalıdır.

HARITA 9. — XII. yüzyılda Ön-Asya'da Kürdistan.

HARITA 10. — 1448'e doğru Ön-Asya'da devletlerin durumu.
(W. Hinz'e göre: İrans Aufstieg zum Nationalstaat im xu J, 1936)

DÜZELTME

1 — 43. sayfanın ikinci paragrafında, parantez içinde geçen r'lerden birincisi « r », yine parantez içindeki l'lerden birincisi « l » şeklinde, Ayrıca aynı paragrafta parantez içinde geçen -kelesete- kelimesindeki s harfinde « ş » biçiminde olması gerekir.

2 — 55. sayfadaki satılar yer değiştirmiştir.

Söz konusu satılar «rak bu konuda söyleyebileceğimiz sınırlı şeyler bile, Kürdolojinin, az bilinen, ama çok çekici tarihsel ve etnolojik ufuklar açan pek geniş bir araştırma alanı olduğunu gösterir. Aşağıdaki bölümlerde bu alana, sırasıyla çeşitli açılardan yaklaşarak girmeye çalışacağız.» şeklinde olacaktır.

3 — Sayfa 67'deki dipnotun sayfa 68'de olması gerekir.

İÇİNDEKİLER

YAYINEVİNİN ÖNSÖZÜ	5
ÖNSÖZ	7
YAZARIN ÖNSÖZÜ	9

I. BÖLÜM

KÜRTLER, KÖKENLERİ, DİLBİLİM VE ANTROPOLOJİ AÇISINDAN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Ölçütlerin göreceliği	19
Ksenofon'un Karduk'ları	21
V. Minorsky'nin Kürtlerin Med-İskit Kökeni Hakkındaki Tezi	38
Kürtlerin Kendi Kökenleri Hakkındaki Kanıları... ..	45
Antropolojik kanıtlar	48

II. BÖLÜM

İTİBARİ DEYİM OLARAK KÜRDİSTAN VE GERÇEK DEĞERİ

Doğu Tarihinde Kürdistan Adı	56
Kürdistan'ın Fiziki Coğrafyası	59
Ermeni Yaylasının Karakteristikleri	64
Zagros, İran Kürdistanı	69
Bugünkü Kürt Yurdu	79

III. BÖLÜM

YAŞAM BİÇİMİ - UĞRAŞILAR, ÂDET VE GÖRENEKLER

Kürt Göçebeleri	88
Çoban Yaşamının Törenselsel Kuralları	91
Hayvancılığın Rolü	95
Tarım, Meyva Toplayıcılığı, Av	106
Zanaat ve Ticaret	109
Bir Ekonomik Reform Programı	116
Kürt Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Bunun Ge- lişme Olanaklarıyla İlgili Görüşler	118

IV. BÖLÜM

KÜRT KİŞİLİĞİ, KÜRT KARAKTERİ

Bir Kavmin Manevi Portresini Çizmenin Zorluğu	125
H. Christoff'a Göre Psikolojik Kürt Tipleri	127
Yabancı Gözlemcilerin Kürt Karakteri Üzerine Söyledikleri	143
Kürtlerin Kendilerini Anlatışları	151

V. BÖLÜM

KÜRT AİLESİ: KONUT, GİYİŞİ, YİYECEK KADININ ROLÜ, AİLE TÖRELERİ

Ev, Köy, Çadır	163
Giyim	168
Beslenme Rejimi	177
Kadının Yeri	179
Kürdün Kadınlar Hakkındaki Yargısı	186
Aile Reisi	190
Aile Töreleri	193

VI. BÖLÜM

KÜRT AŞİRETİ

Aşiretin Görünümü	214
-------------------------	-----

Aşiretin Bileşimi, Sınıfları	219
Reisin Sıfatı ve Görevleri	226
Aşiret Reisleri Arasındaki İlişkilerle İlgili Bazı Hikayeler	233
Reisin Adli Yetkisi	237
Toplu Eğlenceler, Türkü ve Danslar	243
Aşiretin Ekonomik Görünümü	249
A) Reise Ödenen Haklar	250
B) Feodalite Zamanında Askerî Yükümlülükler	255
C) Vergi Sistemi	259
D) Oba Örgütlenmesi	265

VII. BÖLÜM

ZAMAN VE MEKÂN İÇİNDE AŞİRETLER

Aşiretlerin Eskiçağ Dönemi	271
Mekânda Kürt Yayılışı	277
A) Orta Kürdistan (Türkiye) Aşiretleri	281
B) Güney Kürdistan (Irak) Aşiretleri	288
C) İran Kürdistanındaki Aşiretler	290

